

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

КЛАК Оксана Степанівна

УДК 811.161.2:81'367.623

**ПРИКМЕТНИКИ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ТА
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛЮДИНИ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ: СКЛАД, СЕМАНТИКА І
ФУНКЦІОНУВАННЯ**

10.02.01 – українська мова

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

**Науковий керівник –
доктор філологічних наук, професор
Плющ Марія Яківна**

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ПРИНЦИПИ ВИДІЛЕННЯ ТА СТРУКТУРУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ПАРАДИГМ. ПРИКМЕТНИК ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ.....	10
1.1. Методологічні засади і теоретичні підходи до характеристики лексичних одиниць у межах різних лексико-семантичних класів.....	10
1.2. Конфігурація польових структур у лексиці.....	16
1.3. Своєрідність прикметника як ознакового слова.....	23
Висновки до розділу 1.....	29
РОЗДІЛ 2. СЕМАНТИЧНІ, СЛОВОТВІРНІ ТА СИНТАКСИЧНІ ПАРАМЕТРИ ПРИКМЕТНИКІВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ОСОБИ.....	31
2.1. Склад та структура лексико-семантичного поля прикметників на позначення морально-етичних характеристик особи.....	31
2.1.1. Мікрополе прикметників, що виражають загальну характеристику людини з погляду дотримання нею моральних норм.....	35
2.1.2. Мікрополе прикметників на позначення ставлення людини до праці, норм права, релігії, вимог дисципліни, обов'язку.....	45
2.1.3. Мікрополе прикметників, які характеризують людину за способом поведінки в суспільстві, ставленням до інших.....	67
2.2. Словотвірна структура прикметників лексико-семантичного поля морально-етичної характеристики людини.....	111
2.2.1. Прикметники зі значенням морально-етичної характеристики особи, утворені морфологічним способом.....	112
2.2.2. Морфолого-синтаксичні деривати зі значенням морально-етичної характеристики особи.....	127
2.3. Валентнісні аспекти функціонування ад'єктивів зі значенням морально-етичної характеристики людини у структурі речення.....	127

Висновки до розділу 2.....	135
РОЗДІЛ 3. СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА, СЛОВОВІРНІ ТА СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИКМЕТНИКІВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛЮДИНИ.....	137
3.1. Склад та структура лексико-семантичного поля прикметників на позначення інтелектуальних характеристик особи.....	137
3.1.1. Мікрополе прикметників на позначення ступеня вияву інтелектуальних якостей особи.....	140
3.1.2. Мікрополе прикметників, що характеризують процес мислення та індивідуально-психологічні якості мисленнєвої діяльності людини.....	149
3.1.3. Мікрополе прикметників на позначення розумових здібностей, успішної / неуспішної розумової діяльності.....	163
3.2. Словотвірна структура прикметників лексико-семантичного поля інтелектуальних характеристик людини.....	183
3.2.1. Прикметники зі значенням інтелектуальних характеристик особи, утворені морфологічним способом.....	183
3.2.2. Морфолого-синтаксичний спосіб творення дериватів інтелектуальної характеристики особи.....	193
3.3. Валентнісні моделі реалізації прикметникової семантики «оцінка інтелектуальних властивостей особи».....	194
Висновки до розділу 3.....	199
ВИСНОВКИ.....	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	208
ДОДАТКИ.....	245

ВСТУП

Сучасний етап розвитку лінгвістичної теорії позначений підвищеним інтересом до семантичних аспектів мови на всіх її рівнях. Актуальним, зокрема, є виокремлення з системного мовного цілого парадигм, об'єднаних спільною семантикою. Саме через вивчення різних за обсягом мовних угруповань (від синонімічних ланцюгів до лексико-семантичних полів) може бути здійснений детальний та всебічний аналіз лексичних одиниць, які репрезентують різноманітні категорії екстралінгвальної дійсності.

Питання опису та систематизації лексичного матеріалу на семантико-функціональній основі за лексико-семантичними полями здавна є об'єктом уваги мовознавців. Польові структури досліджувалися у працях Г. А. Уфимцевої, В. І. Кодухова, Ю. Д. Апресяна, В. Г. Гака, Ю. М. Караулова, Д. М. Шмельова, А. М. Кузнецова, Л. В. Васильєва, Л. М. Васильєва, Л. О. Новикова, Р. В. Олімпієвої, А. І. Кузнецової, О. М. Рудякова, Ф. Т. Жилка, Ф. О. Нікітіної, Ж. П. Соколовської, Н. М. Мініної, О. Б. Олійник та ін. лінгвістів. Зважаючи на інтенсивні пошуки у визначенні теоретичних основ дослідження одиниць лексико-семантичного рівня, становлення його системно-структурних елементів і відношень між ними, зумовлених відмінностями окремого й цілого, актуальною на сучасному етапі розвитку мовознавства залишається проблема з'ясування ознак, за якими відбувається диференціація структурних частин семантичної системи, зокрема слів ознакової семантики.

Значеннєву структуру прикметникового слова аналізують у науковій літературі в різних аспектах: 1) семантичної структури прикметника як особливої частини мови, його ономасіологічних властивостей (Д. Х. Баранник, А. П. Грищенко, В. А. Белошاپкова, О. А. Земська, В. П. Павлов та ін.); 3) семантичної структури прикметника та її контекстної реалізації (О. М. Вольф, М. П. Кочерган, Л. О. Нікольська, І. О. Кондратенко, Т. І. Смолянська); 4) семантичної структури окремих лексико-семантичних множин і підмножин прикметників: лексико-семантичної групи (ЛСГ) прикметників зі значенням кольору (В. О. Михайлова);

ЛСГ темпоральних прикметників (В. О. Каращук); ЛСГ просторових (локальних) прикметників (А. Н. Журинський, К. О. Ісмаїлов, В. О. Кардащук); мікрополя параметричних прикметників (Т. Г. Линник, Н. К. Зубовська, Н. В. Векуа) і назв-кологативів (А. В. Висоцький); назв на позначення смаку (І. В. Гайдаєнко, А. В. Куценко) та характеру поверхні (Н. Д. Іванова), портретних характеристик людини (І. В. Коваленко, І. К. Козка) та її емоційно-психологічного стану (О. І. Артюх).

Властиві прикметникам української мови типи семантичних зв'язків, структурні організації можливих моделей сполучуваності висвітлено в працях Є. Тимченка, Й. Андерша, І. Р. Вихованця, А. П. Грищенка, І. І. Слинська, М. Я. Плющ, Г. М. Удовиченка, З. М. Терлака, М. І. Степаненка. Семантико-синтаксичну валентність предикативних прикметників розглянуто в дослідженнях І. А. Пасічник, В. А. Тимкової. Особливості формальної й семантичної структури відприкметникових похідних стали предметом вивчення В. В. Грещука.

Актуальність дослідження. З огляду на об'єктивну потребу різноаспектного вивчення класу прикметників на часі є дослідження лексем зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини, які в сучасних граматиках побіжно виділяють, проте об'єктом цілісного вивчення вони не були. Лише частково цю мікросистему розглядали на матеріалі російської мови О. М. Шрамм, Ж. П. Соколовська, О. Ю. Богуславська, Л. О. Сергеева, Н. О. Лісіцина, Л. В. Лаврова, Н. М. Кисліцина, І. В. Навроцька, О. А. Мордвіна-Щодро, А. І. Ільдарова; на матеріалі німецької мови Ж. Б. Черська, Р. М. Мельник та Т. З. Рудик – на матеріалі англійської мови. Окремий план дослідження репрезентують праці діахронного спрямування, у яких з'ясовано історію розвитку лексем зі значенням морально-етичної та інтелектуальної оцінки особи, їх функціонування й семантику в різні історичні періоди (Л. А. Войнова, Г. М. Шипіцина, А. Г. Степанян, Г. В. Межжеріна), та праці, в яких аналізують лексеми цієї групи в діалектах (В. В. Леснова). Однак нез'ясованими залишаються питання про загальнокатегорійну ознаку, за якою об'єднуються ці прикметники, та про їхні валентнісні характеристики, семантичну сполучуваність, функціональний

діапазон у структурі речення. Потреба дослідження прикметників зі значенням морально-етичних та інтелектуальних властивостей особи зумовлена й тим, що ця лексико-семантична парадигма тісно пов'язана з поняттями «оцінка», «оцінність», семантичний і прагматичний аспекти яких нероздільні. Вивчення лексичної системи прикметників на шкалі оцінності передбачає системний опис структури їхнього лексичного значення та аналізу усіх чинників, які детермінують функціонування тієї чи тієї одиниці досліджуваних полів. Крім того, семантичні особливості прикметників на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи пов'язані з їхньою словотвірною структурою, яка також не була об'єктом спеціальних мовознавчих студій.

Зв'язок роботи з науковими планами, темами. Тема дисертації пов'язана з науковим напрямом Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і входить до плану науково-дослідної роботи кафедри української мови як складова частина комплексної теми «Лінгводидактичний опис функціонування української мови». Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №4 від 28 листопада 2002 року) та схвалена Науковою координаційною радою «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол №11 від 14 листопада 2002 року).

Мета роботи полягає у з'ясуванні внутрішньої семної організації прикметникових лексем на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини, їх функціонального діапазону та специфіки словотвірної структури.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) визначити семантичні ознаки та основні критерії виділення групи лексики на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи;
- 2) виокремити у складі аналізованих лексико-семантичних полів мікрополя, провести аналіз внутрішніх семантичних зв'язків у межах центральної зони;
- 3) дослідити специфіку й напрями семантичних змін у лексемах периферійних

зон лексико-семантичних полів;

- 4) з'ясувати співвідношення первинних і вторинних номінацій ознак в окремих мікрополях;
- 5) здійснити словотвірний аналіз досліджуваних одиниць та виявити особливості їхньої формальної структури;
- 6) дослідити валентнісні інтенції й моделі реалізації семантики прикметниками аналізованих лексико-семантичних полів.

Об'єктом дослідження є прикметники, об'єднані значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини.

Предметом дослідження виступають семантичні, словотвірні та функціональні особливості прикметників на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини.

Методологічна основа дослідження. Науковий аналіз здійснено з урахуванням принципу системності, положення про єдність форми і змісту мовних одиниць.

Специфіка об'єкта, завдання і характер дослідження зумовлюють використання таких **методів і прийомів дослідження**: *описового*, на підставі якого узагальнено спостереження над зібраним фактичним матеріалом (опис мовних одиниць, їхня класифікація та інтерпретація); *структурного*, зокрема прийомів компонентного та контекстного аналізу (виділення мікрополів прикметників, визначення семантичної структури досліджуваних одиниць, їхніх інтеграційних та диференційних ознак, вивчення синтагматичних зв'язків слів), методикою трансформаційного та дистрибутивного аналізу (визначення обов'язковості / факультативності «учасників» сполучувальної моделі, семантичних та синтаксичних еквівалентів речень з прикметниковими предикатами на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи); *функціонального* (з метою виявлення семантичного ядра та периферії досліджуваних номінацій); *статистичного* (для з'ясування продуктивності окремих словотвірних типів, сполучувальних моделей).

Джерелами добору матеріалу стали: Словник української мови в 11-и томах (К., 1970 – 1980), Великий тлумачний словник української мови (К. – Ірпінь, 2005), Словарь української мови Б. Грінченка (К., 1996 – 1997), Словник синонімів

української мови у 2-х томах (К., 2001), Фразеологічний словник української мови (К., 1993), Словник фразеологізмів української мови (К., 2003), Словник української мови у 20-и томах (К., 2010), діалектологічні, етимологічні та словотвірні словники. Використано також вибірки з творів українських письменників кінця ХІХ – початку ХХІ ст., друкованих текстів інформаційних та аналітичних жанрів публіцистичного стилю, матеріали лексичної картотеки Інституту мовознавства імені О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України. Виокремлено 1680 ад'єктивів зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві здійснено комплексний аналіз прикметників зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини як окремого фрагмента мовної картини світу: обґрунтовано принципи виділення мовних одиниць, які репрезентують відповідну семантику, запропоновано їхню класифікацію; з'ясовано особливості парадигматичних і синтагматичних зв'язків та відношень у межах розглянутих полів; виявлено специфіку формування периферійних зон лексико-семантичних полів; здійснено словотвірний аналіз прикметників та валентнісних моделей реалізації прикметникової семантики «оцінка морально-етичних та інтелектуальних властивостей особи».

Теоретичне значення. Результати проведеного дослідження сприятимуть поглибленню уявлень про системно-структурні основи будови української мови, зокрема парадигматичну організацію мікросистеми прикметників зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини. Здійснений аналіз уможливило подальше опрацювання загальних і часткових проблем лексикології (дослідження семної структури слова та модифікацій лексичних значень), словотвору, граматики; розгляду семантико-прагматичного характеру категорії оцінки та мовних засобів її вираження; встановлення функціональних особливостей лексико-граматичних одиниць; вивчення українського словотвору в аспекті основоцентричної дериватології.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані у викладанні курсу української літературної мови у середній та

вищій школі; у напрацюванні спецкурсів і спецсеминарів з лексикології, семасіології, стилістики, словотвору, граматики. Матеріали дисертації можуть бути корисними у створенні навчальних і методичних посібників для студентів філологічних спеціальностей, укладанні чи доповненні словників синонімів, антонімів, тлумачних, словотвірних словників, а також у науково-дослідній роботі студентів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення і результати дослідження були представлені на звітно-наукових конференціях викладачів кафедри української мови (2000 – 2003 рр.) та кафедри культури української мови (2004 – 2009 рр.) Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова; на Всеукраїнській науковій конференції «Сучасні тенденції розвитку слов'янських мов», присвяченій пам'яті проф. М. М. Пилинського (Київ, 18 – 19 грудня 2002 року); на звітно-науковій конференції молодих учених Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 20 – 21 травня 2003 року); на VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість» (Київ, 15 – 16 квітня 2004 року); на Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми лінгвістичних досліджень та дидактичні особливості викладання іноземних мов професійного спілкування у вищій школі» (Львів, 31 травня – 1 червня 2007 року); на I Міжнародній науково-практичній конференції «Мова і мовний потенціал особистості в поліетнічному середовищі» (Мелітополь, 27 – 28 вересня 2007 року), Міжнародній науково-практичній конференції «Мови і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 27 – 28 березня 2008 року), Міжнародній науковій конференції «Лінгвістичні і лінгводидактичні аспекти функціонування української мови в Україні та за кордоном» (Київ, 11 – 12 жовтня 2012 року).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в десяти публікаціях, із них 8 – у виданнях, затверджених ДАК МОН України як фахові.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (299 позицій), лексикографічних праць (31 найменування), джерел дослідження (95 позицій) та їхніх умовних скорочень, додатків. Загальний обсяг роботи – 271 сторінка, основного тексту – 207 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПРИНЦИПИ ВИДІЛЕННЯ ТА СТРУКТУРУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ПАРАДИГМ. ПРИКМЕТНИК ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

1.1. Методологічні засади і теоретичні підходи до характеристики лексичних одиниць у межах різних лексико-семантичних класів

Для світової (й зокрема української) лінгвістики початку ХХІ ст. характерне одночасне співіснування багатьох парадигм наукового знання і різноманітних підходів до вивчення усіх аспектів людської мови, яким властивий експансіонізм (внутрішня спеціалізація і водночас тісніша інтеграція з іншими науками, зокрема врахування культурологічного контексту), експланаторність (настанова радше на пояснення мовних явищ, аніж на їх констатацію), функціоналізм (вивчення мови як діяльнісного, цілеспрямованого живого організму, презентованого численними мисленневими продуктами у відповідних актах комунікації) та антропоцентризм (дослідження ментальної й духовної сфери людини у їхньому зв'язку з мовою) [125, 5-6].

Упродовж тривалого розвитку мовознавства спостерігається намагання вчених виокремити найвагоміші та найпоширеніші парадигми лінгвістичних досліджень, збагатити методології та доповнити методики наукових пошуків, спрямувати розвідки у відповідне русло, використовуючи при цьому різні вихідні загальнофілософські принципи, що визначають семіотичну, когнітивну, функціональну природу мови, взаємну детермінованість її з культурою, соціумом, етносвідомістю, життєдіяльністю етносу.

Загальноприйнятим у науці про мову є виокремлення трьох або чотирьох головних наукових парадигм, характерних для певного етапу історії лінгвістичних учень систем поглядів на мову, які визначають предмет і принципи лінгвістичного дослідження з огляду на культурно-історичний та філософський контекст епохи: 1) порівняльно-історичної (генетичної, зіставної, що набула особливої ваги у мовознавстві ХІХ ст.), яка керується принципами історизму, діахронічного розгляду

мови, почасти – емпіризму, психологізму й аналогічності, спрямована на дослідження еволюційних змін мов, закономірностей розщеплення прамов, генетичної близькості мов світу тощо; 2) таксономічної (системно-структурної, структуралістської), яка ґрунтується на принципах синхронічності лінгвістичного опису; онтологічного дуалізму інваріантів і варіантів мовних одиниць; системності мови, її рівневої ієрархії, наявності системних відношень на всіх мовних рівнях; опозиційності як визначення диференційного змісту елемента шляхом перевірки його протиставлень іншим елементам у парадигматичному класі або в синтагматичній послідовності; 3) прагматичної (комунікативно-функціональної), становлення якої переорієнтувало лінгвістичні дослідження на аналіз людського чинника в мові, діяльній та телеологічній поведінки мовної системи в комунікативному середовищі; сприйняття об'єкта в його взаємодії з середовищем як функціонування системи; 4) когнітивної – орієнтованої на пояснення постійних кореляцій і зв'язків між мовою, мовними продуктами, з одного боку, і структурами знань, операціями мислення та свідомості, з іншого [225, 174].

Домінантними у пропонованому дослідженні є засадничі принципи системно-структурної парадигми, яка ґрунтується на діалектичному законі загального зв'язку явищ і реалізується в таких принципах: а) розгляд системи як динамічної цілісності, що розвивається; б) виявлення залежності кожного елемента від його місця і функцій у системі з урахуванням того, що властивості цілого не можна звести до суми властивостей цих елементів; в) з'ясування того, наскільки поведінка системи зумовлена як особливостями її окремих елементів, так і властивостями її структури; г) дослідження механізму взаємодії системи і середовища; ґ) вивчення характеру ієрархічності, притаманного цій системі; д) забезпечення всебічного багатоаспектного опису системи [200, 33].

Системно-структурний підхід до вивчення лексичних одиниць логічно синтезується із принципом лінгвістичного функціоналізму, що ґрунтується на діалектичному взаємозв'язку категорій форми і змісту і зорієнтований на вивчення поведінки мовних одиниць у середовищі – більш широкій сукупності одиниць, категорій того ж або вищого рівня. На зв'язок загальної ментальної природи зв'язку

номінації та комунікації вказував О. О. Потебня: „Якщо окреме слово є уявленням, то сполучення двох слів можна було б назвати уявленням уявлення; якщо одиничне уявлення було першою дією розкладання чуттєвого образу, то фраза з двох слів буде другою, що базується вже на першій” [209, 155 – 156].

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки визначення лексики як системи практично не піддають сумнівам. У лінгвістичній літературі поняття лексичної системи трактують:

1) як сукупність мовних одиниць, що їх потрібно розглядати без урахування та аналізу їхніх внутрішніх зв'язків і зведених до опису словникового складу мови (П. Роже, Ф. Дорнзайф та ін.);

2) як сукупність семантичних (функціонально-поняттєвих) полів, співвідносних у мові з лексичними (словесними) полями (Й. Трір, Л. Вайсгербер та ін.);

3) як сукупність лексико-семантичних груп слів (А. Йоллес, Е. Оксаар, Г. Іпсен, О. Духачек, Г. А. Уфімцева, А. І. Кузнєцова, Н. М. Мініна, В. І. Кодухов);

4) як об'єднання слів за словотвірним принципом (М. Д. Степанова, С. Н. Родяєва та ін.);

5) як імпліцитне поєднання лексико-граматичних класів слів – прикметника з іменником (*blond-hair*) чи дієслова з суб'єктом або об'єктом дії (*bark-dog, grasp-hand*) (В. Порциг, Г. Мюллер та ін.);

6) як сукупність асоціативних груп (Ш. Баллі, А. П. Клименко та ін.) [цит. за 83, 89].

Загальновизнаним у сучасному мовознавстві є положення про системний характер словникового складу – наявність певних відношень між словами, які зумовлені, з одного боку, особливостями структури певної мови, а з іншого – об'єктивними властивостями позначуваних реалій [247, 3]. Ідеться про семантичний зв'язок у групах слів, що позначають близькі за своїми об'єктивними властивостями предмети або явища дійсності. Для цих лексико-семантичних парадигм властива взаємозумовленість, наявність певних типів лексичних зв'язків, репрезентованих у синонімічних та тематичних рядах, а також лексико-семантичних полях.

Групування слів визначають за двома критеріями:

- 1) за певною ознакою (лінгвальною чи екстралінгвальною);
- 2) за характером структурно-семантичної організації членів групи, тобто за типом зв'язків між лексичними одиницями, які до неї входять [273, 172].

Відповідно за цими критеріями Н. М. Мініна [180, 27] виділяє два типи лексико-семантичних парадигм.

Особливості першої парадигми полягають у тому, що її члени позначають одне явище або одне коло явищ реальної дійсності (наприклад, назви кольору, спорідненості та ін.). Спільними для них є номінативні функції, а не значення, тому спільна (ядерна) сема не обов'язкова. Відношення між членами парадигм такого типу або взагалі відсутні (коли формою впорядкування денотатів є перерахування), або дуже відмінні (різнотипні). Серед форм зв'язку між елементами єдності виділяють: гіперо-гіпонімічні (родо-видові), патронімічні (частина-ціле) тощо. До основних особливостей таких структур Ю. Н. Караулов зараховує: відсутність синонімів у іменах, виділюваних за денотатом, які називають ситуацію (пор., *транспорт, пошта*), та своєрідний вияв антонімічних відношень (наприклад, *місто-село, театр-кіно*) [108, 134].

Такі парадигми у мовознавстві трактують як тематичні групи (ряди), вичленування яких здійснюється шляхом суцільної вибірки з тексту або словника.

Для другої парадигми характерною ознакою є те, що її члени варіюють одне спільне значення, виражене здебільшого стрижневим словом парадигми (наприклад, прикметники, об'єднані спільним значенням «великий»; дієслова зі значенням «битися»). У словах такої парадигми важко визначити спільні та відмінні ознаки, спираючись на співвіднесеність їх із явищами реальної дійсності, оскільки саме денотат або денотати через слова набувають додаткових, суто мовних характеристик. Методика виділення парадигм такого типу ґрунтується на визначенні стрижневого слова та значень усіх інших слів з урахуванням впливу позамовних чинників.

До парадигматичних утворень цього типу належать класи лексичних одиниць, тотожні за тими чи тими смисловими ознаками – семами (за іншою термінологією: «семантичним множителем», «семантичним маркером», «ноемою»): семантичні

поля, лексико-семантичні групи слів, синонімічні ряди, антонімічні пари, сукупності пов'язаних одного з одним значень полісемантичного слова тощо.

Проте, незважаючи на визначеність критеріїв виділення окремих лексико-семантичних парадигм, дискусійним залишається питання про співвідношення між угрупованнями різного типу. Так, для кваліфікації лексичних об'єднань, елементи яких пов'язані «однорідним значенням», Ф. П. Філін послуговується терміном «лексико-семантична група» (ЛСГ). Синонімічні ж ряди, антонімічні пари та лексичні угруповання на основі родо-видових відношень розглядає як різновиди ЛСГ [274, 537-538]. Л. М. Васильєв і лексико-семантичну групу, і синонімічний ряд, як і лексико-семантичні варіанти слова, визначає елементами парадигматичного поля, встановлюючи між цими поняттями родо-видові відношення [34]. Г. А. Уфимцева та Ж. П. Соколовська усі три основні лексичні угруповання (поле, ЛСГ та синонімічний ряд) вважають «рівноправними» й розглядають їх у межах більших парадигматичних об'єднань у лексиці – класів, підкласів тощо [269, 406-436; 236, 46].

З 30-х років ХХ століття під впливом теорії Й. Тріра в мовознавчій науці поширився так званий польовий підхід до вивчення лексики. За цією теорією визнається, що кожна лексема набуває смислу лише як частина відповідного поля. Групу понять з певною сукупністю відношень у ній дослідник визначає поняттєвим (або семантичним) полем. Однак особливу увагу Й. Трір зосереджує на понятті як логічній категорії без урахування реальної семантики та багатозначності слів, які входять до поля.

Логічний принцип виділення лексико-семантичних парадигм заперечує Г. А. Уфимцева, яка вважає, що основним критерієм виокремлення їх є наявність у той чи той період розвитку мови вільних смислових зв'язків між словами. Вихідним у виділенні таких угруповань (які дослідниця іменує лексико-семантичними групами) є не поняттєве коло, а слово як словникова одиниця в багатоаспектних і складних смислових зв'язках з іншими одиницями словника [273, 4].

Прихильники такого тлумачення поля та лексико-семантичної групи виділяють різні лексико-семантичні парадигми, протиставлювані за ознаками:

а) мовної чи позамовної зумовленості зв'язків, на основі яких об'єднуються елементи тієї чи тієї мікросистеми;

б) за типом імені та його місцем у лексичній системі;

в) за типом і характером відношень усередині мікросистеми [207, 29-30].

Зокрема зазначають, що елементи лексико-семантичного поля (ЛСП) об'єднані спільними чи схожими позамовними зв'язками, тоді як компоненти лексико-семантичної групи пов'язані стійкими внутрішньомовними відношеннями.

Основою для виділення ЛСГ є архісема, що об'єднує слова навколо домінанти цієї групи. Інші компоненти, що входять до ЛСГ, називають явища, протиставлювані ступенем вияву якості, ознаки, дії як такої, що збігається з нормою або є виявом ознаки, більшої чи меншої за норму, і є синонімами до слова-домінанти.

Найменування (чи ідентифікатор) поля здебільшого перебуває за межами поля, безпосередньо не входить до його складу, являючи собою словосполучення, яке визначає найменшу семантичну ознаку, наявну в усіх його елементах – конституентах поля. Характер виділення поля визначає і тип відношень між його елементами. Перебуваючи у відношеннях комутації, вони здатні частково покривати значеннєві наповнення один одного. На відміну від них, члени ЛСГ пов'язані різнорідними зв'язками: субституцією на осі окремих лексико-семантичних варіантів слова і відповідних синонімічних рядів та комутацією між окремими лексико-семантичними варіантами.

Проте ці відмінності між полем і лексико-семантичною групою не є цілком релевантними. Тому на сучасному етапі семасіологічних досліджень доцільним є трактування поля не лише як окремої одиниці лексико-семантичної парадигми, а й як способу організації елементів цієї парадигми.

Під семантичним полем розуміють таке утворення, що сформоване елементами, які мають хоча б один спільний значеннєвий компонент. Цей компонент – сема (часто досить широкого змісту) – є обов'язковим для кожного конституента поля, зумовлює парадигматичний зв'язок між словами поля та визначає однотипність їхніх синтагматичних характеристик. У ролі семантичного об'єднувача, за Ю. Д. Апресяном, можуть виступати семи: *величина, вага,*

місткість, висота, глибина, довжина, інтенсивність, кількість, об'єм, площа, розмір тощо, а також семантичні та інші похідні [6, 251-252]. Загальна категорійна сема водночас визначає ознаки базового слова (чи слів) – ідентифікатора. Центральне слово-ідентифікатор поля повинно бути простим за морфемним складом, володіти достатньо широкою сполучуваністю, мати значну психологічну важливість для носіїв мови, не бути недавнім запозиченням з інших мов, а його семантика не повинна бути вужчою значення іншого слова, крім головного слова-теми семантичного поля [145, 77].

Семантичні поля кваліфікують також на основі тих зв'язків та відношень, які виникають між його елементами. Так, Б. Ю. Городецький зазначає, що єдність семантичного поля ґрунтується на специфічних кореляціях, які виступають елементом об'єднання семантичних одиниць. До цих кореляцій учений відносить не лише гіпонімічні, а й синонімічні та антонімічні, кореляції несумісності (наприклад, *червоний-зелений*), слідування (*вивчати-знати*), конверсивні (*продавати-купувати*), агентивні (*купувати-покупець*) та ін. [67, 202].

1.2. Конфігурація польових структур у лексиці

Поле як системно-структурне об'єднання має певну конфігурацію. Поняття конфігурації поля розглядають в аспекті вияву деяких угруповань елементів усередині такої єдності, для яких властивий перетин відношень у структурі, накладання зв'язків [294, 158-159]. Центральним є питання про статус мовної одиниці – лексеми в системній організації цілісності (поля), зокрема в таких термінах, як «ядро» і «периферія».

Проблема дефініції понять «ядро» і «периферія» в мовознавчій літературі пов'язана з необхідністю кваліфікувати в досліджуваному об'єкті ті частини, які співвідносяться як регулярні / нерегулярні, системні / асистемні, центральні / факультативні та розрізняються у конкретній дослідницькій практиці за ознакою зручності / незручності, завершеності / незавершеності опису [220]. Власне, досвід лінгвіста підказує віднесеність одних явищ до центральних, а інших – до периферійних, що загалом є наслідком переконання про впорядкованість мови як

універсальний принцип її організації.

Визначення принципів, на яких повинен ґрунтуватися опис конфігурацій ЛСП, виявляє значні розбіжності в поглядах дослідників. Так, О. В. Бондарко переконаний, що в дослідженні структури поля слід дотримуватися «ядроцентризму», оскільки периферійні елементи через їх перетин з ознаками суміжних явищ не завжди є переконливим доказом положень, аксіоматичних для ядра [28, 215]. Орієнтацію на центр постулюють В. М. Живов та Б. А. Успенський, визначаючи периферійні зони самостійними системами в мові зі специфічними властивостями, аномальними щодо центру [93, 30]. Незважаючи на кваліфікацію периферії як другорядного елемента у структурі поля, вчені вважають перебільшенням тезу про її хаотичність і непослідовність, а отже, не заперечують можливості послідовного її опису.

«Ядроцентризм» в описі структури мовного поля долає О. М. Рудяков, який розглядає ядерну і периферійну зони ЛСП (ЛСГ) як рівноправні, але різнофункціональні структурні частини семантичної системи [219]. Дискусійним, проте, є питання про визначення основних критеріїв розмежування ядра й периферії ЛСП (ЛСГ).

В. Г. Адмоні зазначає, що центр поля формують одиниці, для яких характерна оптимальна концентрація всіх ознак певного явища, а периферія об'єднує утворення з некомплектним набором цих ознак за можливої зміни їхньої інтенсивності [1, 49].

Для встановлення чіткої межі між ядерними і периферійними елементами поля, на думку А. М. Кузнецова, необхідно враховувати особливості реалізації диференційних ознак: слова, які входять до базових протиставлень і виявляють при цьому найсуттєвіші диференційні ознаки, становлять каркас семантичного поля; інші лексичні одиниці, що виявляють специфічні диференційні ознаки поля, належать до його периферії [145, 77]. І. В. Сентенберг же насамперед акцентує увагу на ступені абстрактності значення одиниць ЛСП [226, 130].

Автори дослідження «Польові структури в системі мови» основним критерієм визначення позиції лексичної одиниці в ЛСП (ЛСГ) вважають критерій частотності, стверджуючи, що високочастотні одиниці властиві ядру ЛСГ, а малочастотні –

периферії [207, 45]. Проте очевидно, що керуватись лише одним критерієм недостатньо, зокрема необхідно враховувати й семантику лексем: ядерні лексеми найточніше відображають «тему» поля, їм властиве основне (найбільш яскраве) його значення. Ядерні конституенти поля абстрактні за значенням (відповідно з меншою кількістю сем у семемі), периферійні елементи реалізують конкретні значення. Крім того, ядро формують стилістично нейтральні одиниці. Загалом ці позиції близькі до положень О. В. Гулиги та Є. Й. Шендельс, які розглядають доміную мовного поля як конститuent, найбільш спеціалізований і системно використовуваний для вираження певного значення [76, 10].

О. М. Рудяков вважає неприйнятним застосування однакових критеріїв для розмежування структурних частин ЛСП, різних за системними якостями і функціями ядерної та периферійної зон. Для розмежування ядра і периферії, визначення рівня ієрархії ідентифікаторів, з'ясування межі між ними вчений послуговується семним критерієм. На його думку, це дає змогу виявити основну семему («ім'я поля»), до якої можуть приєднуватися групи слів, яким властивий вищий ідентифікаційний потенціал і які виступають як семантичні типи, інваріантні смисли, та структурне ядро. Натомість, ступінь належності до ЛСП периферійної семемі є показником актуальності / неактуальності її для соціалемі. Периферійні конституенти поля, зазнаючи безпосереднього впливу позамовних чинників, називають змінні в часі й просторі поняття, якості. Перехід від ядра до периферії, зазначає дослідник, умовний, поступовий, встановлюється або безпосередньо, вичленовуючи в останній ближню, дальню і крайню зони, або через перехідні елементи – так зване «актуальне ядро» (що містить конкретні для певної сфери реалізації семантичного типу, а отже, характеризується меншим ступенем належності) [220].

Як семантичні поля мовознавці розглядають також семантими – сукупність пов'язаних між собою значень полісемантичного слова, що мають спільні ознаки, але виявляють різнотипність за своєю сутністю і семантичним обсягом. Значеннєві складники слова (лексико-семантичні варіанти) пов'язані певними градаційно-ієрархічними відношеннями, тому серед них «розрізняють первинні значеннєві одиниці та похідні відгалуження від них, вторинні, навіть третинні. Ще можна

характеризувати їх як основні та побічні, додаткові, інакше кажучи – денотативні та конотативні» [36, 14]. Ступінь самостійності і сфера вживання значень слова залежить від характеру його зв'язків з позначуваними предметами (прямі, переносні), а отже, і зі словами, що становлять його звичний семантичний контекст (вільні і зв'язані значення) у системі мови [273, 89]. До ядра семантики відносять прямі номінативні значення лексичної одиниці, вони усталені, визначають основну семантичну сутність слова [36, 15], безпосередньо спрямовані на предмети, явища, дії та ознаки дійсності, відображають суспільне усвідомлення їх [42, 171]. Функціонування цих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) не обмежене певним контекстом, вони є семантичним центром похідних значень і словотвірних рядів. Текстоцентричні ЛСВ залежні від контексту та визначаються ним. Вони становлять периферію семантики, формуючи непрямі значення слова, мають яскраві (або ні) функціональні семантико-стилістичні, соціальні, темпоральні чи територіальні семантичні обмеження, часто реалізовані у морфологічно чи синтаксично зв'язаних конструкціях. Якщо в основному значенні слово звичайно є центральним, базовим у лексико-семантичному полі, то вторинні значення, що значно відрізняються семантикою від основних, не вкладаються цілком у межі одного ЛСП. Функціонуючи як одиниці інших ЛСП, вони зазнають різноманітних смислових модифікацій: метафоризуються, розвивають асоціативно-образні значення, характеризуються амбівалентністю вживання, актуалізують одні компоненти значення при згасанні інших, зазнають смислових нарощувань.

Польова організація властива й окремій семемі, яку умовно можна розподілити на сукупність ядерних та периферійних сем. Наявність їх зумовлює домінування в семантиці слова тих аспектів, у яких реалізовані ядерні, найсуттєвіші семи, а аспекти з периферійними семами є другорядними. Досліджуючи відношення сем у семемі, а також між ними, В. Г. Гак визначає таку ієрархію сем у структурі слова: архісема – спільна сема родового значення, яка визначає належність предмета до певного класу; диференційні семи видового значення (описові та відносні) і потенційні семи, які відображають потенційні властивості предметів і здатні актуалізуватися за певних умов [58, 371]. Ядерні компоненти семемі – архісема та

основні диференційні семи [58], узуальні, чіткі семи [245] – забезпечують відображення властивостей та ознак явищ позамовної дійсності, визначають об'єднання більших семантичних утворень у парадигми. Їх відсутність зумовлює руйнування номінативної функції семемі.

Периферійні (потенційні, неосновні, ймовірні, приховані, нечіткі) семи варіюють значення в мовленні, сприяють розвиткові смислової структури слова, створенню потенційної антонімії, синонімії, своєрідної оцінності семем.

Незважаючи на більшу чи меншу теоретичну визначеність понять «ядро» та «периферія» семемі, на практиці встановити межі між ними важко, оскільки в тексті периферійні семи можуть стати комунікативно релевантними. І, навпаки, у процесі семантичної похідності ядерні семи можуть набути статусу периферійних у похідних одиницях або зазнавати так званого «польового накладання».

Загалом стабільність польових структур, розмежування та протиставлення полів у системі мови, визначення внутрішньої конфігурації певного поля та типів відношень між його конститuentами забезпечують ядерні елементи. Периферійні ж зумовлюють перетин та накладання полів, взаємодію між його частинами і є зонами змін та розвитку.

Ієрархічність організації мовних полів передбачає їх еквіпотенційність, або інклюзивність. Як і будь-яка система, поле складається з ряду підсистем, які розглядають як одне ціле.

Еквіпотенційність визначає, відповідно, зв'язки та взаємодію між різними мовними полями. Щодо інтегральної семи ці зв'язки реалізуються у відношеннях спільності, а щодо диференційних сем – у відношеннях протиставлення між окремими лексико-семантичними парадигмами як по горизонталі, так і по вертикалі – між полями різного рівня. Якщо по горизонталі мовні поля перебувають у відносно рівноправних відношеннях (вони не зводяться один до одного), то по вертикалі ці відношення набувають статусу підпорядкування та еквіпотенційності. Отже, поля (мікрополя) нижчого рівня є субординованими до полів вищого рівня (як їх частини), входять до них, формуючи об'ємну мовну систему.

Складність відношень між елементами семантичної системи загалом й

окремих її мікропарадигм зумовлює труднощі для встановлення чітких меж між різними полями. Показовим для деяких лексико-семантичних варіантів полісемантичного слова є можливість їхнього входження до різних полів або перебування на стику полів. У смисловій структурі семем багатозначного слова наявні диференційні ознаки двох чи кількох полів, що в лексичній системі зумовлює їх розподіл між кількома групами і розміщення на межі між ними. Явище «перетину» лексико-семантичних полів (груп) пояснюють особливостями семантики основних (первинних) значень полісемантичних лексем, а також специфікою вторинної номінації, яка суттєво відрізняється від основної: вторинні значення не обмежені входженням до одного поля навіть за наявності лише однієї категорійної семи. Поступове витіснення категорійної семи основного значення зумовлює належність вторинних лексико-семантичних варіантів слів до інших полів. Отже, можна виділити кілька ознак мовного поля:

- 1) поле об'єднує певну кількість елементів (інвентар), пов'язаних між собою структурними відношеннями;
- 2) елементам, що формують поле, властива семантична та функціональна спільність;
- 3) до складу поля входять як однорідні, так і різнорідні елементи;
- 4) у структурі поля виділяють мікрополя (парцели), а в межах їх – ядерні та периферійні конституенти. Ядро сформоване навколо компонента-домінанти – елемента з максимальною концентрацією ознак, які утворюють поле. Ядерні конституенти спеціалізовані для виконання функцій поля, їм властива висока частотність. На периферії, що має зонну організацію, ознаки поля послаблені або виражені неповною мірою;
- 5) межі між ядром та периферією, а також між окремими значеннями нечіткі, розмиті;
- 6) конституенти поля можуть належати до ядра одного поля і периферії іншого, як і навпаки;
- 7) різні поля частково накладаються один на одного, утворюючи зони поступових переходів [220, 5-6].

Поля, виділювані у мові, досить різноманітні. Залежно від способу їх вичленування та побудови, розрізняють поняттєві (семантичні) та лексичні поля. Організація семантичного поля базується на чітко визначеній предметній основі, поділеній на певні відрізки, тоді як лексичне поле утворюють слова і це поле містить ядро, навколо якого викристалізовується усе те, що може бути пов'язане з ним у висловлюванні.

Дані трансформаційно-пояснювальної методики дослідження уможливають виділення полів, елементи яких об'єднує значення слова, іменоване ідентифікатором, домінантою, ядром, іменем поля; та груп, елементи яких об'єднані одним спільним значенням (семантичним компонентом) [294, 75].

Л. М. Васильєв мовні поля, співвідносні з семантичною системою, поділяє на одношарові (які спираються на одну ознаку, один аспект) та багат шарові, багатомірні (що спираються на різні аспекти) [34, 109].

У теорії функціональної граматики розрізняють два основних структурних типи полів:

- 1) моноцентричні (дуже центровані) з чітко виявленою домінантою;
- 2) поліцентричні (слабко центровані), що ґрунтуються на сукупності різних мовних засобів і не утворюють єдиної гомогенної структури.

У межах поліцентричного типу виділяють два підтипи: а) поля розсіяної, дифузної структури, з великою кількістю слабо пов'язаних чи ізольованих різнорідних компонентів і слабо вираженою межею між центральною та периферійною зонами, і б) поля компактної поліцентричної структури з яскраво виявленими центрами [29, 62].

Загалом польові структури за їх походженням та роллю у мові лінгвісти схильні поділяти на первинні, або основні, структурно необхідні, та вторинні, чи неосновні, додаткові. До первинних полів належать лексичні угруповання предметно-поняттєвого типу, а до вторинних – поля емоційної, розмовної лексики тощо. Останні кваліфікують як поля «наскрізного типу», що зумовлено здатністю перетинатися з первинними та об'єднувати їхні елементи [207, 7].

1.3. Своєрідність прикметника як ознакового слова

Вибір лексико-граматичного розряду прикметників об'єктом дослідження вимагає з'ясування його сутності та меж. Попри те, що виділення ад'єктивної лексики як окремого класу слів характерне вже для перших граматик, проте критерії, покладені в основу його виокремлення, в різних мовознавчих традиціях не збігаються. Застосування як пріоритетного лексичного, морфологічного, синтаксичного чи словотвірного принципу для класифікації та визначення сутності лексико-граматичного розряду ознакових слів зумовлює розбіжності в поглядах і українських лінгвістів, зокрема зарахування до цього дифузного класу присвійних, вказівних, означальних, деяких питально-відносних та неозначених займенників (так званих займенникових прикметників), порядкових числівників (т. зв. ад'єктивних числівників чи порядкових прикметників) [157, II, 158; 49, 128, 202-208], а також частково чи повністю дієприкметників (віддієслівних прикметників) [157, II, 158; 259, 88; 49, 146-150].

У пропонованому дослідженні до лексико-граматичного розряду прикметників відносимо слова, що називають статичну ознаку предмета, а також дієприкметники, які, займаючи приіменникову позицію, втрачають визначальні дієслівні ознаки і дублюють наявні в опорному іменникові граматичні категорії роду, числа і відмінка [49, 147].

У граматичній літературі типовим є визначення прикметника як частини мови, що «виражає ознаку предмета безпосередньо або через його відношення до інших предметів» [50, 156]. При цьому зазначають, що предмет характеризується різними ознаками, внаслідок чого в поняття ознаки, передаване прикметником, включають найрізноманітніші значення (колір, смак, розмір, температура, зовнішні і внутрішні властивості тощо). Окрему групу серед ад'єктивної лексики становлять прикметники на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи (МЕХО та ІХО). Труднощі у встановленні диференційних ознак та окреслення семантики відповідних одиниць пов'язані з тим, що зазначений лексичний пласт є семантично синкретичним і перебуває в тісному зв'язку з іншими лексико-семантичними парадигмами: вираження емоцій, почуттів, вольових рис, поведінки, мовлення тощо.

З погляду значеннєво-граматичних особливостей основний масив ад'єктивів, які є об'єктом аналізу, належить до розряду якісних, тобто «позначає безпосередні, прямі, закладені в самій суті предметів ознаки, здатні, як правило, виявлятися з різною мірою або інтенсивністю» [248, 367] (*злий, хвастовитий; грамотний, тямущий*). Кількісно меншу, але активно поповнювану групу виділених ЛСП становлять відносні прикметники, які дещо нейтралізують свій зв'язок, відношення з іншими предметами, явищами або діями й переходять у розряд якісних (*крутійський, продажний; геніальний, практичний, прогресивний*), та присвійні прикметники (*заячий*). Значний пласт аналізованих лексичних одиниць формують дієприкметники, які, займаючи приіменникову позицію, нейтралізують та нівелюють визначальні дієслівні категорії, що не дає підстав зараховувати ці віддієслівні величини до класу дієслів. І навпаки, висхідна активність у приіменникових дієприкметниках прикметникових ознак, зокрема визначальних для прикметника словозмінних категорій роду, числа й відмінка, вказує на них (дієприкметники) як на розряд віддієслівних прикметників у прикметниковому класі слів [49, 150].

Прикметникам IXO та MEXO, як й іншим якісним, властиві певні лексико-граматичні особливості: здатність творити форми ступенів порівняння та форми вияву інтенсивності ознаки (*щирий – щиренький – щирісінський, хитрий – хитруватий; дурний – дурніший – найдурніший*), вступати в антонімічні зв'язки (*щедрий – скупий, пам'ятливий – забутий*), можливість бути твірною основою для абстрактних іменників та якісно-означальних прислівників (*гордовитий – гордовито, жорстокий – жорстоко; майстерний – майстерно*) та мати короткі форми (*винний – винен*).

За функціональними особливостями досліджувані лексичні одиниці є суб'єктними (за іншими термінологіями, персональними, антропоцентричними [Г. М. Шипіцина]), тобто такими, значення яких орієнтоване на суб'єкт – особу з певними якостями, властивостями. Складові аналізованих лексико-семантичних парадигм, з одного боку, вказують на людину, для якої властиві певні дії, якості, яка може активно виявляти свою позитивну чи негативну позицію до об'єктивної дійсності (*доброзичливий, злопам'ятний, мстивий, пакосний; розсудливий*), з іншого

– характеризують особу, яка є «пасивним» носієм якостей, властивостей (*добрий, ледачий, хитрий; здібний*), зумовлених її схильністю чи спрямованістю [16, 210].

Специфічною рисою досліджуваних мікросистем мови є оцінність. Людство традиційно встановлює свої вимоги щодо уявлення про належне, гідне, прекрасне. «Будь-яке суспільне явище, вчинок чи мотив людської діяльності має водночас естетичне й етичне значення (цінність) і може бути оцінене, з одного боку, як прекрасне чи потворне, а з іншого, – як добро чи зло» [261, 128]. Отож, поняття моралі, інтелектуального обличчя людини нерозривно пов'язані з категорією оцінки.

Незважаючи на наявність численних фундаментальних праць з проблем аксіології (І. В. Арнольд, Н. Д. Арутюнова, О. М. Вольф, В. О. Звегінцев, В. М. Телія, М. В. Нікітін тощо), дискусійним є питання про статус оцінного компонента у значеннєвій структурі лексичних одиниць. Одні мовознавці, вважаючи конотацію (і оцінку як один з її елементів поряд з експресивно-емоційними компонентами) імпліцитною інформацією, виводять її зі структури лексичного значення (В. О. Звегінцев, Т. Г. Винокур), інші дотримуються думки про експлікованість її в семному складі слова і невіддільність від денотативної (предметно-понятійної) основи значення (І. В. Арнольд, І. А. Стернін, М. В. Нікітін). Як зазначає О. В. Вольф, «кваліфікативна структура не існує окремо від денотативної, вони утворюють єдність, амальгаму, в якій деякі елементи накладаються один на одного» [53, 67].

Прикметники як класичні предикати позначають власне ознаку й оцінку, поєднуючи у своїй структурі семантичний та прагматичний аспекти. Оцінку при цьому кваліфікують як один із найяскравіших представників прагматичного значення, тобто такого значення, якого «слово (або висловлювання) набуває в ситуації мовлення» [11, 5].

Логіка оцінки передбачає наявність чотирьох компонентів: суб'єкта, предмета (об'єкта), характеру й основи оцінки. З погляду лінгвістики «оцінне значення моделюється за допомогою кваліфікативної структури, яка включає оцінну шкалу, оцінний стереотип, об'єкт і основу оцінки, оцінні модуси, аксіологічні предикати, мотивування оцінки» [54, 47]. Суб'єктом і об'єктом оцінки для прикметників зі

значенням інтелектуальних та морально-етичних характеристик людини є особа (чи суспільство загалом), що зумовлює домінування суб'єктивного фактору (особистого досвіду, думок, побажань, потреб, уподобань мовця) у створенні певної оцінної семантики.

Основною властивістю більшості якісних прикметників, як зазначає Т. Г. Линник, є те, що «якість, яку вони називають, є відносною, не абсолютною» [164, 4]. Відносність позначення базується на нормі, яка встановлюється для певного виду однорідних предметів, явищ. Значенням імпліцитної точки відліку, яка, очевидно, міститься у спільному фонді знань мовця і слухача, є «усереднена ситуація», «нормальний, звичний стан речей» [53, 59-60]. Для параметричних прикметників середній за розмірами об'єкт є «точкою відліку», щодо якої встановлюється «предметне» значення таких прикметників [164, 4]. «Точка відліку», або «еталон», визначає, які якості і якою мірою повинні чи не повинні мати предмети і явища [101, 4], а також «уявлення, співвідносні з реальною ознакою предмета, що сприймається органами відчуття» [291, 18]. На відміну від параметричних прикметників, для яких норма збігається з серединною частиною шкали, для більшості якісних оцінних прикметників норма збігається з одним із антонімічних прикметників, що репрезентує позитивну характеристику об'єкта (для протиставлення добрий-злий це лексема добрий). Прикметники, вживані за критеріями цього плану, містять семи 'добре' / 'погано', 'багато' / 'мало'. Оскільки йдеться про міру вияву ознаки, припускають, що сама ознака допускає градування. Градаційна шкала, за Е. Сепіром, – це «впорядкований ряд відносних «більше» й «менше» чи «добре – байдуже (нульова, нейтральна оцінка) – погано» [252, 43]. Оцінка, на відміну від ідентифікації, не вказує точне місце об'єкта з його ознаками в «картині світу», а лише вміщує його в деяку зону оцінної шкали [54, 204]. За цією шкалою ідентифікують значення якісних прикметників. Але якщо йдеться про відносну, а не абсолютну міру ознаки, то точка відліку слугує певним еталоном порівняння. Так, прикметником *гарний* позначають будь-яку величину чи міру якості, визначену чи невизначену, яка перевищує деяку іншу міру якості, прийняту за точку відліку. Отже, на градаційній шкалі з'являються різного роду «відмітки»:

вісь симетрії, межі, «піки» та оказіональні «зарубки», відносно яких встановлюють «градус» тієї чи тієї ознаки [11, 233]. Прикметники, що виражають різну міру вияву ознаки, кількісну ознаку, утворюють скалярно-антонімічні комплекси, тобто «об'єднання поляризованих значень одного параметра об'єкта (класу об'єктів) і розділених градаційною шкалою, усередині якої проходить вісь симетрії – вияв норми ознаки. Антоніми ж вказують на позицію ознаки відносно осі» [11, 231]. Віссю для параметричних прикметників та для низки прикметників зі значенням морально-етичної та інтелектуальної характеристики особи є серединна частина шкали – це прикметники типу *звичайний, середній, нормальний, стандартний*. Вони мають необмежену сферу застосування щодо предметів і ситуацій. Але стандарт не викликає ні інтересу, ні емоцій. Повідомлення сфокусовані на відхиленнях від норми і стереотипу, тому значення, які перебувають на флангах градаційної шкали, широко представлені в мові, а серединна частина – обмежено [11, 234]. Кінці шкали вказаних значень (позитивних і негативних) лексично розгалужені й мінливі. Саме оцінні компоненти значення ад'єктивів IXO та MEXO набувають ознак диференційних і є основою розподілу прикметників на опозиційні групи – позитивної та негативної характеристики особи.

Оскільки основною властивістю прикметників є їхня семантична та граматична несамостійність (вживання прикметників значною мірою залежить від позначуваних іменниками предметів, подій, явищ, яким властиві ці ознаки), то розмежування окремих значень пов'язане з виявленням відмінностей у лексичній сполучуваності з означуваними іменниками, бо саме «сфера денотатів, характеризується відповідною ознакою, визначає і водночас обмежує вживання того чи того прикметника» [53, 4]. Обидва компоненти словосполучення переважно багатозначні, й «уточнення їхніх значень відбувається внаслідок взаємодії семантики означення та означуваного. При цьому в ролі «індикатора» значень, реалізованих у кожному конкретному випадку, може виступати як прикметник, так і іменник» [233, 145]. У зв'язку з цим виникає необхідність в організації тих наборів іменників, які є своєрідним лексичним мінімумом для реалізації того чи того значення прикметників зі значенням морально-етичної та інтелектуальної оцінки. Часта поява слів в одному контексті

зумовлена сильним смисловим зв'язком між ними, і, навпаки, чим слабше пов'язані за змістом прикметник та іменник, тим рідше вони утворюють відповідні сполуки.

Необхідність вивчення синтагматичних зв'язків зумовлена також наявністю прикметників з різним обсягом сполучуваності: від «вільної, універсальної, коли обмеження сполучуваності прикметника з певним іменником не детерміновані лінгвістично і зумовлені відсутністю певних предметних зв'язків у реальному світі», до «лінгвістично, в тому числі стилістично, обмеженої, спеціалізованої» [98, 132]. Лінгвістично обмежена сполучуваність може мати різні градації: від семантичної, коли прикметники вживаються з певним семантичним класом іменників (такі прикметники називаються спеціалізованими), до лексичної, коли на першому плані виступають особливості вживання з певними лексичними одиницями. Нерідко вона фразеологічно зумовлена. Спеціалізовані прикметники інформативніші порівняно з неспеціалізованими. Уживаючись з певними семантичними класами іменників, спеціалізовані прикметники тим самим уже включають до своєї характеристики відповідну сполучуваність [164, 10].

Крім того, в контексті сполучуваність залежить від умов, за яких відбувається формування нових відтінків значень, додаткових до закріплених у системі мови (від оказіонального до узуального вживання і далі – до нового лексико-семантичного варіанта слова).

Виконуючи основну синтаксичну функцію означення чи вживаючись у вторинній формально-синтаксичній позиції присудка, прикметники зі значенням інтелектуальних та морально-етичних характеристик особи реалізують свої валентні можливості. Найповніша реалізація валентнісного потенціалу ад'єктивів передбачає їх формально-синтаксичну роль присудка, бо «переміщення прикметників із присудкової позиції в означальну веде до послаблення (або й нівеляції) визначальних семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних характеристик» [46, 102]. Ознакові слова у формально-граматичній ролі присудка набувають функцій предикатів якості – позначають постійну, внутрішню, у певному розумінні невід'ємну щодо предмета ознаку, яка не виявляє фазовості існування, характеризується цілісністю переміщення на часовій осі [46, 101-102].

Валентні ресурси прикметника пов'язані насамперед з його лексико-граматичним статусом; він може комбінуватися з іменниками (безприйменниково-, прийменниково-відмінковими його формами), прислівниками, неозначеною формою дієслова, підрядною частиною складного речення. Сила сполучувальних можливостей ад'єктивів різна: одні прикметники здатні виражати значення самостійно, без додаткових конкретизаторів – залежних компонентів, для інших залежний компонент є обов'язковим носієм інформації [240, 8-9].

Висновки до розділу 1

Отже, різнорідність ознак та способів кваліфікації, що покладені в основу розмежування різних типів лексико-семантичних парадигм, свідчить про складність теорії поля і суперечливість проблеми її дослідження. Проте саме польова модель дає змогу представити мову як систему з усіма взаємозв'язками та взаємопереходами, розкрити діалектичний зв'язок між мовними явищами та позамовною дійсністю, з'ясувати напрями та закономірності розвитку її підсистем, зокрема лексики.

У різних теоріях спільним є те, що лексико-семантичне поле розглядають як спосіб відображення дійсності і вважають системою, складники якої пов'язані спільним семантичним компонентом і структурно організовані співвідношенням ядро-периферія. Термін «поле» вживаємо не лише для кваліфікації мовного угруповання, члени якого відібрані за певним критерієм, а й для визначення способу існування цього угруповання, принципів його організації. Під мікрополем розуміємо об'єднання лексичних одиниць, які мають вузлий, конкретніший зміст, ніж архілексема поля, його конститuentи реалізують інваріантну ознаку в певних сукупностях, комбінаціях сем.

Єдність лексико-семантичного поля ґрунтується на специфічних кореляціях: синонімічних, антонімічних, агентивних, конверсивних, кореляціях несумісності, послідовності тощо.

Складність аналізу прикметникового масиву лексики зумовлене його семантичною та граматичною несамостійністю. Ад'єктиви морально-етичної та

інтелектуальної характеристики особи мають складну значеннєву структуру, поєднуючи денотативні та кваліфікативні (оцінні) компоненти. Семантика ознакових слів такого типу передбачає наявність у свідомості носіїв мови своєрідного «еталону», що визначає, якими якостями і властивостями і якою мірою повинні чи не повинні володіти предмети і явища. Повний аналіз таких прикметників вимагає врахування їхніх парадигматичних і синтагматичних особливостей.

Саме парадигматичні зв'язки, які існують у мові, та синтагматичні зв'язки, реалізовані в мовленні, найповніше розкривають семантику слова. Їх не можна розглядати ізольовано один від одного, оскільки як член певної лексико-семантичної парадигми слово може виступати лише в певних синтагматичних зв'язках. З іншого боку, узагальнення сполучуваності слова, весь комплекс його синтагматичних відношень зумовлює належність його до цієї парадигми.

РОЗДІЛ 2

СЕМАНТИЧНІ, СЛОВОТВІРНІ ТА СИНТАКСИЧНІ ПАРАМЕТРИ ПРИКМЕТНИКІВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ МОРАЛЬНО- ЕТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ОСОБИ

2.1. Склад та структура лексико-семантичного поля прикметників на позначення морально-етичних характеристик особи

Активний розвиток економічних і, відповідно, соціальних відносин зумовлює необхідність пошуку певних способів їх регулювання. Важлива роль у цьому належить моральним нормам. «Моральні норми, що виникають із соціально-економічних потреб і вбирають у себе в процесі розвитку суспільства елементи, зумовлені взаємозв'язком моралі з іншими формами суспільної свідомості, реалізуючись, породжують такі відносини між людьми, які або накладаються на інші – економічні, політичні, правові, або існують окремо як специфічні суспільні взаємини» [70, 21]. Гетерономність зв'язку моралі з усією системою соціально-економічних відносин зумовлює те, що «соціальні характеристики поведінки водночас стають моральними характеристиками людей, їхніх потреб, цілей, намірів, дозволеності чи недозволеності обраних засобів, мотивів, які спонукають або виправдовують, та ін.» [292, 15]. Регулятивна функція моралі забезпечує типізацію поведінки, яка співвідноситься з поняттями «етикетна поведінка», «належна поведінка» [181, 272; 292, 31; 106, 32].

Людина здавна намагалась осмислювати своє буття в категоріях «добра» і «зла», з часом ця проблема набула всезагальності, абстрактності, стала предметом глибокого філософського аналізу.

Виникнення терміна *ethika* пов'язують з гомерівським періодом розвитку культури Давньої Греції. Грецьке «*ethos*» означало «звичне місце існування», «житло», «стайня», «хлів», а пізніше розвинулось у більш абстрактне «навичка», «звичай», «звичка», «порядок», «натура», «вдача», «характер» [ДРС, I, 746]. Як зазначає В. Малахов, ця давня вказівка на місце перебування, на просторовість загалом не є для етики зайвою: вона спрямовує думку до зв'язку вдачі людини з її

соціальним, культурним та природним оточенням, спонукає до роздумів про внутрішній простір, внутрішнє «місце перебування» людської волі й духовності [173, 14].

Давньогрецький філософ Аристотель у своїх творах уживає два терміни, похідних від *ethos*: *ethikos* (етичний) та *ethika* (етика). Поняття «етичний» означає чесноти людської вдачі, характеру (на відміну від тих, що пов'язані з мисленням, розумом людини), а термін «етика» позначає галузь знання, предметом вивчення якої є людські добродетності.

Пізніше в культурі Давнього Риму за аналогією до *ethos* склалося поняття *moralis* – мораль. Термін «мораль» походить від латинського кореня *mos* (*mores*), що означав «звичай», «спосіб поведінки», «закон», «правило», «припис», а також «мода», «закрій», «крій (плаття)», «характер» (не лише людини, а й певного явища) й абстрактне: «якості», «властивості» [ЛУС, 412].

З часом термін «етика», зберігаючи своє давнє значення, закріплене Аристотелем, позначає науку, завданням якої є теоретичний аналіз морального освоєння світу людиною, визначення сутності моралі (чи моральності як утілення принципів, правил і норм поведінки людей та стосунків між ними) [173, 16]. Хоча мораль є предметом вивчення етики, з'ясування її сутності залишається дискусійною проблемою: як щодо спроб кваліфікації її як часткового поняття (галузі громадсько-групових звичаїв; звичок і нахилів певного кола людей; виду нормативної регуляції (на противагу праву); уміння жити у згоді з оточенням та власним сумлінням, совістю), так і щодо визначення її як сфери ідеального, духовного на противагу матеріальному, фізичному [85, 61], а чи й до повного заперечення навіть можливості її визначення (філософи-екзистенціалісти М. Гайдеггер, Г. Марсель, К. Ясперс).

У процесі розвитку суспільства змінювались і морально-ціннісні орієнтири. Наприклад, для глибоко віруючої людини епохи Середньовіччя моральним абсолютом були уявлення корпоративного релігійного світогляду – віра в божественний авторитет, дотримання Божої системи заповідей тощо. Для епохи Нового часу переважного значення набувають ідеї пізнання і діяльності, в яких людина вбачає сенс свого буття. Орієнтирами романтика є естетичні цінності. Для

представника марксистської ідеології мотиваторами людських учинків були ідеї соціальної боротьби, предметності буття, матеріальної практики.

Різномірними є й ті явища, які підлягають моральній оцінці. Сюди зараховують: 1) дії, вчинки індивідів і поведінку масових груп, класів; 2) певні суспільні відносини між людьми і соціальними групами; 3) феномени волі – спонуки, мотиви, прагнення; 4) особистісно-психологічні властивості індивідів; 5) сприйняття й ставлення до дійсності; 6) моральне мислення (поняття, уявлення, погляди); 7) моральна мова, якою позначається вся описана сукупність явищ [85, 229-230].

Зазначені явища узагальнені сучасною етичною теорією, яка розглядає феномен морального в таких його проявах, як моральне ставлення, моральна свідомість, моральна діяльність. Конкретизація їх дає змогу виявити принципи моралі (основоположні засади морального співжиття людини – альтруїзм – егоїзм, колективізм – індивідуалізм, свобода – необхідність) та категорії етики (добро, зло, честь, совість, гідність, обов'язок, благо та ін.) [181, 23].

Грунтуючись на цих принципах і категоріях, дослідники виділяють якості особистості, кваліфікують їх як моральнісно-позитивні чи аморальні. Так, Ф. Селіванов виділяє такі класи моральних оцінок:

1) власне моральні якості – добросовісність, зловтіха й інші, що поділяються на підкласи: а) якості, спрямовані на благо, добро і зло (доброта, добропорядність, благородність, добросердність, добросовісність, егоїзм, честолюбство, жадібність, злопам'ятність та ін.); б) моральні якості, в яких виявляється ставлення до обов'язку (обов'язковість, безвідповідальність, халатність та ін.); 3) такі моральні якості, як совісність, моральна чистота, безсовісність та ін.;

2) клас якостей, які містять моральний елемент як необхідний, але не зводяться до нього (гуманність, справедливість, патріотизм);

3) якості, які набувають позитивного чи негативного значення залежно від мети і не характеризують особистість з погляду моралі поза тим, на що спрямований учинок (сміливість, акуратність, балакучість, рішучість, наполегливість) [223, 34-36].

Різномірність етичних класифікацій спричиняє багатоаспектність інтерпретації

морального / аморального в мові.

Досить варіативними є спроби структурування мовного матеріалу, в яких об'єктом дослідження є власне лексика на позначення МЕХО.

У загальних класифікаціях прикметникових слів лексеми на позначення морально-етичних характеристик особи розглядають серед одиниць на позначення вольових якостей особи, особливостей поведінки людини, її ставлення до кого- / чого-небудь [236], серед слів, що вказують на риси характеру людини та ознаки особи, зумовлені її ставленням до кого-, чого-небудь [291; 43].

Л. Войнова, аналізуючи емоційно-психологічну та морально-етичну лексику, виділяє такі групи: 1) слова, що позначають риси характеру, душевні якості і властивості людини; 2) абстрактні іменники на позначення внутрішніх станів людини, її почуттів, настроїв і переживань; 3) слова, які вказують на різноманітні стосунки між людьми, а також ставлення людини до кого- / чого-небудь, почуття, викликані в ній ким- / чим-небудь; 4) слова, які характеризують поведінку особи, її дії, вчинки тощо [52, 208-211].

У складі агентивних імен морально-етичної оцінки в російській мові Т. Космеда виділяє мовні одиниці таких мікрополів:

1. Мікрополе агентивних імен, лексичне значення яких містить оцінку людини за ставленням її до політичної сфери діяльності.

2. Мікрополе, яке формують найменування, що характеризують людину за ставленням до праці, трудової діяльності (професійної, навчальної).

3. Мікрополе найменувань, які містять характеристику людини за способом її життя, за поведінкою в суспільстві.

4. Мікрополе найменувань за моральними якостями, визначеними такими категоріями, як «добро», «правда», «хитрість», «сміливість», «акуратність», «скупість» тощо [16, 236-239].

Ад'єктивну лексику зі значенням моральної оцінки особи стратифікують також, беручи за основу базові значення опозиційних лексико-семантичних груп – «добрий», «недобрий» [176] чи співвідношення аналізованих слів із явищами позамовного світу речей, зокрема прийнятого у психології поділу за ставленням

людини до суспільства, до себе та до своєї діяльності [17].

Об'єднання лексичних одиниць у єдине лексико-семантичне поле здійснюється на екстралінгвальних зв'язках та спільності семантичного компонента «морально-етична оцінка особи». Наявність, окрім інваріантної, варіантних диференційних сем дозволяє розподілити ад'єктиви на мікрополя:

- 1) мікрополе лексем, що виражають загальну характеристику людини з погляду дотримання нею моральних норм (додаток 1);
- 2) мікрополе лексем на позначення ставлення людини до праці, норм права, релігії, вимог дисципліни, обов'язку тощо (додаток 1.1);
- 3) мікрополе лексем, які характеризують людину за способом поведінки в суспільстві, ставленням до інших (додаток 1.2).

2.1.1. Мікрополе прикметників, що виражають загальну характеристику людини з погляду дотримання нею моральних норм

Визначальною особливістю лексичних одиниць зазначеного мікрополя є оцінка людини з погляду дотримання нею системи норм і принципів поведінки у ставленні до інших, до суспільства без вказівки на конкретний спосіб її вияву, як-от: ставлення до праці, ввічливість чи нахабство, доброзичливість чи недоброзичливість, чуйність чи байдужість, черствість тощо.

Центральним (ядерним) компонентом семантики мікрополів поля морально-етичної характеристики особи є значення *моральний* (у змісті якісного прикметника це значення «який діє, поводить відповідно до вимог моралі») [СУМ, IV, 799] та значення негативної оцінки, наявне у прикметниках: *неморальний* [СУМ, V, 340], *аморальний* [СУМ, I, 39], *імморальний (книжн.)* [СУМ, IV, 20]: – *А, меценаси! Моральні люди!..* (Фр. 2, 19); *Се небезпечний чоловік. Се поперед усього глибоко неморальний чоловік* (Фр. 2, 15); *Лиманчук вважав процедуру допиту закінченою. Перед народним судом стояла аморальна потвора, позбавлена самих елементарних людських ознак* (Довж., 217). Прикметник *високоморальний* [матеріали текстової вибірки – далі МТВ], передаючи інтегральне значення позитивної оцінки, ускладнює його семантичним компонентом високого ступеня вияву ознаки: *Високоморальна людина.*

Ад'єктив *благородний* ідентифікований семемою «який відзначається високими моральними якостями, керується високими принципами» [СУМ, I, 193]. Хоча це значення подано в СУМ як первинне, номінативне, генетично воно, очевидно, є вторинним (пор. у Словнику Б. Грінченка *благородний* – 1. Изъ привилегированных сословій; 2. Благородный [СГ, I, 71]). Напр.: *Тим-то Франко так цінить, так дорожить тим святим непокоєм, що живе в душі благородних натур і не дає їм заснути* (Коц., II, 351).

Прикметники *великодушний* [СУМ, I, 320] і *шляхетний* (у вторинній, якісній функції) [СУМ, XI, 495] дещо уточнюють інтегральне значення – «який відзначається безкорисливістю, великою доброзичливістю, не пам'ятає зла, не дріб'язковий» [ССУМ, I, 67] та «який має високі моральні якості, що, зокрема, виявляються в поведінці, манерах, ставленні до кого-небудь» [ССУМ, I, 67]: *О, це зовсім не той лінкуватий і великодушний співбесідник, що так розважав був Андрія, відібравши його від некурящих блощиць* (Багр. 1, 237); *Далебі, він [Андрій] до цього має відношення. Крім шпигунства на користь будь-чюю, бо це противно його гордй і шляхетній натурі, решта ж – може бути...* (Багр. 1, 174).

Антонімічне значення «позбавлений благородства» властиве конститuentу *неблагородний* [СУМ, V, 249].

Семему «який відзначається високими моральними якостями» експлікують прикметники *чесний* [СУМ, XI, 314], *правдивий* [СУМ, VII, 499], *чистий* [СУМ, XI, 331]: *Але прошу вас, пане меценасе, те, як він поводить ся зі своєю жінкою, то таке дике, нелюдське, що я не розумію, як чесний чоловік може подати йому руку* (Фр. 2, 15). Інші конститuentи мікропарадигми з домінантою *чесний* модифікують інтегральне значення додатковими семантичними відтінками, а саме:

1) «який живе чесно, дотримується всіх правил моралі» – *доброчесний* [СУМ, II, 326], *цнотливий* [СУМ, XI, 242], *чеснотливий* [СУМ, XI, 316]: *Ви, пане стародубський полковнику, знаєте, як воно є, бо чую, що ваша пані Настя, не в гнів їй кажучи, не іншого киталту: жінка цнотлива, але за словом до сусіди не йде* (Лепк. 1, 12); *Тим часом розмова, обійшовши кілька тем, звернула на ту річ, що до неї неминуче веде хоч найменше впорскування алкоголю, хоч найчеснотливіший*

людині (Підм., 338);

2) «не здатний на погані, аморальні вчинки» – *порядний* [СУМ, VII, 302], *добропорядний* [СУМ, II, 325], *пристойний* [СУМ, VIII, 40], *благопристойний* [СУМ, I, 193]: *Хто, скажіть мені, із порядних газдів буде вдень замикати з-перед людей двері...* (Мат. 4, 93); *Він [Микола Баглай] уже настільки порядний, що не хоче зближуватися з Лободою і шукати з ним спільної мови* (Є. Сверстюк) (УС 1, III, 56); *Правду кажучи, ніхто в місті з добропорядних людей і не журився з цієї навали: німці відновили лад, ніхто більше не стріляв на вулицях...* (Ант.-Дав., 456); *Як він [Андрій] міг дати маху! Всі такі милі, благопристойні, хоч і змучені люди* (Багр. 1, 64);

3) «який діє чесно, порядно, справедливо» – *совісний* [СУМ, IX, 435]: *Згадалося знову Баглаєве товариство, біля чийого вогнища щойно сидів, – совісні люди, такі стають лицарями праці й життя* (О. Гончар) (УС 1, III, 47);

4) який справляє оцінку моралі особи найвищого ступеня вияву – *прехороший* [СУМ, VII, 547], *пресвітлий (розм.)* [СУМ, VII, 541], *прекрасний* [СУМ, VII, 534];

5) «який має потрібні позитивні якості» – *гідний* [СУМ, II, 64], *достойний* [СУМ, II, 389], *гарний* [СУМ, II, 34];

6) «який нічим не зганьбив себе» – *незаплямований* [СУМ, V, 309], *незаплямлений* [СУМ, V, 309], *добрий* [СУМ, II, 321].

Для багатьох лексичних одиниць аналізованого угруповання значення морально-етичної оцінки особи вторинне. Денотативне їх значення, ускладнене конотаціями, відображає реалії предметного світу:

а) **ступінь забрудненості поверхні** – *чистий, незаплямований, незаплямлений*: *Варто було знести горя вдвоє і втроє більше, щоб тільки дожити до цієї хвилини їхньої [Шури і Юрася] зустрічі, дожити, ніде не спіткнувшись, відкидаючи спокуси, дійти до нього незаплямованою, чесною, вірною* (Гонч., I, 211);

б) **здатність випромінювати чи відбивати світло** – *світлий* [СУМ, IX, 91], *пресвітлий (розм.)*: *Вірність і відданість становлять глибоко симпатичну рису світлої особистості Ю. Клена, рису, гідну пошани та наслідування* (Михайло Орест) (УС 1, I, 599)

або: в) **естетичні оцінки особи** – *чудовий* [СУМ, XI, 375], *гарний, прекрасний,*

класний (розм.): – Федора. Він гарний парубок. Він буде кращий і від Тимофія, і від їх усіх... (Мирн., II, 257); Прекрасна людина;

г) **утилітарні оцінки** – хороший [СУМ, XI, 129], прехороший [СУМ, VII, 547], непоганий [СУМ, V, 357]: Звичайна радянська дівчина – комсомолка з хорошої, добropорядної родини (Розд. 3, 133); Ляоня – непоганий хлопець (Гонч., III, 73);

г) **соціальну цінність, суспільну оцінку діяльності людини** – достойний [СУМ, II, 389], гідний: [Лукерія Степанівна:] ... І який чоловік достойний, і гості наїздять все достойні люде... (Кроп., 328); Коли земляки мої торкнуться цієї теми, буде, звичайно, згадано багато гідних людей... (Гонч., VI, 559);

д) **ставлення людини до інших, її поведінку** – добрий: «Ся Христя добра людина, думала вона [Мотря], – товаришка...» (Мирн., II, 298);

е) **метафоричне оцінне ставлення до людини** – золотий [СУМ, III, 680] у сполученні золота людина (душа): Золота людина. Скромна, роботяща, справжня патріотка... (Гонч., III, 430); Золоті душі були обоє (Барка, 271).

Антонімічну групу з негативною конотацією становлять лексичні одиниці, об'єднані в синонімічні ряди з домінантами *негідний, непорядний, безсоромний*.

Значення «здатний на погані вчинки, якому властиві негативні моральні якості» мають прикметники *негідний* [СУМ, V, 287], *неподобний (рідше)* [СУМ, V, 359]. Інші конститuentи синонімічного ряду модифікують, уточнюють архісему додатковими смисловими відтінками:

1) сему високого ступеня вияву ознаки містять лексеми *препоганий (розм.)* [СУМ, VII, 539], *бридкий* [СУМ, I, 234], *гидкий* [СУМ, II, 60], *мерзенний* [СУМ, IV, 676], *мерзотний* [СУМ, IV, 677], *поганючий* [СУМ, VI, 704], *препоганючий* [СУМ, VII, 540], *махровий* [СУМ, IV, 656], *паршивий (розм.)* [СУМ, VI, 83], *шолудивий (розм.)* [СУМ, XI, 509];

2) прикметники, ускладнені семантичним множителем «трохи» – *поганкуватий* [СУМ, VI, 703];

3) сему негативної оцінки «аморальний, нещирий, лицемірний та ін.» містять лексеми *низький* [СУМ, V, 412], *нищий* [СУМ, V, 416], *брудний* [СУМ, I, 240]; «позбавлений моральної чистоти» – *паскудний (розм.)* [СУМ, VI, 87], *нецнотливий*

[МТВ], *недоброчесний* [МТВ].

Ад'єктиви *плюгавенький* (знев.) [СУМ, VI, 598], *паскудненький* (знев.) [СУМ, VI, 87], *паршивенький* (знев.) [СУМ, VI, 83], окрім семи ступеня вияву базової ознаки, виражають також суб'єктивну оцінку мовця.

Характерною особливістю аналізованого мікрополя є те, що більшість його складових актуалізують семему «який здатний на погані вчинки, якому властиві негативні моральні якості» як вторинний ЛСВ. Первинне їх значення вказує на інші ознаки, зокрема:

а) **утилітарні оцінки** – *негідний* [СУМ, V, 277], *поганий* [СУМ, VI, 701], *препоганий* (розм.) [СУМ, VII, 539], *поганкуватий*, *поганющий* (розм.), *препоганющий* (підсил.) [СУМ, VII, 540]: *Хіба в поганих людей бувають добрі очі?* (Сим., 252);

б) **ступінь забрудненості поверхонь** – *брудний*, *паскудний* (розм.) [СУМ, VI, 87], *паскудненький* (знев.): *Он там стоїть [Анна] із моїм чоловіком коло брами та й лопотить. Паскудна така, неначеб просто з пекла прийшла. На світі погана жінка* (Коб., 254); *А так, що є і гідні старшини, і негідні, як і поміж нами буває* (Лепк. 2, 422);

в) **параметричні характеристики** – *низький*: [В'язень-лицар:]...*Ні, Зевес не був тираном низьким, він почесно карав своїх сперечників великих...* (Укр., III, 184);

г) **фізичний стан істоти, зумовлений певними хворобами**, – *паршивий* (розм.) [СУМ, VI, 83], *шолудивий* (знев.) [СУМ, XI, 509]: – *Я не подивлюся ні на твого батька, ні на паршивого Гудзика, а так далі, що знатимеш!* – ...*промовив Карпо* (Вин. 1, 84); – *Ну стій же ти, шолудивий бурсаче!* – *трясучи кулаком, промовив Жук* (Мирн., I, 109);

г) **естетичні оцінки** – *гидкий* [СУМ, II, 60], *мерзенний*, *мерзотний*, *бридкий*, *противний* [СУМ, VIII, 316]: *Та ви знаєте, який це Гаврило, його в кожній українській драмі можна бачить. Злий, схидний, поганий, гидкий...* (Виннич. 1, 121); *Нема бридкіших людей, як отакі боягузи, що ледве самі позбудуться страху, як уже пащукують і наклепують всякий бруд...* (Укр., VII, 519);

д) **оцінки предметів, дій тощо з погляду їхньої відповідності певній обстановці, випадку** – *неподобний* [СУМ, V, 359]: *Неподобні люди;*

е) *особливості будови рослин, зокрема квітів* – махровий: *Махровий негідник*;

є) *ступінь зношеності одягу* – дрантивий (знев.) [СУМ, II, 407]: *Дрантивий молодик*;

ж) *здатність чого-небудь завдавати прикроців, неприємностей* – капосний (розм.) [СУМ, IV, 96], пакосний (розм.) [СУМ, VI, 18]: *Якби я під землею лежала, вона [баба Палажка] б мене, капосна, і там знайшла б* (Н.-Лев. 2, I, 414).

Периферію мікрогрупи становлять ад'єктиви *плюгавий* [СУМ, VI, 598], *сякий-такий* (розм.) [СУМ, IX, 912] та інші, марковані належністю до розмовного стилю мовлення.

Семема «якому не властива порядність, який порушує вимоги честі, здатний на низькі, негідні вчинки» ідентифікує прикметники *непорядний* [СУМ, V, 362], *нечесний* [СУМ, V, 403], *безчесний* (з додатковою семою ступеня вияву ознаки) [СУМ, I, 153]. Ад'єктиви *недобрий* [СУМ, V, 286], *нехороший* (зі значенням «якому не властива порядність, вчинки якого завдають комусь неприємностей») [СУМ, V, 401], а також лексичні одиниці *недостойний* [СУМ, V, 300], *негарний* [СУМ, V, 275] актуалізують архісему ряду вторинними ЛСВ, денотативне їх значення вказує на:

а) *соціальну цінність, громадську оцінку діяльності людини* – *недостойний*: *Нам показано навіщось тільки якийсь дивогляд психологічний: заздрість героїні до самої себе і досаду її на свого жениха, що він для неї, недостойної, зрадив пам'ять її коханої прабабуні...* (Укр., VIII, 184);

б) *естетичну оцінку зовнішності когось, чогось* – *негарний*: *Негарний товариш*;

в) *утилітарні оцінки* – *нехороший*: *А так його Толік звати... Противнючий він... Нехороший...* (Нест., 248);

г) *ставлення людини до інших* – *недобрий*: *«Це, видно, про мене трахтують, видно, про мою землю Грицько замишляє. Господи! Та й недобрий же який цей Грицько...»* (Мирн., II, 185);

г) *ступінь забрудненості поверхонь* – *заплямований* [СУМ, III, 266], *заплямлений* [СУМ, III, 266] у вторинній прикметниковій функції: *Спартак відмовлявся зрозуміти причину тієї посиленої уваги, яку, починаючи ще з райкому,*

комісар Лещенко виявляв до Колосовського, до людини, як собі хоче, а все ж заплямованої і, безперечно, багато чим невдоволеної в душі (Гонч., IV, 129);

д) *відсутність світла, освітленості* – *темний* [СУМ, X, 67] та як компонент складного прикметника *темнодухий (рідко)* [МТВ]: ... а в злочинців усе інакше: і правда їх не така, і хочуть вони не того, що всі люди, та й уся в їх душа не така, а гірша – лиха, темна, ворожа (Грінч., II, 256); *Те, що будує святий, руйнує тиран темнодухий, І вівтарі мудреця воїн рубає мечем...* (Михайло Орест) (УС 2, II, 172).

Прикметники *безсоромний* [СУМ, I, 147], *безсовісний* [СУМ, I, 147], *несовісний (рідше)* [СУМ, V, 385] мають значення «який не зважає на прийняті норми стосунків між людьми, зневажає інтереси інших» [ССУМ, I, 45], а ад'єктив *цинічний* [СУМ, XI, 215] експлікує семему «який відверто заявляє про зневажливе, зухвале ставлення до загальноприйнятих норм моралі, етики, до чого-небудь, що користується загальним визнанням, повагою»: *Задля якогось непорозуміння він [Сервантес] попав навіть у тюрму; одні кажуть, що за довги, яких наробив його несовісний спільник (Фр. 1, IV, 168); Тому вона [Стефка] старанно намагається бути цинічною, брутальною, відчайдушною, вона ненавидить старих, котрі лають молодь (Роз. 3, 136).*

Зазначені вище лексичні одиниці, а також прикметники периферійної зони *безстидний (заст., розм., рідше)* [СУМ, I, 148], *соромітний* [СУМ, IX, 465], *стидкий (розм.)* [СУМ, IX, 694] (останні два шляхом зміни об'єкта оцінки), *страмний (розм.)* [СУМ, IX, 750], *страмнучий (підсил., розм.)* [СУМ, IX, 750] маніфестують значення «який не почуває сорому, не соромиться за свої аморальні, непристойні вчинки»: *Вона [Терничиха] усім рівно очима світить, як тобі... Покинь, забудь стидку (Вовч., 330).*

Крайню периферію синонімічного ряду становлять діалектизми *безличний* [СУМ, I, 133], *безвстидний* [СУМ, I, 123].

Прикметники *невинний* [СУМ, V, 259], *невинен* [СУМ, V, 259], *безвинний* [СУМ, I, 120], *невинуватий* [СУМ, V, 259], *неповинний (рідше)* [СУМ, V, 356], *негрішний* [СУМ, V, 280], *безгрішний* [СУМ, I, 124], *правий* [СУМ, VII, 502], *прав (рідше)* (переважно у протиставленні зі словами *неправий, невинуватий* і под. або у

складі присудка) [СУМ, VII, 502] становлять ядро мікропарадигми зі значенням «який не має за собою вини, ні в чому не провинився»: *За протоколами допитів Андрієвського можна здогадатися, що за спілкування з опальним поетом могли бути підведені під кримінал невинні жертви* (І. Ільєнко) (УС 1, I, 237); *Дарія Олександрівна подумала: ось як твоя душа безвинна і всім прощає, люблячи; так живуть* (Барка, 42).

На периферії розгляданого мікрополя перебуває ад'єктив *чистий* [СУМ, XI, 331], який актуалізує архісему ряду на основі метафоричного переносу «ступінь забрудненості поверхні → морально-етична характеристика людини» переважно у синтаксичній функції присудка. Напр.:– *А по-моєму, від такого можна всього ждати, – відрізав родичеві Музиченко. – Бо виходить, один я чистий, один я безгрішний, а вони...* (Гонч., III, 530).

Семема «який не має за собою аморальних учинків, морально чистий» ідентифікує прикметники *невинний* [СУМ, V, 259], *невинен* [СУМ, V, 259], *непорочний* [СУМ, V, 362], *безгрішний* [СУМ, I, 124], *негрішний* [СУМ, V, 280], *чистий*. Конституенти *святий* [СУМ, IX, 101], *пренепорочний* [СУМ, VII, 538], *пречистий* [СУМ, VII, 548] уточнюють інтегральне значення семою високого рівня ступеня вияву ознаки, ад'єктиви *незіпсований* [СУМ, V, 318], *незіпсутий* (розм.) [СУМ, V, 318] – семантичним множником «який не піддався шкідливим впливам», а лексичні одиниці *цнотливий* [СУМ, XI, 242], *незайманий* [СУМ, V, 307], *непочатий* [СУМ, V, 365] – вказівкою на суб'єкт оцінки: переважно про дітей, молодих людей та жінок. Наприклад: *А Дмитрик – майже дитина. Добрий такий та тихий... Як ангел, чистий. Невинний.* (Мат. 1, 101).

З-поміж зазначених прикметників периферію мікрополя становлять лексеми інших лексико-семантичних угруповань, які у вторинних значеннях актуалізують сему «морально чистий». Це прикметники з первинними значеннями:

а) *ступеня забрудненості поверхонь – чистий*: *Ця безмежна щедрість, що подобала на щедрість чистої і нерозумної дитини, приводила часом до родинних конфліктів* (Віра Вовк) (УС 1, III, 111);

б) *відношення до релігії, Бога, божественної сили – святий, преподобний*

(розм., рідко): *Коло хатинки В повіточці своїй малій Той бондар праведний, святий...* (Шевч., II, 278);

в) **утилітарних характеристик предметів** – *незіпсований, незіпсутий* (розм.): *Пані Заславська розказала батькові про те, що вона шукає інтелігентної незіпсованої дівчини з провінції для одного, так званого ліпшого дому* (Вільде 1, 120);

г) **«якого не починали, не використовували, до якого не торкалися, не бралися»** – *незайманий, непочатий*: *Незважаючи на свої сорок два роки та п'ятеро дорослих дочок, була вона ще зовсім не вижитою, такою незайманою, такою сповненою чекання чогось...* (Вільде 2, 4).

До крайньої периферії мікрогрупи належать хронологічно марковані лексичні одиниці *безгріховний* (заст.) [СУМ, I, 124], *пренепорочний* (заст. поет.) [СУМ, VII, 538], *пречистий* (заст.) [СУМ, VII, 548].

Опозиційну групу негативної оцінки формують ад'єктиви *винний* [СУМ, I, 440], *винен* [СУМ, I, 440], *винуватий* [СУМ, I, 444], *провинний* [СУМ, VIII, 132], об'єднані архісемою «який вчинив що-небудь погане, зробив злочин, провинився у чомусь»: – *Я зайшов сюди безвинний, а вийшов би винуватий* (Ю. Мушкетик) (УС 1, III, 168).

Значення «який має негативні риси характеру, відзначається аморальною поведінкою» [ССУМ, II, 332] інтегрує складові *порочний* [СУМ, VII, 286], *гнилий* (на основі метафоричного переносу «стадія розвитку, процес розкладу чогось → характеристика людини за морально-етичною ознакою») [СУМ, II, 93] та елементи крайньої периферії *скверний* (заст., книжн.) [СУМ, IX, 258], *спорзний* (рідко) [СУМ, IX, 573].

Негативну оцінку виражають також лексичні одиниці, вживані у вторинній, прикметниковій функції з інтегральним значенням «морально зіпсований, з поганими, аморальними звичками»: *розпущений* [СУМ, VIII, 786], *розбещений* [СУМ, VIII, 602], *розпаскуджений* [СУМ, VIII, 758], *зіпсований* [СУМ, III, 575], *зопсований* (рідше) [СУМ, III, 575], *зіпсутий* [СУМ, III, 575], *зопсутий* (рідше) [СУМ, III, 575]. Семантично близьким до зазначеного синонімічного ряду є ад'єктив *пропащий* у вторинному ЛСВ – «який морально опустився, занастив себе» [СУМ,

VIII, 252]. Наприклад: *На Зевса, дуже се зіпсований народ, Якому байдуже – брехнути, – не задавить!* (Фр. 1, IX, 188); *Отець Георгій не дуже вірив словам незнайомця, але від серця відлягло: з простої бесіди молодика було видно, що він не зовсім пропаций* (Гар., 70); *Він [чоловік] ніяк не з'являється. Ті ж, хто волочиться за нею, – світські дотепники, жінкуваті красені, розбежені жуїри, чванькуваті нащадки банкірів, – не мають у собі ані дециці від уявлюваного нею ідеалу* (Слаб., 137).

Значення «гідний осуду, зневаги, ганьби», очевидно через свою аморальну поведінку, негідні вчинки, духовну обмеженість, маніфестують прикметники синонімічного ряду з домінантою *жалюгідний* [СУМ, II, 507]: *нікчемний* [СУМ, V, 423], *мізерний* [СУМ, IV, 730], *злиденний* [СУМ, III, 591], *убогий* [СУМ, X, 357], *душеубогий (рідко)* [СУМ, II, 447]. Майже всі зазначені лексичні одиниці набувають семантики морально-етичної характеристики особи похідними ЛСВ, номінативне їх значення вказує на:

а) **здатність викликати жаль, співчуття – жалюгідний**: *Мабуть, він [батюшка] зневажає й архієрея, й цього жалюгідного попа, й пристава, з якими вліз у компанію* (Вин. 1, 696);

б) **параметричні властивості – малий** [СУМ, IV, 606], *маленький* [СУМ, IV, 605], *мізерний, дрібний* [СУМ, II, 414] у складі композита *дрібнодушний (рідко)* [МТВ]: *Чому ж не стріляє ворог? Чому ж тремтить його рука?.. – А якщо я підійду до тебе, нікчемного, мізерного?..* (Довж., 53); *Який же він [Кочубей] малий, мізерний, нужденний!* (Лепк. 2, 111); *Люди ввижались йому [Свіфту] або лукавими і дрібнодушними пігмеями, або велетами тільки тілом, а не духом* (Укр., VIII, 171);

в) **характеристику людини за її соціальним становищем – злиденний, убогий** та у складі композита *душеубогий (рідко)*: [Перший монах:] *(до 2-го монаха) Сиди й тремти, душа твоя убога, то, може, нам що заборонять ще* (Кост. 2, 470).

Легковажну, негідну з морального боку поведінку людини маніфестують прикметники периферійної зони ЛСП МЕХО *безпутний (розм.)* [СУМ, I, 143], *непутящий (розм.)* [СУМ, V, 373], *непутній (рідко)* [СУМ, V, 373], *ледачий (знев.)* (на основі метафоричного переосмислення первинного ЛСВ, що вказує на ставлення людини до праці) [СУМ, IV, 467] та діалектизм *леда-який (знев.)* [СУМ, IV, 467]:

Хто сидить у жнива, той чоловік безпутний... (Іван., II, 112); – *Та тримайте ж міцніше! Чи ви навмисне його [хлопця] випускаєте? – чулися погуки – Де ж воно, непутяще?* (Гонч., V, 386).

Антонімічну групу позитивної оцінки формують ад'єктиви *путній* (розм.) [СУМ, VIII, 403], *путящий* (розм.) [СУМ, VIII, 405] зі значенням «який має позитивні якості»: – *Хіба його не видно й спершу було, що він [Чіпка] чоловік путящий? Чи до роботи, чи до майстерства – до всього вдався?* (Мирн., I, 564).

2.1.2. Мікрополе прикметників на позначення ставлення людини до праці, норм права, релігії, вимог дисципліни, обов'язку

Прикметники, що вказують на ставлення людини до праці

Ставлення особи до праці, тобто до діяльності, що потребує фізичної або розумової енергії та має своїм призначенням створення матеріальних і духовних цінностей, є однією з визначальних рис характеру людини. Вона виявляється в повазі, любові до праці, у здатності відчувати потребу трудитися, виявляючи своє завзяття, активність, ініціативу, умінні точно, акуратно, уважно виконувати поставлені завдання або ж у зневазі до праці, недбалості, небажанні трудитися.

Ад'єктивні слова на позначення ставлення людини до праці, трудової діяльності складають окрему мікросистему в структурі лексико-семантичного поля прикметників морально-етичної характеристики особи, яка, своєю чергою, членується на підгрупи зі значеннями «*працьовитий*», «*старанний*», «*хазяйновитий*», «*активний*», «*спритний*» та антонімічні їм.

Інваріантне значення позитивного ставлення до праці ідентифікує синонімічний ряд прикметників з домінантою *працьовитий* [СУМ, VII, 523], позначаючи ознаки людини, яка багато, охоче працює й сумлінно ставиться до трудової діяльності: *працелюбний* [СУМ, VII, 520], *трудолюбний* [СУМ, X, 296], *трудолюбивий* [СУМ, X, 296], *трудолюбивий* [СУМ, X, 293], *трудопитий* [СУМ, X, 296], *роботящий* [СУМ, VIII, 588], *беручий* [СУМ, I, 162], *беручий* (розм., рідко) [СУМ, I, 162]. Архісемами, які об'єднують усі ЛСВ в один синонімічний ряд, є «який сумлінно ставиться до праці» і «який багато працює». Інші семи

диференціюють значення синонімів: «який любить працювати» (*трудолюбний, трудолюбивий, працелюбний*), «який виконує роботу швидко» (*беручий*) [18, 17]. На-приклад: *От я й вийшла до вас, любко: еге, пустіть свою Настю до Гната, він чоловік тихий, трудовитий...* (Коц., I, 68); *Про вірменів пише з великою симпатією, як про народ розумний і працелюбний* (Л. Костенко) (УС 2, IV, 29); *Був [Кобрик] дуже беручий і докучливий, людям спокою не давав; мучив їх, щоб догодити партії* (Барка, 291).

Периферію аналізованої мікрогрупи становлять одиниці, які реалізують відповідну семантику на основі вторинної номінації прикметникових слів зі значенням:

а) **відношення до поняття, названого твірною основою**, – *трудолий* [СУМ, X, 296]: *Грай, бандуро! Згадай командира Олександра Яковича, увесь його рід трудовий, усіх його знайомих по шаблі й по коню!* (СУМ, X, 296);

б) **способу та джерел існування людини** («яка працює, живе своєю працею») – *робочий* [СУМ, VII, 588], *трудящий* [СУМ, X, 297]. У семантичній структурі останнього значення «*працьовитий*» сучасними лексикографічними джерелами фіксується як вторинне, проте генетично воно було, очевидно, прямим, про що свідчить його тлумачення у Словнику Б. Грінченка: *трудящий* – 1) *трудячий, трудолюбивий*; 2) *трудовай, зароботанний трудомь* [СГ, IV, 289]. *Раз в Онисії Степанівни найнялась здорова та робоча дівка з Богуслава, Маруся* (Н.-Лев. 2, II, 462);

в) **емоційно-психічного стану людини, рис її вдачі** – *товкущий* [СУМ, X, 165]: *Товкуща жінка ... лишилася одна з дочкою, і сама хазяйнує не гірше чоловіка* (СУМ, X, 165).

Крайню периферію становлять лексичні одиниці, марковані як застарілі (*робітний* [СУМ, VIII, 585], *ручий* [СУМ, VIII, 917]) чи як діалектні (*робучий* [СУМ, VIII, 589]): *Тихий і робітний Дмитрик ... пантрував коров'ячі ясла та жолоби, не випускаючи з рук вила, лопату чи щітку для чищення худоби* (Мат. 1, 16).

До ядра опозиційної групи зі значенням «який не любить щось робити, уникає праці, не працює» належать ад'єктиви *ледачий* [СУМ, IV, 467], *лінивий* [СУМ, IV, 516], *ледащий* [СУМ, IV, 467]. Наявність однакових семантичних компонентів, на

думку В. Бездітко, проте, не дає підстав стверджувати про їхню повну синонімію. Відмінності виявляються у словотвірній потенції прикметникових основ щодо творення іменників – назв суб'єкта ознаки – *ледачий* → *ледар*, *ледащо* (хоча можливий *лінивий* – *лінивець*) – та способі перекладу ознаки прикметників російською мовою, пор. *лінивий* – «*ленивый*»; *ледачий*, *ледар* – «*бездельник*». Останній (*лінивий*) має відтінок стану особи, яка нічого не робить, негативно ставиться до праці [18, 19]. *Геть вези перед очей ледащу* [Марусю], *А то я й тебе укупі з нею Прожену із хати...* (Грінч., I, 182); *Правда, це буває негусто, що Даруся ходить по селі княжною. Хоч вона й не лінива, але надоїдливою бути не сміє* (Мат. 4, 22).

Семантична структура прикметників *ледачкуватий* (розм.) [СУМ, IV, 467], *ледаркуватий* (розм.) [СУМ, IV, 466], *лінькуватий* (*лінкуватий*) (розм.) [СУМ, IV, 519], *ледаченький* (розм.) [СУМ, IV, 467], *лінивенький* (розм.) [СУМ, IV, 516], які виявляють значення неповноти вияву ознаки, ускладнена семою «трохи» («мало»): *О, це зовсім не той лінькуватий і великодушний співбесідник, що так розважав був Андрія, відібравши його від некурящих блощиць* (Багр. 1, 237).

Периферію аналізованої мікропарадигми з домінантою *ледачий* складає прикметник *неробочий*, основний ЛСВ якого експлікує значення «не призначений для роботи, вільний від роботи; у який не працюють (про час)» [СУМ, V, 376], а вторинний характеризує людину, яка не хоче працювати, а також прикметник *леда-який* [СУМ, IV, 467], уживання якого територіально обмежене.

Як свідчать сучасні лексикографічні джерела, синонімічний ряд зі значенням «який не любить працювати, уникає праці» є менш наповненим, ніж антонімічний йому, частина лексем, зафіксованих Словником Б. Грінченка, вийшли з активного вжитку, зокрема: *бездільний* [СГ, I, 39], *завалькуватий* [СГ, II, 11], *байталуватий* (від *байтало* – неработящій человекъ къ, без дѣла болтающійся) [СГ, I, 22].

Семантично близьким до *лінивий*, *ледачий*, *ледащій* є прикметник *дармоїдствующий* (*знев.*) [СУМ, II, 212] у значенні «який живе на чужий кошт, чужою працею як нероба» і протиставляється ЛСВ-1 ад'єктивів *трудящій*, *робочий* «який багато працює й живе зі своєї праці».

Семантику «який охоче береться за роботу, виявляє особливу схильність до

неї» маніфестують прикметники *охочий* [СУМ, V, 826], *запопадливий* [СУМ, III, 273], *беручий (розм.)* [СУМ, I, 162], *беркий (розм.)* [СУМ, I, 161], *беручий (розм.)* [СУМ, I, 162], *запопадний* [СУМ, III, 273], *хапкий (розм.)* [СУМ, XI, 22] номінативними чи номінативно-вивідними значеннями, прикметники *липкий* [СУМ, IV, 488], *голінний (розм.)* [СУМ, II, 108], *хваткий (розм.)* [СУМ, XI, 35], *чіпкий (розм.)* [СУМ, XI, 341] у вторинній номінації (первинні ЛСВ стосуються позначення фізичних властивостей людини (*хваткий, чіпкий*), предметів (*липкий*); емоційно-психологічного стану людини (*голінний*)) та лексичні одиниці, марковані як застарілі (*ручий* [СУМ, VIII, 917]) чи як діалектні (*надкий* [СУМ, VI, 13], *надковитий* [СУМ, VI, 13], *вабкий* [СУМ, I, 273], *загарливий* [СУМ, III, 71]). Синтаксичними умовами реалізації відповідної семантики є вживання прикметників у конструкціях типу «прикметник + прийменник *до* + іменник у род. відм.», «прикметник + прийменник *на* + іменник у знах. відм.», «прикметник + інфінітив» (для прикметника *охочий*). У функції залежного компонента виступають абстрактні іменники типу *робота, діло, праця*: *Ілько до роботи хапкий, а до їжі ні* (СГ); *Загарливий до роботи* (СГ); *Що не лацюга* [Порфир], *то не лацюга... Хапкий до всякого діла, а це вже неабиякий плюс...* (Гонч., V, 446); – *Шкода тебе, Йоську, – говорили мені не раз хлопц, – такий ти моторний хлопець і до ремесла охочий, а що з тебе буде?* (Фр. 3, II, 309); [Гнат:] *Знаю! О, голінний, завзятий чоловік!* (Шевч., III, 25).

Антонімічне значення «який не має бажання робити що-небудь або не має охоти до чогось» репрезентує прикметник *неохочий* [СУМ, V, 351] у синтаксичній моделі «прикметник + прийменник *до* + іменник у род. відм.»: *Неохочий до праці*.

Окрему лексико-семантичну парадигму формують одиниці, ідентифіковані інтегральним значенням «який уважно, дбайливо виконує що-небудь, чесно ставиться до своїх обов'язків». Конституентами цієї мікрогрупи є прикметники *старанний* [СУМ, IX, 651], *сумлінний* [СУМ, IX, 838], *ретельний* [СУМ, VIII, 515], *дбайливий* [СУМ, II, 215], *запопадливий* [СУМ, III, 273], *запопадний* [СУМ, III, 273], *акуратний* [СУМ, I, 31], *совісний* [СУМ, IX, 435], *добросовісний* [СУМ, II, 325] та елементи периферійної зони, які актуалізують інтегральне значення групи на основі метафоричного переосмислення: «особливості розвитку уваги» → «ставлення до

обов'язків, роботи» (*пильний* [СУМ, VI, 354], *пильновитий* [СУМ, VI, 355]); «характеристика предметів, їх утилітарна оцінка» → «ставлення до праці» (*справний* [СУМ, IX, 594]) Наприклад: *Старанний учень; Добросовісний робітник; Лесиха була й справді жінка дуже господарна та запопадлива* (Фр. 3, II, 3); *Батько, пильний і тямучий робітник, любив кпити собі з дармоїдів та фушерів, з роззяв та галапасів* (Фр. 3, II, 382); *Все [пан] вас так хвалить і каже: «Понад Івоніку нема в селі нікого, такий добрий та ретельний!» – як же не може вам тут допомогти?* (Коб., 24).

Додатковою семою ступеня вияву ознаки («дуже») ускладнена семантична структура прикметників *ревний* [СУМ, VIII, 472], *рвійний* [СУМ, VIII, 463], *ретивий* (розм.) [СУМ, VIII, 516] (останній з негативним конотативним компонентом, вираженим семою «занадто») та ад'єктива *ревнивий* (книжн.) [СУМ, VIII, 472] у вторинній номінації: *Стожильний морський вовк, ревний хранитель чистоти традицій, буде для них постаттю малореальною...* (Гонч., VI, 190).

Прикметники *скрупульозний* [СУМ, IX, 325], *педантичний* [СУМ, VI, 103] маніфестують значення «який дотримується особливої, абсолютної точності, дуже чіткий у детальному опрацюванні чогось, часто аж до надмірної дріб'язковості»: *Військова кафедра. Це та кімната, де їх стільки муштровано керівником кафедри, прискіпливим та педантичним майором...* (Гонч., IV, 12); *Пан Ніколас Піро, наш педантичний розпорядник, не любить, коли хтось із покоївок запізнюється* (Розд. 1, 21).

Крайню периферію мікропарадигми з домінантою *старанний* становить прикметник *дбалий* [СУМ, II, 215], позначений відтінком розмовності, та діалектизми *дбайний* [СУМ, II, 215], *упадливий* [СУМ, X, 454], *падковитий* [СУМ, VI, 13], *пазовитий* [СУМ, VI, 15], *загарливий* [СУМ, III, 71], *старливий* [СУМ, IX, 658], *старовливий* [СУМ, IX, 659].

Опозиційну групу до ряду з інтегральним значенням «старанний» становлять прикметники, які об'єднані семантикою «який ставиться до своїх обов'язків байдуже, без належної уваги, ретельності, старанності» (*недбалий* [СУМ, V, 282], *недбайливий* [СУМ, V, 282]), «який ставиться до своїх обов'язків нечесно і несумлінно» (*несумлінний* [СУМ, V, 392], *недобросовісний* [СУМ, V, 287]), «який не виявляє старанності через відсутність витримки й терпіння» (*невсидливий* [СУМ, V,

272]): *Здивувався собі князь та і каже: – То все добре, але ж того мало: Може, й справді та дівчина гарна, Але ж, може, вона ще лінива І недбала тобі буде жінка* (Грінч., I, 129); ... *несумлінні працівники зацікавлені у своїх грошах, а не у твоїх знаннях* (Експр., 2010, 21-28 січня, 19).

Периферію мікропарадигми становлять лексеми інших ЛСП, які за певних контекстуальних умов актуалізують вторинні значення, а саме:

а) *халатний* [СУМ, XI, 13]. Номінативне значення ад'єктива вказує на відношення до предмета, названого іменником-мотиватором, переносне ж містить оцінну семантику «недбайливий, несумлінний, неакуратний»: *Халатні працівники*;

б) *халтурний* (розм.) [СУМ, XI, 14]. Первинне значення відносного прикметника набуває ознак якісного з семантикою «який займається халтурою», тобто «несумлінною, неакуратною роботою (переважно без знання справи, без почуття відповідальності)»: *Халтурний майстер*;

в) *несправний* [СУМ, V, 388]. Похідне значення прикметника пов'язане з метафоричним переосмисленням: «ознаки, властивості об'єктів, механізмів з погляду їх функціональної придатності» → «характеристика людини за її ставленням до виконуваних обов'язків, доручень»: *Він добрий син, а несправний солдат, а несправних б'ють...* (СУМ, V, 388).

Людину, яка добре веде господарство, вміло керує виробництвом, виявляючи старанність, працьовитість, експлікують прикметники *хазяїновитий* [СУМ, X, 9] (рідко – *хазяїновитий* [СУМ, X, 9], *хазяїнуватий* [СУМ, X, 9]), *хазяйливий* [СУМ, X, 9], *господаровитий* [СУМ, II, 832], *домовитий* [СУМ, II, 365] та ад'єктив *статковитий* [ВТССУМ, 1190] на основі переносного метафорично-осмисленого вживання, закріпленого в лексичній системі української мови («характеристика інтелектуальних властивостей людини та їх вияву в діях, вчинках» → «характеристика людини за її ставленням до домашніх обов'язків, вмінням вести господарство»): ... *Покотиш Чорним морем гомін волі І глянеш, як хазяїн домовитий, По своїй хаті і по своїм полі* (Фр. 1, V, 214); *Хазяйливий, працьовитий і, коли треба, навдивовижу хоробрый, він [бессарабець] виконував свої обов'язки бездоганно* (Гонч., I, 406); *Є-е-е, чого не вигадують люті заздрісники, коли*

вертається господаровитий чоловік із полювання, а підвода через усе село везе за ним убитого вепра, ведмедя або козичку (Мат. 1, 37).

До крайньої периферії групи зі значенням «хазяйновитий» належать лексичні одиниці з маркуванням «діалектне»: *господарний* [СУМ, II, 140], *газдовитий* [ВТССУМ, 204], *газдівний* [СГ, I, 345]: *Так що молода хай тішиться, що їй дістався газдовитий та статечний чоловік, а не якийсь помело* (Мат. 1, 87).

Антонімічне значення «який недбало ставиться до господарювання» експлікують ад'єктиви *безгосподарний* [СУМ, I, 124], *нехазяйновитий* [СУМ, V, 400]: *Треба було відродити колгосп, а голова попався нікчемний, нехазяйновитий* (Янов., 286).

Прикметники, що характеризують людину як таку, яка виявляє особливу енергію, докладає багато зусиль, старанності в якійсь діяльності, об'єднані навколо слова-домінанти *діяльний* [СУМ, II, 311]: *енергійний* [СУМ, II, 480], *активний* [СУМ, I, 29], *завзятий* [СУМ, III, 47], *ініціативний* [СУМ, IV, 30] (з експліцитною семою «який виявляє ініціативу»). *Ще нема в селі доброго клубу, нема оркестру, ... але все те буде, бо про це дбає енергійна Наталка Ковшик, голова сільради* (Вишня, V, 34); *– Юна юнь! Завзята, беручка, але куди з ними – порошу ще ніхто з них не нюхав* (Гонч., II, 431); *Я знаю, що для вас нема другої від Насті. І гарна, і мудра, і діяльна* (Лепк. 1, 146); *Хіба він, сам активний робітник Спілки в районному масштабі, не знає, куди за такими справами потрібно звертатись?* (Підм., 320).

До аналізованої групи належать також лексеми інших лексико-семантичних парадигм, первинне значення яких вказує на:

а) **ознаки за їх відношенням до поняття, явища, названого основою-мотиватором**: *бойовий* [ВТССУМ, 59]: *Бойова дівчина*;

б) **фізичні характеристики людини** – *невтомний* [СУМ, V, 274], *невсипуций* [СУМ, V, 272], *невтомимий (рідко)* [СУМ, V, 273], *невсипний (неусипний)* [СУМ, V, 272], *невсипучий* [СУМ, V, 272]: *Страшенно засмучений він [Мирон Данилович], – ще таким не бачила... от, бідний наш, невисипуций робітник, всю сім'ю годує, і за що вони мучать* (Барка, 62).

Сема ступеня вияву ознаки (у значеннєвій структурі компонент «дуже») конкретизує значення ад'єктивів *завзятущий* [СУМ, III, 45]; *презавзятий* [СУМ, VII,

532], уживання яких обмежене розмовним стилем мовлення.

Опозиційну групу формують прикметники, які характеризують людину як неактивну, бездіяльну: *пасивний* [СУМ, VI, 85], *неактивний* [СУМ, V, 245], *бездіяльний* [СУМ, I, 126], *недіяльний* [СУМ, V, 285], *інертний* [СУМ, IV, 28], *безініціативний* [СУМ, I, 130] (останні два з уточнювальним семантичним компонентом «який не виявляє ініціативи»), *неенергійний* [ССУМ, II, 123], *безчинний* (*заст.*) [СУМ, I, 153] та ад'єктив *сонний* [СУМ, IX, 457-458] у вторинній номінації (первинний ЛСВ його позначає людину, яка перебуває у певному стані свідомості): *Та і в тісних цензурних лещатах поет умів знайти незвичайно глибокий і щирий вираз і революційному ентузіязмови, і палючому гнівови на зрадників, і докори інертній і байдужій масі* (М. Грушевський) (УС 1, I, 263); – ... *І видно, що люди так страшенно консервативні, пасивні* (Вин. 1, 225); ... *Та уважай на ті смертельні труби, Які господь раз в раз нам посилає, Щоб не застав нас сонних, неготових Його призив могутий...* (Фр. 1, II, 224); [Наташа:] ... *Ти, Миша, ніколи не кипів!.. Миша спав і спить посеред сонних педагогів. Нудно так живій людині* (Карп.-Кар., 482).

Семантично спорідненими із групою з інваріантним значенням «старанний, дбайливий» є прикметники, що характеризують людину, яка швидко що-небудь робить, працює і це не позначається негативно на якості виконання завдань, обов'язків. Зазначену семантику ідентифікують прикметники *спритний* [СУМ, IX, 599], *вправний* [СУМ, I, 754], *меткий* [СУМ, IV, 690], *моторний* [СУМ, IV, 812], *проворний* [СУМ, VIII, 145], *хапкий* (*розм.*) [СУМ, XI, 22], *шпаркий* (у фразеологічній сполучі *шпаркий до діла*) [СУМ, XI, 516], *швидкий* [СУМ, XI, 429] (останні два вторинними ЛСВ), експлікуючи семи «швидкий у роботі», «вмілий» (пор. мікропарадигму з домінантою *вправний* у структурі ЛСП інтелектуальних характеристик особи): *Найвправніші нирці не можуть сягнути дна в його [Дніпра] холодних глибинах* (Гонч., II, 42); *І тут, і там чітко, вправно працюють люди в комбінезонах, меткі, роботящі, не гаючи й миті...* (Гонч., VII, 305); – *То-то й є. А перед тобою у мене вже аж три наймички перевелось. Все якісь не швидкі, не проворні, не моторні...* (Мирн., I, 33); *А він сказав: – Цвіте торгівля, поки проворні греки шастають в протоки!* (Кост. 2, 458).

Ад'єктиви *прудкий* (розм.) [СУМ, VIII, 359], *ловкий* (розм.) [СУМ, IV, 539], *гарний* [СУМ, II, 34], *зручний* (розм.) [СУМ, III, 718], *незабарний* (розм.) [СУМ, V, 305], *зграбний* [СУМ, III, 522] актуалізують значення групи шляхом метафоричного переосмислення ознак, названих первинними ЛСВ: *А сам шнур передано одному найсильнішому й найзручнішому воякові, який ішов по дасі, держачи його наготові...* (Фр. 3, II, 275); *На щастя, Федько не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега. ...Ловкий хлопчак, що й говорити* (Вин. 1, 552).

Крайню периферію групи становлять діалектизми *звинний* [СУМ, III, 472] та *шамкий* [СУМ, XI, 401].

Антонімічну мікрогрупу зі значенням «який не має спритності й легкості в рухах» становлять прикметники синонімічного ряду *невмілий* [СУМ, V, 268], *невправний* [СУМ, V, 271], *неповороткий* [СУМ, V, 357], *неповоротний* [СУМ, V, 357], *вайлуватий* [СУМ, I, 282] (пор. також мікрогрупу зі значенням «який не має достатнього вміння, певного досвіду в чому-небудь» у структурі ЛСП інтелектуальної характеристики особи). Ідентифікаторами семантики мікрогрупи у знаковій структурі слів є семи «повільний», «невмілий», актуалізація яких зумовлена причиново-наслідковим зв'язком: *невмілий, тому повільний у роботі. Для кваліфікації відповідного значення мінімального семантичного контексту часто недостатньо, необхідне звернення до усїєї ситуації мовлення: Видно, що не Панталаха працює, але якийсь партачина! Невправне вухо, невправна рука!* (Фр. 3, II, 292); *Усе в них [кельнерів] викликало його [Ягничка] досаду. То з одним свариться, то законфлітує з другим: не вміють бігати, вайлувати, неповороткі, хіба такого він узяв би на судно?* (Гонч., V, 196).

Цієї ж семантики набувають прикметники, основний ЛСВ яких слугує для позначення інших ознак, зокрема:

а) *особливостей зовнішності людини, її фігури, тілобудови* – *незграбний* [СУМ, V, 315], *недоладний* [СУМ, V, 293]: *Плаче, крекче [Тереня], кашки їй зварити нікому, подати нема кому, син незграбний, син неухажний, син тільки знає волочитись, дурні пісні складати...* (Вин. 1, 607); *Перед Світланою Данько вже не почував себе неотесаним і незграбним...* (Гонч., II, 255);

б) *фізичні характеристики предметів, одягу, оцінка якості, майстерності їх створення* – *неоковирний* [СУМ, V, 348];

в) *утилітарних оцінок* – *незручний* [СУМ, V, 323]: [Маруся:] ...*Потане, голубчику, підбери оці черепки; я така незручна...* (Стар., 226).

Низька частотність та обмежена сфера вживання властива також ад'єктивам *розвалькуватий* (розм.) [СУМ, VIII, 623], *тюхтіюватий* (розм.) [СУМ, X, 336], *вахлакуватий* (розм.) [СУМ, I, 298], *мамулуватий* (знев.) [СУМ, IV, 616], *хамулуватий* (розм.) [СУМ, XI, 16]. Наприклад: *Тут, на річці, Сирота не видавався таким тюхтіюватим. Спритно підтягнув човна, одним ударом увігнав у пісок короткого ломика, прип'яв човна* (СУМ, X, 336); *Він* [Воздвиженський], *хоч і хамулуватий, і зателепуватий, але говорючий, веселий* (Н.-Лев. 2, I, 146).

Прикметники зі значенням ставлення особи до норм права, до прав і свобод інших людей

До першої мікрогрупи прикметників належать лексичні одиниці, які характеризують людину з погляду її ставлення до законів як до загальнообов'язкових правил та державних постанов, що визначають суспільні відносини людей і є втіленням найвищої влади в суспільстві.

Гіперонімами мікрогрупи є прикметники *лояльний* («який тримається в межах законності (іноді лише формально)») [СУМ, IV, 551]; *законопокірний*, *законослухняний* («який визнає закони, неухильно дотримується їх»). Останні два ад'єктиви не засвідчені тлумачними словниками, словниками синонімів, хоча частотність їх уживання в мовленні є високою: ... *Ви, тазда, добрий християнин та ще й до того лояльний громадянин Польської держави... погодилися виконати протидержавне доручення* (Фед. 1, 57); *Зараз, коли немає більш законослухняного [громадянина], аніж його Величність король Великої Румунії...* (Мат. 1, 63).

Антонімічну групу складають конституенти *нелояльний* [СУМ, V, 331] та *праволомний* [СГ, III, 400] (належний до периферії) у значенні «який порушує прийняті положення, закони, правила і т. ін.»

Значення «який чинить, учинив злочин проти життя та майна» ідентифікують прикметники *карний* (юрид.) [СУМ, IV, 198], *кримінальний* (юрид.) [СУМ, IV, 347],

злочинний [СУМ, III, 605], безсудний [СГ, I, 46]: *Матвій боявся лишити його [Сидора] вдома (...) – тягав з собою, як карний злочинець колоду* (Мушк. 1, 17); *Поганого, безсудного, безбожного Ірода* [СГ, I, 46]; *Чурай Маруся винна ув одному: вчинила злочин в розпачі страшному. Вчинивши зло, вона не є злочинна, бо тільки зрада є тому причина* (Кост. 3, 88).

Інші компоненти мікрогрупи вказують на вид правопорушення (злодійство, вбивство, здирництво, хабарництво, шахрайство) і є гіпонімами до *карний, злочинний, кримінальний*.

Прикметники *кривавий* [СУМ, IV, 337], *кровожерний* [СУМ, IV, 361], *кровоненажерний* [МТВ] у вторинній номінації актуалізують значення «який здійснив багато вбивств, заплямував себе пролиттям крові», «жадібний до вбивств, кровопролиття». Первинний ЛСВ ад'єктива *кривавий* має семантику загальної відносності і виражає ознаку «такий, що має відношення до поняття, названого іменником-мотиватором». *Проте на відміну од них [Олекси Довбуша і Кармелюка] він [Чіпка] пішов іншим шляхом та не став народним героєм, захисником вольниці і прав людських; ... він, що подавав великі й світлі надії, в кінці роману деградує, втрачає людське обличчя, стає бандитом, кривавим убивцею, якого зрікається навіть рідна мати* (Гонч., VI, 471); *Рафінований садист, безжалісний і кровоненажерний, здоровенний, з необмеженою владою* (Багр. 1, 476).

Значення морально-етичної характеристики особи у прикметників *кровожерний, кровоненажерний* виникає на основі метафоричного переносу «спосіб живлення тварини → людина».

Сема «схильний до злодійства» є визначальною у значеннєвій структурі ад'єктива *злодійкуватий* [СУМ, III, 600], який є домінантою відповідного синонімічного ряду. *Слава про злодійкувату Явдошку одбила хіть у панства та офіцерства заїздити до неї* (Мирн., I, 441).

Інші компоненти передають інтегральне значення ряду вторинними ЛСВ. Це зокрема прикметники, що позначають:

а) *ставлення людини до праці* – *хапкий* [СУМ, XI, 22] у складі фразеологічної сполуки *хапкий на руку; На пасіку треба чоловіка, щоб не хапкий* (СУМ; XI, 22).

Додатковим компонентом у значеннєвій структурі ад'єктива є сема «схильний до хабарництва»;

б) *особливості людини, зумовлені її фізичною природою, – хваткий (розм.)* [СУМ, XI, 35];

в) *ступінь забрудненості поверхні – нечистий* [СУМ, V, 404] у складі фразеологізму *нечистий на руку* [СФУМ, 434]. Диференційним компонентом значення є сема «здатний до шахрайства, хабарництва»: ... *За моїми підрахунками, з майже десятильярдного бюджету фонду щороку в кишені нечистих на руку чиновників лягає щонайменше три мільярди...* (Експр., 2012, 1-8 бер., 1).

Крайню периферію мікрогрупи становлять лексичні одиниці *хаповитий* [СГ, I, 386]; *брачкий* («взяточник») [СГ, I, 95]: *Якби не ті заклепані гусари... якби не зрадив хаповитий хан...* (Кост. 1, 6).

Антонімічне значення позитивної оцінки – «не здатний украсти що-небудь, не схильний до крадіжки» – маніфестує прикметник *чесний* [СУМ, XI, 314].

Людину, яка має нахил до здирництва, тобто наполегливо вимагає або домагається чого-небудь примусом, погрозами, насильством, характеризує ад'єктив *здирилий (діал.)* [СУМ, III, 537].

Схильність людини до заволодіння індивідуальним майном громадян або набуття права на майно шляхом обману чи зловживання довір'ям ідентифіковане прикметниками *шахруватий* [СУМ, XI, 424], *шахраюватий* [СУМ, XI, 423], *шахравий* [МТВ], *окрутний (розм.)* [МТВ]: *Я був би шахравим чоловіком, коли б так дурих бідну тварину!* (Мат. 1, 40); *Хазяїн був задирилий і вередливий чоловік, а до того ще й окрутний чоловік* (Вовч., 204).

Схильність уповноважених на виконання функцій держави осіб до протиправного використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг; їх підкупність, продажність маніфестує прикметник *корумпований* [ВТССУМ, 457]: ... *представник Президента К. є нечесною чи корумпованою людиною* (Експр., 2012, 28-15 бер., 15).

Значення «сповнений бажання захопити що-небудь протиправно, оволодіти чимось» актуалізує прикметник *драпіжний (дряпіжний) (розм.)* [СУМ, II, 407]: *Ми*

ступили на ту землю, де кілька сот літ чесне товариство, лицарі, проливали свою кров за святу віру, козацькі вольності і боронили люд... од дряпіжних татар (СУМ, II, 407).

Значення «який здійснив злочин, незаконно присвоївши собі чуже ім'я, звання тощо» має ад'єктив *самозваний* [СУМ, IX, 37]: *Але саме в ту хвилину, коли жінки шарпнулися тікати, самозваний піп піднявся з колін, і як нормальний розповів жінкам, не вдаючись у подробиці, усю правду...* (Тар., 141).

Другу мікрогрупу становлять прикметники, які вказують на ставлення особи до прав і свобод інших.

Прикметник *віротерпимий* [СУМ, I, 681] ідентифікований семемою «який визнає право вільного сповідання будь-якої релігії», яка ускладнена компонентом «терпимий до чийхось думок, поглядів» у вторинній структурі лексеми *толерантний* (книжн.) [СУМ, X, 179].

Синонімічний ряд прикметників з домінантою *свавільний* [СУМ, IX, 63] характеризує людину, яка діє на власний розсуд, не зважаючи на волю й думку інших, ігноруючи їхні права й свободи: *О. Телесницький упередив нас, сам раз у раз жалувався на нас, що ми ліниві, непослушні, свавільні і що без бійки не можна собі з нами дати ради* (Фр. 3, II, 407). Конституентами цієї мікрогрупи є ад'єктиви *самоправний* [СУМ, IX, 43], *самовільний* (шляхом зміни об'єкта оцінного значення) [СУМ, IX, 31] та лексеми, які виражають інтегральну властивість на основі вторинної номінації прикметникових слів з семантикою:

а) **ознаки за значенням дії:** *розгнuzдати* – *розгнuzданий* [СУМ, VIII, 650], *незагнuzданий* [СУМ, V, 306]. Семантика прикметника ускладнена компонентом «дуже, надзвичайно», що виражає крайню межу свавілля. *Ти ж, незагнuzданий владолюбче, змовився проти мене, вуй свого...* (Іван., I, 35);

б) **ознаки за їх відношенням до поняття, названого іменником-мотиватором,** – *тиранічний* [СУМ, X, 120], *деспотичний* [СУМ, II, 255]. Спосіб правління, який ґрунтується на насильстві, свавіллі стає визначальною характеристикою манери людської поведінки: *Обличчя деспотичні й затуркані, дегенеративні й соковиті, прості й самозакохані, розумні й тупі, захоплені й*

байдужі, приховані й відверті, радісні й безбарвні... (А. Любченко) (УС 2, II, 542); Немолодий чоловік і дуже недобрий [Шрамченко]. Такий деспотичний, як і старий Гламчевський був (Грінч., I, 294);

в) «**який має необмежену державну владу**» – *самодержавний (політ.) [СУМ, IX, 33], самовладний (заст.) [СУМ, IX, 31]: Владичество [влада] над душами людей робило пушкарів самодержавними деспотами (СУМ, IX, 31).*

Схильність людини до вчинення бешкету, колотнечі, розбою, насильства маніфестують прикметники *бешкетний [СУМ, I, 164], розбишакуватий (розм.) [СУМ, VIII, 610], розбійний (у вторинній функції якісного прикметника) [СУМ, VIII, 611].* Ад'єктив *хуліганистий (розм.) [СУМ, XI, 172]* експлікує значення «який має нахил до грубого порушення громадського порядку». Наприклад: *Тепер Марися може зрозуміти ту однокурсницю, яка вигукнула колись: «Іти працювати з правопорушниками – це просто божевілля!» Неврівноважені, бешкетні, скажені... (Гонч., V, 427); А пан Адам послав оцього розбишакуватого ігумена, що розитовхує будь-які натовпи, проносить своїм хрестярою щонайгустіші заслони (Загр. 2, 270).*

Прикметники зі значенням ставлення особи

до вимог дисципліни, правил поведінки, обов'язків

Ставлення людини до покладених на неї обов'язків, вимог дисципліни, правил поведінки є центральним поняттям професійної моралі. Прикметники, які характеризують людину з погляду дотримання нею професійного обов'язку, об'єднано у групи з домінантами *дисциплінований, недисциплінований; відповідальний, безвідповідальний; точний, неакуратний* (додатки 2, 2.1, 2.2, 2.3).

Прикметники, що вказують

на схильність людини до шкідливих звичок, розпусти

Ад'єктиви, що характеризують людину з погляду схильності до шкідливих, суспільно неприйнятних звичок, становлять нечисленну групу.

Позитивну оцінку, виражену семемою «який не вживає спиртних напоїв», передає прикметник *непитуций [СУМ, V, 354]: [Сахно Черняк] ... Ще, певно, там когось і підкупили – у табір кілька бочок укотив, щоб всі понативалися і спали. Я непитуций, дак ото й почув (Кост. 2, 524).*

Опозиційну групу з негативною конотацією становлять лексичні одиниці *питущий* [СУМ, VI, 370], *гулящий (розм.)* [СУМ, II, 192], що виражають семантику «який п'є, проводить час за випивкою».

Семема «який через аморальну поведінку вдається у розпусту» ідентифікує прикметники *розпусний* [СУМ, VIII, 784], *розпутний* [СУМ, VIII, 785], *порочний* [СУМ, VII, 286], *безпутний (розм.)* [СУМ, I, 143]: *Живу одна, живу, як черниця, А люди кажуть – розпусна вдовиця* (Кост. 2, 121); *Андрієві ці цікаві очі, підведені великими підозрілими синцями, на блідому обличчі, обрамленому вогненным кольором волосся, видалися очима розпутної, владуїмущої жінки* (Багр. 1, 54). Решта конститuentів ряду своїми прямими значеннями належать до інших лексико-семантичних парадигм, позначаючи зокрема:

а) **ознаки за дією:** *розгнудати – розгнуданий (розм.)* [СУМ, VIII, 650], *незагнуданий* (вторинна значеннева структура ад'єктива ускладнена семами «крайня межа», «без почуття міри») [СУМ, V, 306]; *гуляти-4 – гулящий* [СУМ, II, 192], *розбестити – розбещений* [СУМ, VIII, 602]: *А жінці варто лиш оступитись, то гріх від Бога і від людей. Уже й гуляща, уже й повія, і поговор на неї, і сором* (Кост. 1, 64); *Хіба він не бачить, що вона гзиться з парубками, мов дівка розбещена?* (Коц., I, 48);

б) **ознаки за їх відношенням до поняття, названого твірною основою,** – *продажний* [СУМ, VIII, 166]. У вторинній номінації (за умов семантичної сполучуваності з назвами осіб жіночої статі – *дівчина, жінка*) прикметник актуалізує значення «який продає себе, свої почуття, честь і т. ін. за гроші, плату»: «... *А тут на шляху я не зупинюся, Як продажні дівки на роздоріжжі*» (Фр. 1, V, 26).

Лексичні одиниці *блудний* [СУМ, I, 203], *блудливий* [СУМ, I, 203], *блудодійський* [МТВ] («який схильний до статевої розпусти») є хронологічно маркованими і становлять крайню периферію мікропарадигми: *Ось Даміян. Яку приняв він муку За те, що короля ранив блудного!* (Фр. 1, I, 171).

До крайньої периферії належать також лексеми з інтегральним значенням «розпусний», не засвідчені сучасними лексикографічними джерелами, проте подекуди характерні для розмовного мовлення: *бахуруватий* («охотник до чужих жень, ловелась») [СГ, I, 34]; *бугайкуватий* (2. «О человекъ кѣ : развратный ловелась»)

[СГ, I, 105]; *зав'язкуватий* («разгульный») [СГ, II, 19]; *батярний* (від *батяр* – «гультай», «розпусник») [СБГ, I, 46]; *курвалькуватий* («распутный») [СГ, II, 329], *донжуанистий* [МТВ].

Визначальною особливістю цих лексем є їх чітка співвідносність з назвами осіб за статевою ознакою.

Окрему мікрогрупу становлять лексичні одиниці, об'єднані значенням «схильний до надмірної чуттєвої насолоди; який відчуває переважно тілесний, плотський потяг»: *хтивий* [СУМ, XI, 162], *похитливий* [СУМ, VII, 450], *плотолюбний* [СУМ, VI, 592], *сласний* [СУМ, IX, 349], *сластолюбний* (рідко) [СУМ, IX, 349]. Наприклад: *Це була інша жєницина... Років тридцяти, груба, хтива, з надзвичайним бюстом і дорідними стегнами, що ходили хвилями, буйно нафарбована* (Багр. 1, 179); *Малого зросту, опецькувата, з великими зеленими очима – вона є взірець похитливої жінки* (СУМ, VII, 450); ... «*Фронтівичка-писар, розпусниця, сласна мегера, що підчепила слабовільного молодика!*» – *дорікала собі Галина, згадуючи молоду, вродливу естонку...* (Ант.-Дав., 390).

**Ад'єктиви, що вказують на вірність людини своєму обов'язку,
поглядам, почуттям, на здатність викликати довіру**

Лексико-семантичне угруповання ад'єктивних одиниць, що вказують на вірність людини своєму обов'язку, переконанням, почуттям та здатність цим викликати довіру в інших, виразно розчленовується на мікрогрупи зі значенням «який відзначається постійністю у своїх поглядах, почуттях, нездатний на зраду», «який викликає повне довір'я, на якого можна покластися», «який з політичного погляду не викликає недовіри у влади» та антонімічні їм.

Прикметники першої семантичної підгрупи об'єднані семантичною ознакою «який виявляє постійність / непостійність» і формують опозиційні ряди з домінантами *вірний, зрадливий*.

Ад'єктив *вірний* [СУМ, I, 680] ідентифікує семема «який відзначається постійністю у своїх поглядах, почуттях, який незмінно дотримується чого-небудь, нездатний на зраду»: *Коли вмерла перша жінка, він сказав собі, що не ожєниться, бо не знайде вже такої вірної та коханої дружини* (Коц., I, 58); *Чолом Тобі, славний*

лицарю, мудрий політику, вірний сину землі отчої! (Є. Дудар) (УС 2, IV, 645).

Конституентами цього синонімічного ряду є ад'єктиви *незрадливий* [СУМ, V, 322], *незрадний* (рідше) [СУМ, V, 322], *відданий* [СУМ, I, 578], *непідкупний* (з додатковою семою «якого не можна підкупити») [СУМ, V, 354], *щирий* [СУМ, XI, 585]. Наприклад: *Коли Петро палав, сповнений любови й подиву до Ісуса, відданий, здивований, вражений, Хома не виявляв жадного почуття, жадної зворушености* (В. Петров) (УС 2, II, 116); ... *ієрей Памфілій Був добрий муж і щирий християнин...* (Фр. 1, IV, 36); *Чи ж ти думаєш, що зможе щось моя краса Супроти всемогучого, непідкупного страдника...* (Фр. 1, VIII, 81); ... *Найчистіша душа незрадлива, Найскладніша людина проста* (Сим., 114). Інші складові виражають інтегральну ознаку групи на основі вторинної номінації прикметників зі значенням:

а) **статико-динамічних характеристик** – *незмінний* [СУМ, V, 319-320], *стійкий* [СУМ, IX, 710]: – ... *Що моя дружина стійка, з того я собі великого сорому не маю... Господеві... з глибини серця мого щиро дякую, що не спарував мене з якою модницею, легким вітром підшитою* (Лепк. 1, 12). Переносність значення виникає на основі модифікації сем «незмінний, непохитний → вірний»;

б) **тривалості в часі** – *постійний* [СУМ, VII, 375]: *Жіноче серце!.. Чим живеш? Чого бажаєш? В чім змінне ти і в чім постійне?* (Фр. 1, I, 145). Метафоричне переосмислення ґрунтується на переносі «часові ознаки → морально-етична характеристика особи»;

в) **особливостей ходи, рухів** – *певний* [СУМ, VI, 106]. Сема «твердий» первинного значення прикметника переосмислюється, позначаючи твердість, непохитність у поглядах, почуттях тощо. *Гетьман звернувся до Орлика: «Хто нині над двірською вартою дежурує?» – Молодий Чуйкевич. – Певний? – Вірний аж до смерті* (Лепк. 1, 25);

г) **загальної відносності** – *сердечний* [СУМ, IX, 131]: *Друг сердечний.*

Прикметники *вірненький* [СУМ, I, 680], *вірнесенький* [СУМ, I, 680], передаючи інтегральну семантику групи, надають їй експресивно-оцінних відтінків.

Ад'єктив *вірнопідданий* (заст.) [СУМ, I, 681] уточнює основне значення мікрогрупи семою адресатності («монархові»): *Ясна річ, що без держави, ... без*

вірнопідданого населення, сказати, трохи ніби не так уже й весело [королю] (СУМ, I, 681).

Антонімічне значення «непостійний у поглядах, стосунках з ким-небудь» має група ознакових слів з домінантою *зрадливий* [СУМ, III, 697]: *невірний* [СУМ, V, 266], *зрадний* (*рідко*) [СУМ, III, 698]. Ад'єктив *віроломний* [СУМ, I, 681], передаючи інтегральну семантику групи, ускладнює її додатковою семою «який порушує обіцянку, зобов'язання», а прикметники *продажний* [СУМ, VIII, 166], *продажливий* [МТВ] – семантичним множником «якого можна підкупити»: *Згадається Анна, Майне Бланшет, Женев'єва. Обпалить жагою блискуча зрадлива Лу* (Кост. 2, 234); *Але приходять лист від невірної коханої, зруйновано затишок уявного раю, дзвенить дзвінок, і двері відкриваються – перед жінкою?* (Ю. Шерех) (УС 1, III, 555); *Зрадливий і продажний, він* [Єронім Ласький] *без вагань перекидався на бік того, хто платив більше* (Загр. 1, 383).

Периферію аналізованого угруповання формують лексичні одиниці, основне значення яких вказує на інші ознаки, зокрема:

а) **відношення до особи, поняття, названого твірною основою**, – *зрадницький* [СУМ, III, 698], *продажний, розпродажний* [СУМ, VIII, 779]: [Аміна:] ... *А може ще й страшніші заміри Ховалися у зрадницьких серцях* (Грінч., II, 400); *Нікчемна, продажна челядь, Банда кривляк для втіх, Щоб мати що повечерять, Годувала холуйством їх* (Сим., 101);

б) **статико-динамічні властивості предметів** – *хибкий* [СУМ, XI, 51]: «... *Але народ козацький, хазяйський, гадаю, одної думки зі мною. Тільки всілякий на землі неосілий, хибкий народ, цей, звичайно, туди й хилиться, куди вітер повіє...*» (Лепк. 2, 419).

Лексико-семантичне об'єднання з інваріантним значенням «який викликає повне довір'я, на якого можна покластися» складає синонімічний ряд з домінантою *надійний* [СУМ, V, 69]. Ці прикметники семантично зближуються з рядом *вірний*, але ускладнені актуалізованою семою «якому можна довіряти». Конституентами мікрогрупи є ад'єктив *вірний* та лексеми, які виражають інтегральну ознаку з додатковою семою «який виправдав себе на ділі» на основі вторинної номінації:

певний [СУМ, VI, 106], *випробуваний* [СУМ, I, 461], *перевірений* [СУМ, VI, 141], *вивірений* [СУМ, I, 364]: *Прихилилась і мовить: «Мій вірний слуго, Чим тебе вдоволить? Чи бажаєш чого?»* (Фр. 3, I, 146); *Лучається надійний чоловік, батьки благословляють, і діло скінчене – плетім вінок* (Лепк. 1, 85); *Адже Черниш теж, звичайно, хотів би мати у себе людей вивірених, досвідчених, на яких з певністю можна покластись* (Гонч., I, 357); *Не потребувала [Марія] нікого розпитувати: ні випробуваних приятелів, ні близьких сусідів* (Вільде 1, 180).

Лексичні одиниці *благонадійний* [СУМ, I, 193], *благонамірений* [СУМ, I, 193], *благомислячий* [ССУМ, I, 67], що належать до пасивного словника сучасної української літературної мови, експлікуючи сему «надійний», уточнюють її компонентом «з політичного погляду»: *Лукул перебив його: – А потім... ти не зовсім благонадійний, як для воєнного часу* (Мат. 4, 142).

Групу з негативною конотацією складають прикметники, об'єднані домінантою *ненадійний* [СУМ, V, 341], що виражають значення «якому не можна вірити або довіряти, на якого не можна покластися». Інтегральну ознаку групи вони позначають вторинними ЛСВ, первинними ж указують на:

а) ***невпевненість у кому-, чому-небудь*** – *непевний* [СУМ, V, 352]: – *Благаємо вас, Іване Степановичу, іти в шатро! Табор недисциплінований, люди непевні, товпа* (Лепк. 2, 147). Актуалізація переносного значення у прикметника *непевний* змінює і вектор ознаки, пор. «який не довіряє» → «якому не довіряють через мінливість поглядів, почуттів»;

б) ***істинність, вірогідність чогось*** – *сумнівний* [СУМ, IX, 840]: *В її сприйнятті він ворог і ти теж майже ворог, у кожному разі – людина сумнівна, ненадійна...* (Гонч., IV, 30).

Інші конституенти групи уточнюють основну ознаку семами «який ще не показав себе на ділі» (*невипробуваний* [СУМ, V, 260], *неперевірений* [ССУМ, I, 987]), «ненадійний з політичного погляду» (*неблагонадійний (заст.)* [СУМ, V, 248]): *Невипробуваний солдат; А решта життя прожита в загальному концтаборі, ім'я якого СРСР, де така категорія людей (а саме категорія політично неблагонадійних) позбавлена права голосу...* (Багр. 2, 200); *Український письменник*

Михайло Яцків, який вчився тут кількома роками пізніше Лепкого, писав, що сюди посилали втихомирювати неблагонадійних учнів... (М. Ільницький) (УС 1, I, 243).

Ад'єктиви, що характеризують ставлення особи до шлюбу, сім'ї, кохання

Прикметники зазначеного угруповання характеризують людину з погляду її ставлення до сім'ї, жінок, дітей, дотримання вірності коханій, коханому (див. семантичну групу з домінантами *вірний, зрадливий*), поведінки в інтимному житті тощо (додаток 3).

Прикметники, що вказують на ставлення людини до релігії, містять оцінку особи з погляду релігійної моралі

Аналізована мікрогрупа об'єднує лексичні одиниці, які характеризують людину з погляду визнання та дотримання нею норм, передбачених релігійною мораллю. Одним із ключових понять релігії є поняття гріха (близьке до поняття вини), що означає вину віруючого перед Богом. виправити провину можна каяттям, молитвами, добрими справами, тобто вірним служінням Богові, дотриманням заповідей Святого Письма. Зазначені екстралінгвістичні аспекти визначають набір інтегральних і диференційних ознак, за якими структуровано мовний матеріал.

Семантичний множник «який вірить у Бога» є визначальним у значеннєвій структурі прикметників, що виражають ставлення людини до релігії (*релігійний* [СУМ, VIII, 498], *віруючий* [СУМ, I, 682], *вірний* [СУМ, I, 680] і хронологічно маркованого конститuenta *богомільний (богомольний)* [СУМ, I, 209]) та становить архісему мікрогрупи: *Вона [Ганна] про се не питалася так, як Гордій, бо хоча не була дуже релігійна, але ніколи не губила віри, прищепленої до неї ще змалку* (Грінч., I, 539); *—... Голос народу – голос Бога, а я, як відомо вам, віруюча людина* (Лепк. 1, 28); *Карпо прикинув таке слівце, що богомільний Кайдаш плюнув і знов вибіг з повітки* (Н.-Лев. 2, II, 156).

Ад'єктиви *набожний* [СУМ, V, 18], *побожний* [СУМ, VI, 621], *правовірний* [СУМ, VII, 507], *святобликий* [СУМ, IX, 105] та прикметники периферійної зони, позначені відтінком книжності, *благовійний* [СУМ, I, 192], *благочестивий (заст.)* [СУМ, I, 195] уточнюють інтегральну ознаку мікрогрупи семою «який дотримується догматів певної віри, старанно виконує релігійні обряди»: *А побожний аскет в*

пустині прожив і молитвою й постом богині служив (Фр. 3, I, 146); *Вона* [Емене] *бачила, як та «невірна» жінка гойдалася на човні, сміялася, жартувала з чужими мужчинами..., тоді як вона, правовірна дочка аллаха, не сміє переступити й порога мечету...* (Коц., I, 281); *Благочестивий муж залишався самотнім серед неблагочестивої більшості...* (Іван., II, 300).

Архісема «який вірить у Бога» ускладнена диференційним семантичним компонентом «який боїться порушувати заповіді Святого Письма» у значеннєвій структурі хронологічно маркованих прикметників *богобоязливий* [СУМ, I, 209], *богобоязний* [СУМ, I, 209], *богобоязкий* [СУМ, I, 209], *богобоящий* [СУМ, I, 209] та діалектизму *богобійний* [СУМ, I, 209].

Сема «відданий вірі (зокрема християнській), Богові» конкретизує архісему ряду в структурі ад'єктивів *христоролюбний* [СУМ, XI, 148], *христоролюбивий* [СУМ, XI, 148], *боголюбивий*, *боголюбний*: *Я людина богобоязлива, боголюбива* (Вишня, I, 73); – *Коли приходите від христоролюбивого царя... увійдіть у дім бога нашого...* (Загр. 3, 279).

Ядро антонімічної групи зі значенням «який заперечує релігію, не визнає існування Бога» становлять лексичні одиниці *невіруючий* [СУМ, V, 266], *безвірний* [СУМ, I, 122], *безбожний* [СУМ, I, 119]: *У колись гордій безбожній, а нині заляканій і приниженій каліцтвом душі фізика-атомника вирувала буря почуттів: подиву, страху і щастя!* (Тар., 140).

Інші прикметники належать до периферійної зони і конкретизують архісему ряду семами:

- 1) «який недостатньо вірить у Бога» – *недовіркуватий* (заст.) [СУМ, V, 289];
- 2) «який зрікся віри в Бога» – *боговідступний* (заст.) [СУМ, I, 209];
- 3) «який паплюжить, зневажає Бога, догмати віри або взагалі те, що належить до релігії» – *богохульний* (заст.) [СУМ, I, 210];
- 4) «який лютує проти Бога, паплюжить його ім'я» – *богоненавидний* [ВТССУМ, 58].

Синонімічний ряд з домінантою *святий* [СУМ, IX, 101] ідентифікує значення «який, за християнською релігією, провів праведне життя в служінні Богові».

Конституентами цієї мікрогрупи є лексичні одиниці обмеженого стилістичного вживання: *пресвятий* [СУМ, VII, 541], *трисвятий* (з експліцитно вираженою семою ступеня вияву ознаки) [СУМ, X, 267]; *праведний* [СУМ, VII, 500], *преподобний* [СУМ, VII, 540], *богоугодний* [СУМ, I, 210] та лексема *світлоправедний*, засвідчена матеріалами текстової вибірки: *Він [дід Михайло] був чернець, з дияволом воїтель, печерник, боговгодний чоловік. Він був самітник. Дуже був суворий. Між Богом-чортом душу не двоїв* (Кост. 2, 386); ... *Антоніна вилізла з могили, як праведна душа на старій картині страшного суду* (Довж., 292); *На суд страшний поспішає люд божий, мужеський і женський, старий і молодий, бородатий і голений, зело грішний і світлоправедний...* (Вишня, I, 36); *Нині хто рад жити, не схнути, Той святим не може бути, Як в пустині той монах* (Фр. 3, I, 327).

Семантичний компонент «який не зробив нічого супроти релігійної моралі» уточнює архісему ряду у структурі ад'єктивів *безгрішний* [СУМ, I, 124], *безгріховний* [СУМ, I, 124]: [Хлопець:] *Святий, безгрішний мученику, пробі! Прости мене! Позбав мене гріха!* (Укр., IV, 260).

Опозиційна група об'єднує конституенти зі значенням «який порушує релігійно-моральні настанови». Домінантою ряду є прикметник *грішний* [СУМ, II, 172]. Ад'єктиви периферійної зони виражають інтегральну семантику на основі вторинної номінації одиниць зі значенням: ступінь забрудненості поверхонь (*нечистий* [СУМ, V, 404]), особливості поведінки стосовно кого-небудь, чого-небудь (*неправедний* [СУМ, V, 366]), особливості характеру, вдачі людини (*лукавий (заст.)* [СУМ, IV, 553]): – ... *Прийми, Боже, грішну душу раба Божого Дмитра в царство Твоє небесне, а нас заступи-заборони від злого умислу й дурного діла...* (Мат. 1, 13); [Єпископ] *Не плач. Лукавий раб – не вартий сліз. Він поклонився духом Прометею, а той єсть сатана, одвічний змії, що спокусив на гріх і непокірність* (Укр., III, 262).

Периферію становлять також хронологічно марковані лексичні одиниці *окаянний* [СУМ, V, 661], *нечестивий (книжн.)* [СУМ, V, 403], *гріховний* [СУМ, II, 171] та рідковживані *богопротивний*, *боговорожний*, зафіксовані в художніх текстах: *Бо для чого він [Бог] сотворив людину такою недосконалою, гріховною, повсякчасно розп'ятою на хресті добра і зла, коли мав можливість зробити її безсмертною,*

гармонійною, для чого відділився від людей? (М. Жулинський) (УС 1, III, 129); «А тхорі, а мамули, а прелюбодії окаянні!» – гукав Мручко не своїм голосом (Лепк. 3, 44); *Ти ж ... змовився проти мене, вуй свого, з богопротивними тевтонцями...* (Іван., I, 36); *І за ту кару пустив господь на нас орду татар, турків і ляхів нечестивих...* (Іван., I, 197); *Гірко на думці в Мирона Даниловича: «хтось десь, боговорожий, схотів швидко нагребти гроші, – і переллють сльози в золото; наситять жадобу»* (Барка, 49).

Хоча гріховність людської природи, за релігійною мораллю, є природною властивістю, це не звільняє людину від відповідальності за скоєне. Основний шлях спокутувати провину перед Богом – покаятися. Особа, яка визнала помилковість своїх учинків, духовно очистилася, дотрималась приписів, норм релігії. У мові це виражено прикметниковою опозицією *розкаяний* [СУМ, VIII, 691] – *нерозкаяний* [СУМ, V, 378]: – *Бо я, грішниця нерозкаяна, на прощу не їжджу, у церкві не буваю, милостині не подаю* (Лепк. 1, 144).

2.1.3. Мікрополе прикметників, які характеризують людину за способом поведінки в суспільстві, ставленням до інших

3-поміж лексичних одиниць морально-етичної характеристики людини виокремлюють окреме мікрополе зі значенням ставлення до інших людей, манерою поведінки, що виникає в міжособистісних контактах і зумовлена суспільними чинниками. «Рисам характеру, в яких виявляється ставлення особистості до інших людей, властиві значна варіативність за змістом і формою їх виявлення, залежність від рівня культурного розвитку народу та духовного багатства особистості [95, 337]. Ставлення до інших реалізоване в соціальній поведінці, воно має оцінний характер та виявляється і в позитивних, і в негативних рисах людської вдачі, позначаючи у такий спосіб кон'юнктивні, об'єднувальні відносини чи слугуючи номінаціями ситуації диз'юнкції, духовного відторгнення між людьми.

Спільним семантичним компонентом ад'єктивів зазначеної парадигми є «який поводить у певний спосіб стосовно кого-, чого-небудь», реалізований у конститuentaх ЛСГ з відповідними домінантами. Наявність семи «ставлення» дає

підстави кваліфікувати зазначені лексичні одиниці як релятивні якісні прикметники [55]. «Характерною особливістю семантичної структури одиниць, належних до цієї групи, є експлікація другого члена відношення (адресата) в семній структурі чи імплікація адресата, який з'являється в контексті, заступаючи синтаксично залежну від прикметника позицію адресата» [40, 43].

«ввічливий», «культурний» / «нахабний»

Значну групу становлять ад'єктиви, що позначають ставлення до інших людей в суспільстві, яке відповідає або ні правилам пристойності, ввічливості. Їм властивий інтегральний компонент «ввічливий / грубий», який найповніше виражений у домінантах опозиційних рядів *ввічливий, неввічливий*. «Компонент «ввічливий» семантично складний і передбачає хороші манери, повагу, люб'язність, увагу до інших. Ці ознаки по-різному комбіновані в семантичних структурах членів аналізованої підгрупи і складають її семантичний обсяг» [40, 45].

Значення «який дотримується правил пристойності, виявляє уважність, люб'язність» маніфестують прикметники *ввічливий (увічливий)* [СУМ, I, 304], *чемний* [СУМ, XI, 293], *гречний* [СУМ, II, 165], *делікатний* [СУМ, II, 237], *привітний* [СУМ, VII, 576], *привітливий* [СУМ, VII, 575], *люб'язний* [СУМ, IV, 565]: *До смішного соромливий, делікатний, зовсім безпорадний у практичних речах, цей шепелявий улюбленець муз не викликає з твого боку серйозного зацікавлення* (О. Гончар) (УС I, III, 33); *... видно, цей привітний, коректний містер Кирик чимось привабив малюка* (Гонч., VII, 496); *Хоча Мухтар Омарханович був добрим і чемним, його... не переставало драгувати невігластво багатьох жителів цього континенту...* (Гонч., VI, 543); *Дівчатко виросло слухняне, ввічливе і добре вчилося* (Вишня, V, 189); *Рівнянський вїт, гречний тазда Василь Крильчук, прийшов до церкви в супроводі начальника рівнянського поста крайової жандармерії...* (Мат. 1, 142).

Уточнювальними значеннєвими ознаками інших конститuentів є:

1) «спосіб, джерело набуття навичок пристойного поведження», виражений семантичним множником «як результат виховання» в значеннєвій структурі прикметника *вихований* [СУМ, I, 529]: *Ще перед тим пані не раз хвалилася сином, який він порядний, добре вихований* (Гонч., IV, 415);

2) «спосіб вияву ввічливості», експлікований семою «який володіє почуттям міри, такту» в ад'ективах *коректний* [СУМ, IV, 287], *тактовний* [СУМ, X, 26], *скромний* [СУМ, IX, 324]: *Розумів [Андрій], що йому так зразу сваритися з слідчим не випадає, і тому намагався бути коректним... (Багр. 1, 154); – Ларик тобі не заважатиме. Ти ж знаєш, який він тактовний (Розд. 1, 253);*

3) сема ступеня вияву ознаки – компонент «дуже» («дуже ввічливий») – в прикметнику *шанобливий* [СУМ, XI, 404]: *Хай не подумає хто-небудь із наших міністрів, що Микита взагалі не досить шанобливий до них (Гонч., III, 302);*

4) «вишукано, підкреслено чемний» у семантичній структурі (часто вторинній) ад'ективів *галантний* [СУМ, II, 18], *лицарський* [СУМ, IV, 499], *рицарський* [СУМ, VIII, 546], *куртуазний (книжн.)* [СУМ, IV, 413], *салонний* [СУМ, IX, 20]: *І кличе вродливого парубка. Той до послуг дуже галантний, але сам взяти не може і обіцяє знайти підводу (Коц., II, 55);*

5) емоційно-оцінні компоненти – *чемненький* [СУМ, XI, 293], *звичайненький* [СУМ, III, 476], *привітненький* [СУМ, VII, 575].

Периферію мікропарадигми становлять прикметники інших лексико-семантичних груп, які у вторинних значеннях актуалізують сему «ввічливий». Це, зокрема, лексичні одиниці зі значенням:

а) **особливостей розвитку уваги** – *уважний* [СУМ, X, 364]: *Який уважний гетьман, і до жінок ввічливий, але ж і йому не вільно давати себе безкарно обіжати, бо він гетьман... (Лепк. 1, 368);*

б) **інтелектуальних характеристик особи, що виявляються у поведінці**, – *обачний (рідко)* [СУМ, V, 463]: *... Нестор був настільки обачним, що від ночівлі відмовився (Вільде 2, 618);*

в) **загальної оцінки** – «відповідність / невідповідність уявленням про загальноприйняте, природне, нормальне, звичне» – *звичайний* [СУМ, III, 476]: *Вона ніколи не вередувала. Вона прохала багато, але завжди такого, що могли його батько з матір'ю дати їй. І всі казали: – Яка слухняна та звичайна дівчина! (Грінч., I, 355);*

г) **належності до певного класу або прошарку суспільства, угруповання** – *лицарський, рицарський, салонний*: *Здавалося б, лицарський народ, знає лицарський*

звичай (Лепк. 1, 355);

д) *просторових ознак, зокрема товщини об'єктів* – тонкий [СУМ, X, 187-189]: *У поводженні зі старшими Петро дуже тонкий.*

До периферійної зони аналізованого ряду належать також лексичні одиниці з обмеженою сферою та низькою частотністю вживання: *обхідливий (рідко)* [СУМ, V, 599], *обіхідливий (обіходливий) (рідко)* [СУМ, V, 508], *поштивий (почтивий) (розм.)* [СУМ, VII, 488], *учтивий (розм. рідко)* [СУМ, X, 538], *куртуазний (книжн., рідко), припитливий (розм.)* [СУМ, VII, 708], *шановливий (заст.)* [ВТССУМ, 1388]: *А попи – народ учтивий – куди! нікому не жалують хліба-солі* (Свидн., 58); *Про що людей поштивих звідомляєм і на потомні вписуєм віки* (Кост. 3, 29).

Близькими до синонімічного ряду з домінантою *ввічливий* є лексеми, ідентифіковані семою «з високим рівнем культури» – *культурний* (у функції якісного прикметника) [СУМ, IV, 395], *інтелігентний* [СУМ, IV, 36], *культурненький (пестл.)* [СУМ, IV, 395]; ад'єктив *малокультурний* [СУМ, IV, 610] з експліцитним семантичним компонентом «недостатньо» та прикметник *церемонний* [СУМ, XI, 202] у значенні «надзвичайно ретельний у дотриманні прийнятого етикету, правил поведінки, у своїх діях»: *Як Степан не був ще такий культурний, щоб догадатись покликати постать із серветкою, постукавши ножем об склянку, то вийшов у коридор гукнути її* (Підм., 428); *Коли лідери держави опускаються до прямих образ одне одного, це жахливо. Інтелігентні начебто люди, ще й при посадах...* (ВЗ, 2009, 12 лист., 2).

Опозиційну групу зі значенням «який нехтує правилами пристойності, який поводить себе нечемно» становлять лексичні одиниці *неввічливий* [СУМ, V, 251], *нечемний* [СУМ, V, 403], *негречний* [СУМ, V, 280], *непривітний* [СУМ, V, 367], *нелюб'язний* [СУМ, V, 332], *неповажливий* [СУМ, V, 356], *нешановливий* [СУМ, V, 406], *брутальний* [СУМ, I, 242]: *Чому ви [жевжики] такі? Чому неповажливі до людей, сумні, дражливі?* (Гонч., VII, 219); *«Яка вона [Нечаєва] була б гарна, якби не була брутальна!» – подумав Андрій і опустил голову* (Багр. 1, 177); *Але ж цього мало. Він [учитель] був навіть неслухняний і неввічливий до начальства* (Грінч., I, 236); *Курятка мої любесенькі, ну, котра першою прийде до мене, я ж заплатив, а ви*

такі негречні... (Іван., I, 370).

Диференційними семантичними ознаками інших конститuentів групи є:

1. «Спосіб, джерело набуття навичок пристойного поведження», виражений семою «який не одержав належного виховання» у структурі прикметника *невихований* [СУМ, V, 261]: *А тепер я дивлюся у темні обриси вуличних стовпів – і чую, що запустила б атомну бомбу, коли б цей брехун, це бидло, ця невихована худоба показала з-за рогу...* (Мат. 5, 125);

2. «Спосіб вияву невічливості», експлікований семантичними множниками:

2.1. – «який не володіє почуттям міри, такту»: *нетактовний* [СУМ, V, 393], *некоректний* [СУМ, V, 328], *безтактний* [СУМ, I, 149], *безтактовний* [СУМ, I, 149], *неделікатний* [СУМ, V, 283], *нескромний* [СУМ, V, 384]: *Некоректна людина; Але Макс такий неделікатний, що навіть не дослухує Труді до кінця, навіть не прощається з Руді й швидко виходить із зали.* (Вин. 2, 437);

2.2. – «який діє, поводить не пристойно, зарозуміло, грубо»: *нахабний* (є домінантою однойменного синонімічного ряду); *Бо, як сказано, святе місце порожнім не буває, тож його махом займали нахабні придурки, які імітували премудрих...* (Тар., 57);

2.2.1. – «який поводить з викликом іншим»: *зухвалий* [СУМ, III, 735]: [Анеля:] *Відтоді, як ти послужила на фабриці, ти страшенно зіпсувалася, Маклено. Особливо морально – стала невічлива, груба, зухвала* (Кул. М., 198);

2.2.2. – «який поводить надміру нахабно, розв'язно, невимушено»: *безцеремонний* [СУМ, I, 153], *нецеремонний* [СУМ, V, 402], *безпардонний* (розм.) [СУМ, I, 137], *розперезаний* (підсил., розм.) [СУМ, VIII, 759], *фамільярний* [СУМ, X, 558], *розв'язний* [СУМ, VIII, 641]: *І приходять якісь безпардонні пронози. Потираючи руки, беруться за все* (Кост. 2, 107); *Але природний такт і черезмірна делікатність утримували її від такої безцеремонної й уїдливої нав'язі...* (М. Хвильовий) (УС 2, II, 206);

2.2.3. – «який діє зухвало, безцеремонно і напористо» – *нахрапистий* (розм.) [СУМ, V, 230]: *Дьома, повертаючись із селища, застав Марію на тому самому місці, де залишив її з отим нахрапистим капітаном* (Гонч., III, 350);

2.2.4. – «який діє зухвало, нахабно, грубо» – *хамовитий* (розм.) [СУМ, XI, 16]: *А витівка хамовитого нардепа – це вже, як кажуть, апофеоз* (ВЗ, 2012, 22-28 бер., 2);

3. «Низький рівень культури, відсутність культурних навичок» – *некультурний* [СУМ, V, 330], *неінтелігентний* [СУМ, V, 325], *пошлий* (розм.) [СУМ, VII, 486], *вulgарний* [СУМ, I, 787]: *Стала [Клавда] цинічною й вульгарною, як дівка з вулиці* (Вільде 2, 474);

4. Ступінь вияву інтегральної якості, виражений семантичним компонентом «досить нахабний», «не досить ввічливий», – *різкуватий* [СУМ, VIII, 565], *грубуватий* [СУМ, II, 179], *нахабнуватий* [МТВ]: [Друг:] *У вас, мабуть, склалося враження, що мій приятель трохи нахабнуватий...* (Стельмах, 131).

Численний блок становлять лексичні одиниці, які актуалізують інтегральну семантику мікропарадигми (часто ускладнену диференційними семами) на основі вторинної номінації, первинними ж значеннями належать до груп, що позначають:

а) **параметричні ознаки предметів, зокрема їх товщину** – *грубий* [СУМ, II, 178], *грубуватий*, *нетонкий*: *Для Грині просто загадка, як це вона, Тамара... сама себе прирекла на те, щоб зараз принижуватись перед оцим нікчемою, грубим, брутальним типом, якому вона віддала себе* (Гонч., V, 106); *Свиня він, Карафолька, довгоносик, нетонкий, неделікатний чоловік* (Нест., 96);

б) **ступінь, силу вияву певного явища** – *різкий* [СУМ, VIII, 564], *різкуватий* [СУМ, VIII, 565]: *Його [Бовдура] різка, самолюбна, дика, немов кільчаста натура стала ще різкою і дикішою при тій тихій, лагідній, послушній і добрій людині* (Фр. 3, II, 116);

в) **загальну оцінку** – «**відповідність / невідповідність уявленням про загальноприйняте, нормальне, звичне**» – *незвичайний* (розм.) [СУМ, V, 312]: *Діждавсь [син], що виявився багач з чужого села, і засваталася вона [Терничиха] з тим багатцем, а його, як на воді лишила... Та що ви думаєте? Яка недобра, яка незвичайна! Ходить та й ходить було в нас перед віконню – йому жалю завдає* (Вовч., 330);

г) **зовнішні особливості предметів, особливості тілобудови людини** –

дерзкий (розм.) [СУМ, II, 251]: *Хто мене з полів і злих потоків У життя твоє, скажи, приніс? Трудного, жорсткого на слові, Дерзкого та й ще чого бува* (СУМ, II, 251);

г) *зовнішні особливості поверхонь, які сприймаються тактильно*, – *шорсткий* [СУМ, XI, 510]: *Така ось жінка шорстка й непривітна!* (СУМ, XI, 510);

д) *подібність до тварин* – *свинуватий* (розм.). Народні уявлення про свиню як про грубу, неохайну тварину асоціюються з нахабною, нечемною поведінкою людини: *Баба Мокрина замовкла, хлипаючи і постогнуючи. І мені стало її жаль. Свинуваті-таки в неї діти* (Нест., 469);

е) *фізичний стан об'єктів, зумовлений спрямованою на них дією*, – *неотесаний* (*необтесаний*) [СУМ, V, 350], *нетесаний* [СУМ, V, 395]. Переносне значення морально-етичної оцінки людини виникає на основі асоціативного уявлення про неотесаний предмет як про такий, якому не надали вишуканої, витонченої форми, «неокультурили»: *Боюся, що її нема й у словах... – я вирішив бути нахабним і настирливим, як справжнє необтесане мурло, якому може зійти з рук його тупа незграбність* (Розд. 1, 88);

є) *інтелектуальні характеристики особи, що виявляються у поведінці*, – *необачний* (*рідко*) [МТВ]: *За се все ви не були невдячні, – не скажу, щоб були необачні* (Фр. 1, VI, 251);

ж) *зовнішній вигляд людини (зокрема елементів її одягу)* – *розперезаний* (від дієслова *розперізуватися* – 1. Розв'язувати, розстібати на собі або знімати з себе пояс [СУМ, VIII, 759]): *Розперезаний розбишака*.

До периферійної зони мікропарадигми належать лексичні одиниці, функціонування яких обмежене розмовним стилем мовлення (*непоштивий* [СУМ, XI, 698], *нахальний*, *наглий*, *пошлий*, *нахрапистий*, *хамовитий* та ін. з поміткою «розм.»), хронологічно марковані прикметники *мужикуватий* (*заст.*, *знев.*) [СУМ, IV, 821], *сиволатий* (*заст.*, *знев.*) [СУМ, IX, 155], рідковживаний ад'єктив *зухвальний* [СУМ, III, 735], діалектизм *безчельний* [СУМ, I, 153]: *Цар – нахальна людина* (Лепк. 2, 11); *Непоштиві ми...: пліткуєм, як свині, про кожного – нечисто* (Барка, 57); *Цар був жорстокий і наглий, як дикун...* (Лепк. 2, 273).

«справедливий», «безсторонній» / «несправедливий», «упереджений»

Другу групу прикметників, що характеризують поведінку людини в суспільстві, ставлення до інших, становлять лексичні одиниці, об'єднані значенням «який поводить ся, ставиться до когось справедливо / несправедливо». Поняття справедливості в науці про мораль пов'язане з переконанням людей у тому, що всі добрі справи й наміри мають бути винагороджені, а злі – засуджені. Крім того, «в кожній людині є не тільки права, а й обов'язки, і її становище в суспільстві повинно відповідати діям. Якщо ці переконання не знаходять підтвердження в житті або якщо такої відповідності немає, то це сприймається як несправедливість» [187, 195].

Ядерними конститuentами, які найповніше виражають інтегральне значення групи, є прикметники *справедливий* [СУМ, IX, 590], *несправедливий* [СУМ, V, 388], *безсторонній* [СУМ, I, 148], *упереджений* [СУМ, X, 457] – доміанти відповідних опозиційних рядів.

Семантику «який діє на підставі об'єктивних фактів, керується справедливістю» ідентифікують прикметник *справедливий* та ад'єктиви *правий* [СУМ, VII, 502], *правдивий* [СУМ, VII, 499], *праведний* [СУМ, VII, 500] у номінативно-вивідних значеннях: [Другий монах:] ... *Новий король, є чутка, справедливий! Новий король є втілення чеснот!* (Кост. 2, 468); *Прости мені, моя правдива мати, душі моєї синій чистовід!* (Кост. 1, 38); *Я не був справедливий до Мотронки* (Загр. 3, 18); ... *Що був [Памфілій] письменний, правий, добродушний, То й вибрала громада християнська... його на ієрея* (Фр. 1, IV, 35); *Край Вавилона рів глибокий. Арот з Маратом досі там. На пам'ять праведним суддям* (Фр. 1, II, 229).

Компонент «який чинить правий суд» уточнює архісему синонімічного ряду в значеннєвій структурі конститuenta *правосудний* [СУМ, VII, 509], а сема «який діє чесно, справедливо» – у структурі прикметників *совісний* [СУМ, IX, 435]: *Але [Деметра] пішла [сама] до королів правосудних, до Тріптолема, та до перегінника коней Діокла...* (Фр. 1, VIII, 256).

Периферію мікрогрупи становлять ад'єктиви *непогрішний* [СУМ, V, 358], *непогрішимий* [СУМ, V, 358], *безгрішний* (за даними Словника синонімів української мови [ССУМ, II, 668]), експлікуючи семему «який ніколи не помиляється, не робить

помилку», та конститuent *правильний* («хороший, справедливий») [СУМ, VII, 503], уживання якого обмежене розмовним стилем мовлення. *Пригадайте собі: колишнього папу Іоанна XXIII, який вів процес над Гусом, теж проголосили непогрішним* (Іван., I, 93); *Живуть на Зачіплянці здебільшого праведні люди, або, як Микола-студент сказав би, правильні* (Гонч., VII, 6).

До антонімічної групи зі значенням «який діє, порушуючи справедливість» належать лексичні одиниці *несправедливий* [СУМ, V, 388], *неправий* [СУМ, V, 366] та рідковживане *неправедний* [СУМ, V, 366]: *Бо коли ні, то в день страшного суду На Йосафатовій долині стану я І перед зборищем мерців волати буду: Себе суди, неправий судія!..* (Укр., I, 248); *Люде горді, неправедні, Своім судом судять* (Шевч., I, 342).

Спосіб формування думки, позиції щодо кого-, чого-небудь виражений значенням «який складає думку про кого-, що-небудь або щось робить на підставі об'єктивних фактів, а не особистого почуття» представлений у лексичних одиницях *безсторонній* [СУМ, I, 148], *незацікавлений* [СУМ, V, 310] та прикметниках *об'єктивний* [СУМ, V, 496], *безпристрасний* [ССУМ, I, 45] на основі метафоричного переосмислення «буттєві (модальні) характеристики → людина», «емоційний стан людини → морально-етична характеристика особи»: *...кожний з них, уявивши себе по меншій мірі Наполеоном, раптом прийняв позу... претензійної, начебто об'єктивної третьої особи...* (М. Хвильовий) (УС 2, II, 289); *Безпристрасний арбітр*.

Інтегральну семантику синонімічного ряду модифікує ад'єктив *неупереджений* – «який не має обманної, негативної, заздальгідь сформованої думки про кого-, що-небудь» [СУМ, V, 398].

Опозиційну групу становлять ад'єктиви *упереджений* [СУМ, X, 457], *тенденційний* [СУМ, X, 71], *необ'єктивний* [ССУМ, II, 798], *небезсторонній* [СУМ, V, 247] та дієприкметник *заангажований* [ВТССУМ, 280] у прикметниковому значенні: [Мати:] *Я дзвонила вам... Я хотіла... Скажіть, може, я необ'єктивна, упереджена* (Стельмах, 158); *Атта Троль, звір тенденційний...* (Укр., II, 254); *До Павла Тичини – його особи й творчості – я ніколи не могла ставитися політературному об'єктивно «добру и злу внимая равнодушно». Завжди була емоційно*

заангажована, небезстороння (М. Коцюбинська) (УС 2, IV, 273).

«добрий» / «злий» / «жорстокий»

Третю групу прикметників зі значенням «який поводить себе певним чином стосовно кого-небудь» становлять лексичні одиниці, що вказують на вияв доброти у стосунках – чутливе, дружнє ставлення до людей; привітність, ласку, прихильність або ж почуття недобррозичливості, ворожнечі до кого-небудь, гніву, розлюченості чи навіть вияв жорстокості. Конституенти аналізованого угруповання найповніше відображають семантичне наповнення всього мікрополя й формують гіперонімічні блоки зі стрижневими компонентами *добрий / злий / жорстокий*.

Значення «сповнений доброти, чуйності, приязні, готовий прийти на допомогу» ідентифікує прикметники *добрий* [СУМ, II, 321], *добросердий* (розм.) [СУМ, II, 325], *добросердечний* (розм.) [СУМ, II, 325], *добродушний* [СУМ, II, 324], *благодушний* [СУМ, I, 193], *задушевний* [СУМ, III, 118]: *Він [завхоз] був єврей. Врятував мене від гіршого, добрий до мене був; годував і одягав, обороняв завжди* (Барка, 230); *Присадкуватий і добродушний, він [гість] підійшов упевненою ходою, як додому, і далєбі щиро тішився* (Багр. 2, 114).

Семи, які уточнюють інтегральне значення групи, вказують на різноманітні прояви доброти, наприклад:

1) «співчуття, вияв жалості» часто щодо осіб нижчих рангом, залежних у чомусь, незаможних тощо у прикметниках *милостивий* [СУМ, IV, 706], *милосердний* [СУМ, IV, 706], *милосердий* (рідше) [СУМ, IV, 706], *всемилостивий* [МТВ] (з диференційною семою «до усіх»): *Аж чоловік знайшовся милостивий, Впустив до хати пса і обігрів* (Фр. 1, I, 216); *Адже тоді приїжджають милосердні спонсори й дарують усім пакунки з цукерками* (Розд. 3, 148);

2) «несхильний до злих учинків» у лексичних одиницях *незлий* [СУМ, V, 319], *незлюбивий* [СУМ, V, 319], *незлюбливий* [СУМ, V, 319], *незлюбний* [СУМ, V, 319], *незлостивий* [СУМ, V, 319], *беззлюбний* [СУМ, I, 129], *благодушний* [СУМ, I, 193]: *Через те, хоч який дядя Вася незлостивий і добродушний, але служба є служба* (Б. Антоненко-Давидович) (УС 2, II, 599); [Чикалка:] *Потому, вони у нас благодущні душечки...* (Кроп., 203);

3) «наявність добрих, щирих намірів», виражена у значеннєвій структурі конститuentів *добромисний (рідко)* [СУМ, II, 325], *благонамірений (заст.)* [СУМ, I, 193];

4) «добročинність – щедрість, великодушність, зокрема у ставленні до бідних, нужденних» – *добročинний, добродійний*. Зазначені прикметники зафіксовані СУМ, ВТССУМ лише для характеристики об'єктів, а не суб'єктів добродійності, хоча матеріали текстової вибірки свідчать і про використання їх у другій функції – для оцінки людини: *Так-то ніхто не уйде і не вирвесь з-під волі Зевеса, так не уйшов її й той добročинний потомок Япета...* (Фр. 1, VIII, 331); *Майте на увазі, добродій Стефензон – чоловік страшенно гуманний, ідейний, добродійний, пренепорочний* (Вин. 1, 620).

Диференційною ознакою конститuentів *добрячий (розм.)* [СУМ, II, 327], *добрящий (розм.)* [СУМ, II, 327], *добренький* [СУМ, II, 321], *добресенький* [СУМ, II, 321], *предобрий* [СУМ, VII, 528], *предобродушний* [СУМ, VII, 528] є наявність семи ступеня вияву базової ознаки («дуже добрий») та суб'єктивної оцінки її мовцем: *Які то люди добрячі! Привітали мене, заїжджого, як сім'янина* (Вовч., 40).

До аналізованої групи проникають також елементи інших лексико-семантичних парадигм, які актуалізують семантику морально-етичної характеристики особи на основі вторинної номінації, первинні ж значення їх указують на:

а) **ознаки за їх відношенням до понять, названих основами-мотиваторами**, – *сердечний* [СУМ, IX, 131], *душевний* [СУМ, II, 447], *ангельський (розм.)* [СУМ, I, 44], *янгольський (розм.)* [СУМ, XI, 646] (останні два часто у сполученні зі словами *серце, душа*): – *Не знаю, пане Чев'юк. Зверніться до доктора Гольштейна. Він у нас людина сердечна* (Мат. 1, 59); ... *самовіддана, янгольського серця Таня й трагічний філософ красуня Мері, що їй залишилось «тільки рік жити»...* (Г. Костюк) (УС 1, I, 390); [Оксана:] ... *Одняли його [Бориса] у мене!.. Одняли не душогуби, а люде з янгольською душею!..* (Кроп., 108);

б) **матеріал виготовлення** – *золотий* як компонент композита *золотосердий*: ... *образ італійського героя «із золотим серцем і твердим лобом бика» заволодів умами столичної молоді, ми так і називали його – золотосердим і твердочолим,*

захоплюючись людяністю і завзятістю Джузеппе (Іван., II, 339);

в) **ознаки істот, зумовлені їхньою фізичною природою**, – *благий* (заст.) [СУМ, I, 191]: *Благий учитель Сократ мусив випити чашу гіркої, не тому, що буцімто богів зневажав, а що його боготворили учні* (Лепк. 1, 217-218);

г) **особливості структури предметів, які пізнаються тактильно**, – *м'який* [СУМ, IV, 836] та у складі композита *м'якосердий* [СУМ, IV, 838]: *Вона [Настя] була м'якої вдачі, її можна було на все підмовити, але тихим, лагідним словом* (Коц., I, 69); *Ніде правди діти, він [Шовкун] був таки дуже м'який, до сентиментальності ніжний, цей вусатий вінничанин з крутим, тепер порубцьованим підборіддям* (Гонч., I, 249);

г) **соціальне визнання, повагу, авторитетність особи** – *славний* [СУМ, IX, 347]: *А сам він хлопець славний, сумирний, з нахилом до музики...* (Гонч., V, 75).

Периферійну зону, крім вторинних номінацій, становлять також прикметники, які вийшли з активного вжитку (*благий, добронравний* [СУМ, II, 325], *миłosердий* [СУМ, IV, 706], *кроткий* [СУМ, IV, 367]), одиниці розмовного стилю (*добрячий, добрящий, добросердечний, добросердний, предобрий, предобродушний*) та рідковживані ад'єктиви (*добротливий* [СУМ, II, 325], *злагідний* [СУМ, III, 583], *добромисний* [СУМ, III, 325]).

Групу зі значенням «який недоброзичливо, неприязно, нечуйно ставиться до інших» становлять ад'єктиви *злий* [СУМ, III, 592], *недобрий* [СУМ, V, 286], *злісний* [СУМ, II, 595], *злобний* [СУМ, III, 597], *злюбивий* [СУМ, III, 597], *злостивий* [СУМ, III, 603], *злосливий* [СУМ, III, 603]: – *Ви писали яось, що серед квітучих трав людина не може бути грубою й злою, людина не може вбити людину* (Довж., 423); *І тремтячими руками У Султана надалу Понад злісними катами Він пустив свою стрілу* (Г.Чупринка) (УС 1, I, 305); *Мачуха – не хліб пиєничний. Ти вже забула своє сирітство, що така недобра до Доцьки?* (Мат. 1, 10); *В коридорі чергував особливо злобний і несимпатичний наглядач, він мучив в'язнів тим, що обривав «оправку» на половині, кваплячи всіх негайно виходити* (Багр. 1, 281).

Уточнювальні семантичні компоненти інших конститuentів указують на:

1) міру, ступінь вияву ознаки, виражений семою «дуже» у структурі

прикметників *злющий* [СУМ, III, 607], *злючий* [СУМ, III, 607], *лютий* [СУМ, IV, 573], *прелютий* (розм.) [СУМ, VII, 536], *презлющий* (розм.) [СУМ, VII, 533], *презлий* (розм.) [СУМ, VII, 533], *ярий* [СУМ, XI, 648], *яросний* (розм., рідко) [СУМ, XI, 651], *яросливий* (розм., рідко) [СУМ, XI, 651]: *Жінка Шакули Уляна, злюща суха баба, порасться коло печі...* (Коц., I, 483); *Але після того став Іван якийсь лютий і недобрый – навіть з Дарусею мале не говорив* (Мат. 4, 46); *Ярий туре, Всеволоде княже! Напереді стоїш на бороні...* (Фр. 1, X, 12).

2) спосіб вияву злого, ворожого ставлення, репрезентований семами:

а) «який має злі наміри» – *зловмисний* [СУМ, III, 599], *неблагонамірений* (заст.) [СУМ, V, 248];

б) «який чинить лихо, заподіює зло, шкоду кому-небудь» – *зловредний* [СУМ, III, 599], *лихий* [СУМ, IV, 496], *лиходійний* [СУМ, IV, 497]: *Завтра рано бій останній Вкаже, хто лихий, хто вдатний. Ось вам проба ваших прав* (Фр. 3, I, 352); *Люди через те недобрі й лиходійні, що не тямлять нічого, нічого не знають про те, що вчиняють, казав ще Сократ* (Н.-Лев. 2, I, 397);

в) «який любить досаждати, неприємно вражати словами» – *жовчний* [СУМ, II, 542];

3) «стан людини, сповненої злості, ярості» – *озлоблений* [СУМ, V, 655], *роз'ярений* [СУМ, VIII, 871], *роз'ярілий* [СУМ, VIII, 872], *роз'юшений* [СУМ, VIII, 871], *мордований* [СУМ, IV, 801], *розлютований* [СУМ, VIII, 731] та под.

З-поміж прикметників аналізованої мікропарадигми окремі передають інтегральне значення на основі вторинної номінації, первинна ж їхня семантика вказує на такі ознаки:

а) **утилітарні оцінні характеристики** – *поганий* [СУМ, VI, 701]: *Дідич був грамотний, акуратний і чистий, а який поганий та лютий був до людей* (Мат. 4, 117);

б) **подібність до тварин** – *собакуватий* (розм.) [СУМ, IX, 431]: *Злостився Омелько й на дворян городових, які так щільно царя оточували, на всяких спальників та стольників, навіть на собакуватих стрільців* (СУМ, IX, 431);

в) **відношення до речовини, названої основою-мотиватором**, – *жовчний*:

Податковий інспектор, старий кавалер, чоловік жовчний, по перших привітаннях і байдужих фразах відразу скочив на сю саму тему (Фр. 2, 19);

Крайню периферію групи прикметників з домінантою злий становлять хронологічно марковані, рідковживані ад'єктиви, елементи розмовного стилю та діалектизми: *злонравний (заст.) [СУМ, III, 602], неблагонамірений (заст.) [СУМ, V, 248], пралютий [СГ, III, 401], запрелютий [СГ, II, 85]; злісливий [СУМ, III, 595], зловивий, яросливий (розм., рідко), яросний (розм., рідко), собакуватий (розм.), прелютий (розм.), презлий (розм.), презлющий (розм.), роз'юшений (розм.); закукурічений (розм.) [СУМ, III, 173], скосирни [СПГ, 196], навгадний [СЗПГ, I, 328], заїлий (діал.) [ССУМ, I, 613] та ін.*

Суворе, різке ставлення до людей, позбавлене милосердя, жалю, співчуття маніфестують прикметники *жорстокий [СУМ, II, 544], безжалісний [СУМ, I, 127], безжалісний [СУМ, I, 128], безсердечний [СУМ, I, 145], немилосердний [СУМ, V, 336], немилостивий [СУМ, V, 336], брутальний [СУМ, I, 242], грізний [СУМ, II, 170], жорстокосердий [МТВ]:* *Ось він, страшний чоловік, що палить на своєму шляху геть-чисто все живе, безжалісний старорежимник..., при одному імені якого кров застигала в петлюрівських жилах і гаснув розум... (Довж., 108); А у віках і Сенека, і його наука добра, і його мистецтво залишаються, тоді як його жорстокосердий учень стає символом світового зла і віковічно проклинається (В. Шевчук) (УС 1, III, 144); Ця людина була досить відомим грізним слідчим Криворучком (Багр. 1, 417); Може, церква була так завалена трупами, що Фатіх їхав по них мало не попід склепінням, а жорстокий і немилосердний до всього суцього був такий, що рубав навіть камінь? (Загр. 1, 497).*

Уточнювальні семи інтегрального значеннєвого компонента «який завдає іншим болю, страждання» вказують на ступінь вияву жорстокості аж до лютої, безпощадності: *нещадний [СУМ, V, 406], безпощадний [СУМ, I, 141], нелюдський [СУМ, V, 333], бузувірний [СГ, I, 107]* («жорстокий на ґрунті релігійної нетерпимості»): *[Мокрина] Авжеж. Почнуть язиками, вір мені! У нас народ бузувірний!.. (Кроп., 374); – ...Ворог нещадний, але його вже гонять і б'ють (Тют. 1, 549); Ми є ... безпощадні до всіх непокірних (Багр. 1, 152).*

Решта конститuentів актуалізують сему «жорсткий» у вторинній номінації, денотативне ж значення вказує на інші екстралінгвальні реалії, зокрема:

а) **характер поверхні** – жорсткий [СУМ, II, 544]: «... Батько мій був сином генерала Павла Григоровича Башкирцева, уродженого дворянина, людини хороброї, суворої, жорсткої...» (Слаб., 12);

б) **спосіб харчування тварин** – хижий [СУМ, XI, 53], кровожерний [СУМ, IV, 361]: – Не забувай, що перед нами ворог досвідчений, підступний, хижий (Гонч., III, 8); У роки війни, коли в це мальовниче полтавське село вдерлися кровожерні, збожеволілі від пожадання всесвітньої влади фашистські погромники, вони зруйнували музей... (Гонч., VI, 441);

в) **ознаки за їх відношенням до речовини, поняття, названого мотивувальною основою**, – кривавий [СУМ, IV, 337]: А тепер, коли коронне військо розбите і можна б почати переговори, пішов супроти нас кривавий Ярема Вишневецький – і що ж він діє? (Загр. 3, 22);

г) **ознаки істот і неістот, зумовлених їхньою фізичною природою**, – бездушний [СУМ, I, 127], безсердечний [СУМ, I, 145]: Чи ще мало бачили вбивства, смертей, мало чути посвисту шаблі, зарізяки люті, безсердечні, звіроподібні душею? (Загр. 2, 50); Іноді навіть у добропорядній сім'ї воно [дитя] раптом стає бездушним вимагачем, шкурником без совісті й честі (Гонч., V, 448);

г) **властивості матеріалів, продуктів як результат їх термічної обробки** – запеклий [СУМ, III, 249]: Запеклий ворог; Прибігла фурія із пекла, Яхиднійша од всіх відьом, Зла, хитра, злобная, запекла, Робила з себе скрізь содом (Котл., 108);

д) **подібність до тварин, належність тваринам** – звірячий [СУМ, III, 487], звіриний [СУМ, III, 485], звіроподібний [СУМ, III, 485], вовчий [СУМ, I, 712-713], вовкодухий [МТВ]: [Орися:] ... Бо коли б всі люде разом прозріли і змогли зрозуміти, що є проміж них такі, у котрих під овечою шкурою ховається звіряча душа та жорстоке серце, то, певно, на світі вчинився б великий гвалт!.. (Кроп., 410); Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі (Фр. 3, II, 127); Харитон був вовкодухий і дивився в землю; не знаючи, чим дошкулити, назвав Лавріна дяком (Мушк. 2, 365).

«догідливий», «послужливий» / «непослужливий»

Прикметники синонімічних рядів з домінантами *догідливий, послужливий / непослужливий* вказують на спосіб вияву доброти, чуйності, ввічливості – готовність або ні допомогти, зробити послугу кому-небудь (додатки 4, 4.1).

«людяний» / «нелюдяний»

Семему «який щиро, доброзичливо, чуйно ставиться до інших; уважний до чужих потреб» експлікують ад'єктиви *людяний* [СУМ, IV, 571], *гуманний* [СУМ, II, 193], *щирий* [СУМ, XI, 585] та периферійні лексичні одиниці *людинолюбний (книжн.)* [СУМ, IV, 568], *чоловічний (заст.)* [СУМ, XI, 351], *чоловіколюбний* [МТВ], *людний (діал.)* [СУМ, IV, 569]: *Не хочу я в рай, і не задрю я Крезові. Заб'юся в глухий оцей кут. Тут сосни соснові, берези березові, і люди людяні тут* (Кост. 2, 411); *Нехай наша нація, наш народ український увійде в ряди справді культурних народів, нехай сей народ буде високоморальний, гуманний, благородний і духовно красивий...* (І. Ільєнко) (УС 1, I, 230); *... поважний, чоловіколюбний пастор Рабініюс, і знаменитий походний провідник Нікляс Грінєндіх спорили на тему, чи великий це гріх..., чи ні* (Лепк. 3, 69).

Прикметники *нелюдяний* [СУМ, IV, 333], *негуманний* [СУМ, IV, 280], *нелюдський* [СУМ, IV, 333] формують синонімічний ряд (який, проте, не засвідчений ССУМ) з антонімічним значенням «позбавлений людяності у своїх діях і ставленні до інших людей»: *Не менш цікавий був я й на те, як то накинеться сердитий пан на нелюдського шантаря і як поведе його на поліцію* (Фр. 3, II, 332); *«За потрачені години нелюдський учитель покарав мене вісімнайцяти палицями...»* (Зі спогадів В. Стефаника) (УС 1, I, 188).

«чулий», «дбайливий» / «нечулий», «байдужий»

Здатність / нездатність виявляти чуйність, співпереживати маніфестують синонімічні ряди з домінантами *чулий – нечулий*.

Значення позитивної оцінки («сповнений уважного, доброзичливого ставлення до людей») передають конституенти *чулий* [СУМ, XI, 381], *чуйний* [СУМ, XI, 380], *чутливий* [СУМ, XI, 388], *чуткий* [СУМ, XI, 387], *співчутливий* [СУМ, IX, 522], *прихильний* (у синтаксичній моделі прикметник + прийменник *до* + іменник у род.

відм.) [СУМ, VIII, 81], *сердечний* [СУМ, IX, 131], *задушевний* [СУМ, III, 118]. Як зазначає В. Бездітко, усьому синонімічному ряду властивий такий набір сем: 1) «здатний пройматися чиймись переживаннями»; 2) «готовий прийти на допомогу»; 3) «сердечний у ставленні до інших»; 4) «уважний»; 5) «доброзичливий»; 6) «який співчуває іншим»; 7) «який тепло ставиться до людей»; 8) «щирий» [19, 276], які у певний спосіб комбіновані в кожному прикметниковому ряду. Дослідниця не зараховує до цього ряду прикметники *жалісливий* [СУМ, II, 504], *жалісний* [СУМ, II, 504], які семантичним компонентом «схильний до вияву жалю з приводу чийогось нещастя, горя» споріднені з конститuentом *співчутливий*. Наприклад: *І селяни казали, що хоч строгий [староста], зате добрий і жалісливий* (Вин. 1, 510); *Перепелиха була вже стара людина, добра, жалісна* (Мирн., I, 381).

Домінанта синонімічного ряду *чулий*, як і ад'єктиви *чуйний*, *чутливий*, *чуткий*, передають інтегральне значення похідними ЛСВ, первинними ж належать до лексико-семантичного угруповання «сенсорні характеристики»: *Мати його, жінка чула й теж делікатна, трохи не влівала, бачачи таким свого Толю* (В. Винниченко) (УС 1, I, 360); *Се буде мій твір, може, кращий за ті, які читали люди, се буде повість для єдиного читача, найбільше вдячного і чуткого* (Коц., II, 6). Лексичні одиниці *душевний* [СУМ, II, 447], *сердечний* актуалізують інтегральну сему ряду, вживаючись у значенні якісних: *Та ні, набігає друга, веселіша думка: «Ні, я не самотній! Є в мене товариші, щирі, сердечні... Вони й допоможуть у потребі, і порадять, і розважать!..»* (Фр. 3, II, 107); *Отже, я не бездушна – я душевна, якщо чую своє сумління* (Мат. 5, 158).

Периферію мікрогрупи становлять рідковживані лексичні одиниці *спочутливий* [СУМ, IX, 585], *співчуваючий* [СУМ, IX, 522], лексичні одиниці розмовного стилю (*сердобольний* [СУМ, IX, 133]) та діалектизм *спочуйливий* [СУМ, IX, 585].

Опозиційний синонімічний ряд представлений прикметниками *нечулий* [СУМ, V, 405], *нечуйний* [СУМ, V, 405], *нечутливий* (рідше) [СУМ, V, 405], *нечуткий* [СУМ, V, 405], *сухий* (підсил.) [СУМ, IX, 864], *черствий* (підсил.) [СУМ, XI, 313], *глухий* (підсил.) (переважно в синтаксичній конструкції «прикметник + прийменник до + іменник у род. відм.») [СУМ, II, 88]. Ад'єктиви *товстошкірий* [СУМ, X, 168],

товстошкурый [СУМ, X, 168] уточнюють інтегральну ознаку семою «якого нічим не можна проїняти», прикметники *бездушний* [СУМ, I, 127], *безсердечний* [СУМ, I, 145], *кам'яний* (підсил.) [СУМ, IV, 85], *камінний* (рідше) [СУМ, IV, 83] – компонентом «здатний бути жорстоким», а *нежалісливий* [СУМ, V, 304] – семантичним множителем «не схильний до жалості, співчуття».

Лексичні одиниці *загрубілий* [СУМ, III, 95], *зачерствілий* [СУМ, III, 403], *очерствілий* [ССУМ, I, 1015], *закам'янілий* (закаменілий) [СУМ, III, 138], *скам'янілий* (скаменілий) [СУМ, IX, 249], уживаючись у функції ад'єктивних слів та актуалізуючи переносні ЛСВ, позначають психологічний стан – «який став нечулим, байдужим, грубим»: *Слабий тілом, боязкий норомом, він [Іван Микитович] виявляв велику міць у грі і корив тим самим запеклі душі, закаменілі серця...* (Мирн., I, 67).

Визначальною особливістю мікропарадигми є те, що лише прикметник *нежалісливий* експлікує архісему «позбавлений чуйності» у прямому значенні. Інші конституенти входять до ЛСП морально-етичної характеристики особи вторинними ЛСВ, первинними ж вказують на інші ознаки, зокрема:

а) **здатність людини до сприйняття за допомогою органів чуття (зору, нюху, дотику)** – *нечулий, нечуйний, нечутливий, нечуткий, безчулий* (рідко) [МТВ]. У вторинному значенні прикметники змінюють вектор сприймання – із зовнішнього на внутрішній: «*Сестронько, голубонько, – не стрималася Дарина, – яка ж я дурна та нечула!*» (Янов., 441);

б) **ознаки істот (і неістот), зумовлені їхньою фізичною природою**, – *глухий* (підсил.), *безсердечний, бездушний, товстошкірий, товстошкурый*: – *Ще брат живий, та він глухий на душу* (Кост. 2, 397); *Безсердечний ти, Вовику, егоїст!* – *Це було останнє, що долинуло до Марії* (Гонч., III, 350); *Колись малим чув скарги старших, як мучить їх власне тіло ночами, і все не міг тоді чужого болю сприйняти, – не тому, що був бездушним, а тому, що здоровим* (Гонч., VI, 160); *У нього, напевно, гарем дівулиць, молодих, тонкошійх і товстошкірих...* (Мат. 5, 80); *І людей, голубчики, не лякались, знали, що такій пташинці людина ніякого лиха зробити не може, хіба що якийсь безчулий, товстошкурый йолоп* (Вин. 1, 731);

в) **ступінь насичення вологою** – *сухий* (підсил.): *І ніколи Максаві за всі блага*

життя не могло б спасти на думку, що автором її є ота велична, честолюбна, жорстока, суха дегенератка (Вин. 2, 344);

г) **речовину, матеріал виготовлення** – кам'яний, камінний: *Воскресайте, камінні душі, Розчиняйте серця і чоло, щоб не сказали Про вас грядущі: – Їх на землі не було...* (Сим., 118); *Камінне серце, чорний розум, Поріддя хтивості і зла, Хотів ти лютості морозом Побить первоцвіти тепла* (М. Рильський) (УС 2, II, 107);

г) **утилітарні характеристики, зокрема свіжість / несвіжість продуктів харчування** – черствий та у складі композита черстводухий [МТВ], зачерствілий, очерствілий. Переносне значення морально-етичної оцінки виникає на основі видозміни актуалізованої імпліцитної семи «твердий»: «черствий → сухий, твердий, з твердою шкіркою → нечуйний»: [Олеся:]... *Яка я безсердечна, яка я черства, яка злюка!..* (Кроп., 342); *Чи думав той черствий, уражений гординею чорнобильський інженер, той Хома Невірящий, той фізик-богохульник, що піде слідами отверженого і зрадженого ним істинно Божого посланника?* (Тар., 121); *Молоді, зовсім юні [жевжики], а такі вже черстводухі* (Гонч., VII, 219);

д) **фізичний стан речовин, матеріалів** – твердий [СУМ, X, 46] та як компонент складного слова *твердосердий* [МТВ]: *Чи правдива вість страшлива, Що сказав мені твій хлопець, що з старим, скупим, багатим Завтра маєш обручиться? Що отець твій твердосердий Їде з ним до Антіквери?* (Фр. 1, X, 372).

До крайньої периферійної зони належать рідковживані прикметники *безжалісливий* [СГ, I, 40], *безжалісний* [СГ, I, 40], *безболісний* [СГ, I, 37].

Значення «який дбає, турбується про когось, виявляє увагу до когось» інтегрує складові компоненти синонімічного ряду з домінантою *дбайливий* [СУМ, II, 215]: *турботливий* [СУМ, X, 324], *клопітливий* [СУМ, IV, 188], *клопітний* [СУМ, IV, 188], *клопіткий* [СУМ, IV, 188], *небайдужий* [СУМ, V, 246] та прикметники лексико-семантичних угруповань «Емоційні стани людини», «Особливості розвитку уваги»: *журливий* [СУМ, II, 548], *уважний* [СУМ, X, 364], *пильний* [СУМ, VI, 354] у вторинній номінації: *Почуваєш себе вільним чиказьким гангстером тридцятих років, якого дбайливі опікуни везуть на відпочинок кудись у Рив'єру...* (Ю. Андрухович) (УС 2, IV, 448); *Орест живе з батьками, тому завжди має*

смачний обід, випрані та попросовані сорочки: хто знає, чи дружина виявиться такою ж турботливою, як мама? (ВЗ, 2009, 5 бер., 6); *Мартофляк Ростислав, схильний до повноти й алкоголю, пияк, волоцюга, люблячий батько, популярний громадський діяч, ... уважний син...* (Ю. Андрухович) (УС 2, IV, 444); *Всі чекали якогось Мельника з надією, мовби рідного батька. Це нібито був черговий корпусу – єдиний людяний з усіх, уважний, який записував усі заяви...* (Багр., 96).

Периферію становлять також одиниці розмовного стилю *убачливий* (*вбачливий*) [СУМ, X, 351], *уважливий* (*вважливий*) [СУМ, X, 364], *дбалий* [СУМ, II, 215] та діалектизм *дбайний* [СУМ, II, 215].

До антонімічного синонімічного ряду з інтегральним значенням «який не виявляє зацікавленості до навколишнього» належать прикметники *байдужий* [СУМ, I, 90], *байдужний* (*рідше*) [СУМ, I, 90], *байдужливий* (*рідко*) [СУМ, I, 90] та елемент книжного стилю *індиферентний* [ВТССУМ, 398]: *І стояв він, тупий, плечистий, І байдужий, немов колода. І здалося – на ціле місто Заридала вона на сходах* (Сим., 153). Решта конститuentів ряду конкретизують архісему додатковими смисловими компонентами, формуючи синонімічні блоки, а саме:

1) «який не виявляє уваги до кого-, чого-небудь» у структурі прикметників *неуважний* [СУМ, V, 397], *неуважливий* (*невважливий*) (*рідше*) [СУМ, V, 397], *недбалий* [СУМ, V, 282], *недбайливий* [СУМ, V, 282]: *А я зсутулений, задуманий, зажуражений, може, недбалий і, мабуть, у глибині душі немилосердний і жорстокий* (Загр. 2, 227);

2) «млявий», експлікований ад'єктивом *апатичний* [СУМ, I, 53]: *...потім [Костянтин Башкирцев] повертатиметься в Гавронці, знудьгований, апатичний до всього, натомлений інтимними клопатами* (Слаб., 10);

3) «який втратив цікавість до кого-, чого-небудь» у значенні ад'єктивів *збайдужілий* [СУМ, III, 426], *знеохочений* [СУМ, III, 657], *очужілий* [СУМ, V, 835]: *... зараз, обпалена мстивим почуттям, готова була [Марія] на все, якби могла – бурю накликала б, щоб миттю збурунилося море, розбушувалося б штормом та загнало збайдужілого «Боцмана Лелеку», сюди, в затишні, рятівні бухти Чайного!* (Гонч., III, 363-364);

4) «який не звертає уваги на кого-, що-небудь, не виявляє зацікавленості в чомусь» у семантиці конститuentів *глухий* (підсил.), *сліпий* (підсил.).

Значну частину лексичних одиниць аналізованої мікропарадигми становлять прикметники, денотативна структура яких слугує для називання екстралінгвістичних реалій не за морально-етичними ознаками. Це, зокрема, ад'єктиви на позначення:

а) **особливостей розвитку уваги** – *неуважний, неуважливий (невважливий)*: *Він [Марко] багато разів знімав про се з нею [Катериною] мову, але щоразу була вона до цього неуважна, навіть глузлива...* (Грінч., I, 405);

б) **ознак істот (і неістот), зумовлених їхньою фізичною природою, – бездушний; сліпий (підсил.) та глухий (підсил.)** (переважно у синтаксичній моделі «прикметник + прийменник до + іменник у род. відм.») актуалізують вторинне значення на основі асоціації «позбавлений можливості чути, бачити → позбавлений можливості відчувати»: *Холодні, бездушні в нас люди, Іване, як з такими нове життя будувати, скажи?* (Гонч., V, 174); *Але Гладун був до всього цього сліпий* (Гонч., IV, 139); *Зараз, звідки не заходь, чим не заторкуй, він [хлопець] зостанеться до тебе глухий...* (Гонч., V, 390);

в) **властивостей інших істот, подібності до них – риб'ячий** (у значенні якісного прикметника) [СУМ, VIII, 530], *холоднокровний* [СУМ, XI, 120]. Переносність значення першого конститuenta ґрунтується на метафоричному переосмисленні «тварина → людина» і пов'язана з уявленнями про рибу як про холоднокровну істоту, яка позбавлена будь-яких внутрішніх переживань, емоцій: – *А вся ця нерозпорядливість від чого? – люто витріщається Барильченко. – Думаєте, від нестачі ума? Від риб'ячого серця – ось від чого!* (Гонч., V, 226);

г) **температурних характеристик** – *холодний* [СУМ, XI, 116], *зимний* [СУМ, III, 567]. Денотативному семантичному компонентові прикметників *холодний, зимний* притаманна негативна конотація поганого, неприємного, на основі якого виникає й переносне значення «який ставиться до кого-, чого-небудь цілком байдуже, не виявляє пристрасті, захоплення; байдужий, безпристрасний» [СУМ, XI, 116]: *Хтось холодний, хтось недобрий Гримнув здалеку з гармат: Засвітив огнями обрій. – Бонапарт? Айхгорн? Мюрат?* (В. Еллан-Блакитний) (УС 2, II, 187); *Знала*

невгнутість Любові Хведорівни, знала її зимне, жорстоке серце й розуміла, що треба буде перестраждати чимало (Лепк. 1, 206).

**«доброзичливий» / «недоброзичливий», «незаздрісний» / «заздрісний»,
«гостинний» / «негостинний»**

Доброзичливе, дружлюбне ставлення до людей, виражене значенням «який бажає, зичить людям добра, співчутливо ставиться до інших, дбає, піклується про них», маніфестують лексичні одиниці синонімічного ряду з домінантою *доброзичливий* [СУМ, II, 325]: *зичливий* [СУМ, III, 569], *прихильний* [СУМ, VIII, 81], *доброзичний (рідше)* [СУМ, II, 325], *привітний* [СУМ, VIII, 576], *привітливий* [СУМ, VIII, 575], *люб'язний* [СУМ, IV, 565], *ласкавий* [СУМ, IV, 450], *лагідний* [СУМ, IV, 431], *милий* [СУМ, IV, 702]: *Завжди зичливий, привітний, він [Ауезов] з першого погляду привертав до себе симпатії людей* (Гонч., VI, 542); *Була [Ганна] до його [Деміда] така прихильна, така ласкава!* (Грінч., I, 473); *Пам'ятаю також невеликого на зріст, жвавого, завжди привітного й дотепного Давида Гофштейна (М. Коцюбинська) (УС 2, IV, 274); Зрештою, милий, гостинний панотець, невичерпаний фацеціоніст, славний картяр і пристрасний стрілець* (Фр. 3, II, 346); *Віра Костянтинівна казала, що в Індії теж багато людей таких, приятних, делікатних...* (Гонч., VI, 79).

Уточнювальна сема «який виявляє дружню прихильність» інтегрує складові *дружлюбний* [СУМ, II, 424], *приятний* [СУМ, VIII, 107], *товариський* (у власне якісному значенні) [СУМ, X, 160]: *Марія, виявляється, може переступати через свої амбіції і бути доброзичливою та дружлюбною* (Слаб., 77).

Прикметник *лояльний* [СУМ, IV, 551] конкретизує архісему ряду семантичним компонентом «коректний», ад'єктив *поблажливий* – семою «трохи зверхній».

3-поміж конститuentів аналізованої мікропарадигми частина актуалізує семантичний множник «доброзичливий» вторинною номінацією, денотативне ж значення їх вказує на:

а) **температурні показники** – *теплий* [СУМ, X, 77]: *Мав він [Лоскотон] вдачу теплу й щирю, Ще й лукавинку в очах* (Сим., 158);

б) **гедоністичні оцінки** – *приємний* у синтаксичній моделі «прикм. + прийм.

до + іменник у род. відм.» [СУМ, VII, 610]: *Тоді ми на «ти» з ним були. А Марина Петрівна теж така тоді приємна до мене була* (СУМ, VII, 610);

в) *ознаки за їх відношенням до поняття, названого іменником-мотиватором, – товариський: Володимир Івасюк був дружелюбною і товариською людиною* (ВЗ, 2009, 5 бер., 1).

Периферію групи становить також стилістично маркований ад'єктив *приголубливий* [СУМ; VII, 596].

Опозицію до синонімічного ряду з домінантою *доброзичливий* становлять лексичні одиниці *недоброзичливий* [СУМ, V, 287], *незичливий* [СУМ, V, 317], *неприхильний* [СУМ, V, 370].

Інші конституенти конкретизують інтегральне значення «який неприхильно, недружелюбно ставиться до інших» компонентами:

1) «який не виявляє ласки, лагідності, привітності у ставленні до кого-небудь» – *непривітний* [СУМ, V, 367], *неласкавий* [СУМ, V, 330], *нелюб'язний* [СУМ, V, 332], *нелгідний* [МТВ]: – *Вибачай мені, ясний раджо, що я так по-простацькій заїхав до тебе, гуляючи по морю на човні, але смію спитати тебе: чого ти такий сумний та неласкавий до свого сусіди?* (Н.-Лев. 2, II, 561); *З тих літ його [В. Стефаника] друзі пам'ятають хмуороким і, на перший погляд, непривітним* (В. Яременко) (УС 1, I, 189);

2) «який вороже ставиться до кого-небудь» – *недружелюбний* [СУМ, V, 302], *неприятний* [СУМ, V, 370], *агресивний* [СУМ, I, 17]: *Кажуть, з того часу вона [Міся] стала ще більш злюща, ще більш недружелюбна...* (Вільде 1, 150); *Людей, людей неприємних благаєш і Христа ради простягаєш Коло зачинених дверей Старії руки* (Шевч., II, 226); *Шкода тільки, що наші «русини з природи більше чутливі, податливі, повільні і уступчиві» (...), а ті кляті, загонисті, агресивні, нетерпимі москалі мають далеко проворнішу вдачу* (Укр., VIII, 13);

3) «який бажає зла, нещастя іншому» – *злзичливий* [СУМ, III, 601], *зловорожий* [СУМ, III, 599]: *Як тьма різна є од світла, так зловорожий чоловік – од доброго і боголюблячого...* (Мушк. 2, 94).

Доброзичливість, що проявляється у відсутності заздрості, позначають

прикметники *незаздрісний* [СУМ, V, 307], *незаздрий* [СУМ, V, 307].

Особливий прояв недоброзичливості, роздратування, досаду, викликану якоюсь перевагою, вищістю, добробутом іншого та пристрасне бажання мати те, що йому належить, експлікують лексичні одиниці *заздрісний* [СУМ, III, 126], *заздрий* [СУМ, III, 125], *завидючий* (з диференційною семою високого ступеня вияву інтегральної ознаки – «дуже, хворобливо заздрісний») [СУМ, III, 47], периферійні лексичні одиниці *завидливий* (*рідко*) [СУМ, III, 46], *ревнивий* (*розм., рідко*) [СУМ, VIII, 472] у вторинній номінації та діалектизм *зависний* [СУМ, III, 48]: *Тут щось не те, міркує Ольга, тут сам Максим хоче її випробувати, або хтось заздрісний набрехав йому на неї...* (Вільде 1, 202); *Але заздрий Єгова, наш бог, І грізний, і сердитий: Те, що він полюбив, най ніхто Не посміє любити!* (Фр. 1, V, 227); *Взяв [Айсона син] Аетя дочку, короля і потомка Зевеса, Взяв від вітця, поборовши страшні і важкі перешкоди, Що за одною другу йому ставив король завидючий...* (Фр. 1, VIII, 340).

Приязне, доброзичливе, привітне ставлення до гостей експлікують лексичні одиниці *гостинний* [СУМ, II, 143], *гостелюбний* [СУМ, II, 142], *хлібосольний* [СУМ, XI, 82]: [Сахно Черняк:] *А не без того. Гетьмана – на покуті. Такенна миска страви на столі. І риба, й мед. Усе своє, на похваті. У нас гостинні люди у селі* (Кост. 2, 518).

Антонімічне значення «який не любить приймати і частувати гостей» властиве ад'єктиву *негостинний* [СУМ, V, 279].

«вдячний» / «невдячний», «вибачливий» / «злопам'ятний»

Синонімічні ряди з домінантами *вдячний* / *невдячний*, *вибачливий* / *злопам'ятний* характеризують таку поведінку людини, яка є зворотньою реакцією на добро або зло, образу, вчинену іншими стосовно неї. Цією відповіддю є вдячність, пробачення чи покарання, відплата (додатки 5, 6).

«щирий» / «лицемірний», «улесливий», «підступний», «брехливий»

Значення «який прямо, безкорисливо, чистосердечно виражає свої почуття, думки» інтегрує складові синонімічного ряду з домінантою *щирий* [СУМ, XI, 585]: *відвертий* (*одвертий* (*рідше*)) [СУМ, I, 563], *нелукавий* [СУМ, V, 332], *щиросердий*

(щиросердний) [СУМ, XI, 587], щиросердечний [СУМ, XI, 587], прямодушний [СУМ, VIII, 369], задушевний [СУМ, III, 118] тощо: *І ся гармонійність розливалася довкола неї, мов проміння довкола лампи, і під її впливом він [Євгеній] робився також спокійним, чистим і щирим* (Фр. 2, 53); *Ви усі розумні та відверті, Тож скажіть по щирості мені...* (Сим., 182); *Будь він [гетьман] легковірний і щиросердний, так давно втратив би не тільки булаву, але й життя* (Лепк. 1, 288).

Компонентами, які уточнюють інтегральне значення мікропарадигми, є:

1) «який говорить правду» в семантичній структурі прикметників *правдивий* [СУМ, VII, 499], *правдомовний* [СУМ, VII, 500]: *Зевесів сину, радуйся, Геракле! Про тебе віще слово полишила Мати моя, віщунка правдомовна...* (Фр. 1, VII, 567);

2) «який говорить відверто, чистосердечно» – *щиромовний* [МТВ]: *Був щиромовний він [М. Павлик], та щиромовність Не все те самес, що правдомовність* (Фр. 1, III, 387);

3) «який любить правду, бореться за неї, шукаючи справедливості» в структурі ад'єктива периферійної зони досліджуваної парадигми *правдолюбний* [СУМ, VII, 500]: *Чи нам кривда не станеться, Коли на нас не зглянеться Правдолюбний римський люд?* (Фр. 1, II, 387);

4) ступінь вияву ознаки, її суб'єктивна оцінка в конститuentах *щиренький* [СУМ, XI, 585], *щирісінький* (розм.) [СУМ, XI, 586].

Більшість прикметників аналізованої мікрогрупи реалізують сему «щирий» у вторинній номінації, первинне ж значення їх указує на:

а) **аспекти психічної сутності людини як біологічного виду** – *душевний* [СУМ, II, 447]: *Душевні приятелі; Багато чим Віталік тривожить її [Лукію], тривожить тим гостріше, що немає для неї на світі нікого дорожчого, ніж він, її ніжний, тихий, душевний Віталік* (Гонч., V, 71);

б) **особливості структури чого-небудь, які сприймаються інтелектуально**, – *простий* [СУМ, VIII, 295] та у складі композитів *простосердий* [СУМ, VIII, 301], *простосердечний* [СУМ, VIII, 301]: *За будь-яких обставин він [Ауезов] залишався самим собою, простим, природним, ніколи при цьому не втрачаючи почуття власної гідності* (Гонч., VI, 542);

в) **форму, спосіб розташування на площині** – *прямий* [СУМ, VIII, 366], *прямолінійний* [СУМ, VIII, 369], *простолінійний* [СУМ, VIII, 299] та у першій частині композита *прямодушний* [СУМ, VIII, 369]: – ... Мені сказали, що ви відважна й прямолінійна людина і «свій парень в доску», з яким легко буде вести справу (Багр. 2, 151); Я міг дозволити собі розкиси попервах не помічати пана зегармістра, але прямодушному Тимкові дико було терпіти поруч з собою таку мертву душу (Загр. 3, 151). Оцінка якостей, названих лексемами *прямий*, *прямодушний*, може бути і позитивною, і негативною. З одного боку такі риси характеру заслуговують поваги, з іншого ж – міжособистісні стосунки є найбільшою цінністю. Прямолінійність теж не завжди позитивно конотована, адже прямолінійна людина позбавлена «необхідної гнучкості» [182, 185];

г) **відповідність правді, істині (здебільшого про «продукти» мовленнєвої та мисленнєвої діяльності людини)** – *правдивий*: Ніколи не помічав, що вона [Ліна] казала неправду, і очі в неї дивилися так ясно і щиро. І через те Горинович завжди впевняв себе, що вона дуже правдива (Грінч., I, 298);

г) **ознаку за дією відкривати** – «піднімаючи або знімаючи те, чим закрите, накрите щось, робити вільним доступ усередину чого-небудь» [СУМ, I, 595] – *відкритий* [СУМ, I, 597]: А я не хочу пошепки. А я не хочу крізь трати! Не маю гріхів потаємних, відкрита моя душа (Кост. 2, 155);

д) **належність до певної сфери людських знань** – *натуральний* [СУМ, V, 219]: Професор був натуральний з людьми (СУМ, V, 219);

е) **порядок, механізм виконання, здійснення чогось** – *безпосередній* [СУМ, I, 141]: Вона [Марі] подеколи така наївна і безпосередня, що видається йому [Жюлю] малою дитиною (Слаб., 121);

є) **здатність поверхонь, тіл пропускати крізь себе світло** – *прозорий* [СУМ, VIII, 184]: [Хлопець:] ... А знаєш, бувають часом такі душі, сказав би – прозорі, що їх і сповідати не треба, їх і так видно наскрізь. І, наскільки я завважив, у таких людей з прозорими душами бувають не ясні, сірі чи блакитні очі, а темні, карі або чорні (Укр., III, 122).

Опозиційну групу становлять синонімічні ряди з домінантами *лицемірний*,

улесливий, підступний, брехливий.

Ад'єктиви *лицемірний* [СУМ, IV, 501], *нещирий* [СУМ, V, 408], *невідвертий* [СУМ, V, 262], *лукавий* [СУМ, IV, 553] своєю первинною семантикою формують синонімічне угруповання зі значенням «який за удаваною сердечністю, доброзичливістю приховує свої справжні думки, почуття, наміри». Прикметник *кривоприсяжний* [СУМ, IV, 341] уточнює інтегральну ознаку семою «який фальшиво присягав», а прикметник *крутійкуватий* [СУМ, IV, 376] – семою ступеня вияву ознаки («трохи лицемірний»). Напр.: – *У нас є відомості, що ви казали в таборі про одного з членів ЦК партії й уряду: «Він підступний, лицемірний і боягуз». Це правда?* (Ант.-Дав., 273); *Непоштиві ми, насмішувати, злі і нещирі: пліткуєм, як свині, про кожного – нечисто* (Барка, 57); *Одійдіте, недрузи лукаві! Друзі, зачекайте на путі* (В. Симоненко) (УС 1, III, 273).

Деякі конституенти (або одна з основ складних слів – членів синонімічного ряду) мікропарадигми актуалізують спільну ознаку групи вторинними ЛСВ. Денотативне значення їх вказує на:

а) **характер поверхні** – *слизький* [СУМ, IX, 352]: *Пасерб відчуває холод і фальш у стінах рідного дому. Якийсь чужий і слизький володар, прихований убивця* (УС 2, IV, 249);

б) **характеристику об'єктів, речей на предмет їх істинності** – *фальшивий* [СУМ, X, 556]: *Не пішла з ним [І. Франком] ні Ольга Рошкевич – романтична й полохлива красуня, ні скромна вчителька Юлія Шнайдер, ні холодна Юзефа Дзвонковська, ані фальшива Целіна Зигмунтовська...* (Іван., II, 534); *Фальшивих друзів збувсь, а вірного пізнав* (Фр. 1, I, 215);

в) **форму** – *кривий* у складі конституентів *криводушний* [СУМ, IV, 341], *кривоприсяжний* [СУМ, IV, 341]: *Рустем, то й Рустем. Принаймні чоловік не криводушний, ... не приховує, що вірить у хитрість, силу й жорстокість і в те, що все повинен робити сам* (Загр. 1, 419);

г) **зовнішні ознаки істот, зумовлені їхньою фізичною природою (чи внутрішніми характеристиками)**, – *дволиций* [СУМ, II, 223], *дволиций* [СУМ, II, 223], *дволичний* [СУМ, II, 223] та хронологічно маркований прикметник *двоєдушний*

(заст.) [СУМ, II, 221]: *Вам фашизм усміхнувся? Показав ікла і мускули? Рятували перо? Заморочила Вас чума? Яка різниця – Ви добровільно чи мусили? Великий або дволикий. Середини тут нема* (Кост. 2, 253);

г) *ознаки за їх подібністю до особи, названої мотивувальною основою*, – *крутійський* [СУМ, IV, 376]: *Ми всі цілком зневірились у щирість та совість крутійського уряду* (СУМ, IV, 376).

Схильність до лицемірства – нещирого вихвалання кого-, чого-небудь – експлікують прикметники синонімічного ряду з домінантою *улесливий* (*влесливий*) [СУМ, X, 429]; *облесливий* [СУМ, V, 521], *лестивий* [СУМ, IV, 478], *украдливий* (*вкрадливий*) [СУМ, X, 422], *скрадливий* [СУМ, IX, 311], *облесний* (*рідше*) [СУМ, V, 521]: *Проте найгірше докучала їм Хима. Стара улеслива баба, завжди така привітна, вона вечорами перекидалась в білого пса та никала по загородах сусідських* (Коц., II, 229); *Та що се? Він не тоне, Хапаєсь берегів, Не слухає поради Облесних ворогів...* (Фр. 3, I, 181); *Його величество цар ствердив справедливий присуд свого високого суду і пересилає лжеклеветників і облесливих брехунів гетьманові Іванові Степановичеві Мазепі для покарання* (Лепк. 2, 165). Конституенти *підлесливий* [СУМ, VI, 448], *підлабузливий* [СУМ, VI, 446], *підлесний* (*рідше*) [СУМ, VI, 448] уточнюють інтегральне значення ряду компонентами «який лестить з метою добитися доброго ставлення, вигоди, користі тощо».

Периферію мікропарадигми становлять лексичні одиниці, які актуалізують архісему ряду вторинними ЛСВ, номінативне ж їх значення вказує на *смакові властивості* – *солодкий* [СУМ, IX, 446], *солоденький* (пестл. до *солодкий*) [СУМ, IX, 445] та у складі композитів *солодкомовний* [СУМ, IX, 448], *сладкозвучний* (*заст.*) [МТВ]: *Прийнявши всі належні послуги, цар відмовив так Солодкомовній дівчині, незрівняній красавиці: «Прийшов я тут, щоби почитить блаженного пустинника...»* (Фр. 1, VIII, 88); [Писар:] *А тепер просимо баришень продовжати сладкозвучной мелодій...* [Старшина:] *Такий вже сладкозвучний, що й сказати...* (Кроп., 301); *Дворецький з нього – перша кляса, Солодкомовний у лакействі – зух* (Кост. 1, 56.).

Крайню периферію мікрогрупи становлять хронологічно марковані ад'єктиви *масткословий* (від *масткий* – «жирний, масляний, маслянистий») [СГ, II, 408],

медоточивий [СУМ, IV, 665], *приладний* [СУМ, VII, 654] та діалектизм *підхлібний* [СУМ, VI, 521].

Ад'єктиви *підступний* [СУМ, VI, 510], *підлий* [СУМ, VI, 450], *підлотний* [СУМ, VI, 452], *облудний* [СУМ, V, 530] експлікують значення «який показною доброзичливістю, своєю поведінкою прикриває злі наміри»: *Бо хоч декабристів запроторили у Сибір, хоч російські поети стрілялись і вішались, хоч Толстому оголосили анафему, а Сахарова вислали у Нижній Новгород, – саме вони створили ауру нації, а не її дикі й підступні правителі* (Л. Костенко) (УС 2, IV, 22); *Такий [удар], що раптом ляже тиша. І стануть зайві лікарі. І марно буде, наче миша, Метатись підлий рефері* (Б. Олійник) (УС 1, III, 308); *Я бачив душі людей, де не було Бога, душі облудні і злобні, де розсівся Сатана, як на троні* (Підм., 131-132).

Інші конституенти зазначеного синонімічного ряду передають інтегральне значення похідною семантикою, первинний ЛСВ їх указує на такі ознаки:

а) *впевненість / невпевненість особи в чомусь* – *непевний* [СУМ, V, 352];

б) *особливості структури «продуктів» мисленнєвої діяльності людини* – *каверзний* [СУМ, IV, 66];

в) *схожість на істоту, названу твірною основою, чи відношення до поняття, названого основою-мотиватором*, – *змійний* [СУМ, III, 620], *змійовий* (*змієвий*) [СУМ, III, 621], *єхидний* [СУМ, II, 499] (у давньогрецькій міфології *Єхидна* – демон, жахлива напівжінка-напівзмія, дочка Тартара (бога безодні) і Геї [ССІС, 283]), *плазовитий* [СГ, III, 191], *гадючий* [СУМ, II, 11], *диявольський* [СУМ, II, 293], *пекельний* [СУМ, VI, 110] (здебільшого у сполученні зі словами *душа*, *натура*, *вдача* та ін.). З-поміж зоонімів визначальна роль у творенні вторинної семантики «підступний» належить найменуванням класу плазунів – класу хребетних тварин, до якого належать змії, ящірки та інші тварини, що пересуваються плазом, на животі. Вторинне значення актуалізоване на основі асоціативних уявлень про плазунів як про приховану небезпеку – вони безшумно пересуваються й нападають зненацька. Напр.: *Вони [татари] вважають, що Сироватка – запорозький старшина, кожен запорожець для них – пекельний ворог* (Мушк. 2, 375).

До периферійної зони належать також інші прикметники обмеженої сфери

вживання: *падлючий* (розм.) [СУМ, VI, 14], *облудливий* (розм.) [СУМ, V, 530].

Лексичні одиниці *брехливий* [СУМ, I, 233], *неправдивий* [СУМ, V, 365] та конституент периферійної зони *лживий* (заст.) [СУМ, IV, 482] експлікують значення «який завжди говорить неправду; схильний брехати»: *А найстрашніше, що пече, як жога, перевертає душу від жалю: невірного, брехливого, чужого, огидного, – а я ж його люблю!* (Кост. 3, 70); *«Царю Латине неправдивий! Ти слово царськеє зламав...»* (Котл., 114).

Семантично близькими до синонімічного ряду з домінантою *брехливий* є прикметники *кляузний* [СУМ, IV, 195], *ябедний* (розм.) [МТВ] та *обмівний* [СГ, III, 18], ідентифіковані семемою «який робить наклепи, набріхує»: *Треба було, мабуть, зовсім не чіпати того кляузного попа* (Гонч., I, 351); *Старшина почав йому і те й се, що це жалоба – «пустяк униманія, бо писав такий ябедний і нестоючий чоловік розуратний»* (Грінч., II, 206).

«простодушний» / «хитрий» (додатки 7, 7.1)

«безкорисливий» / «корисливий», «самовідданий» / «егоїстичний»

Здатність людини діяти, поводитися, не дбаючи про користь для себе, не шукаючи вигоди, маніфестують прикметники *безкорисливий* [СУМ, I, 131], *некорисливий* (рідше) [СУМ, V, 328] та рідковживаний конституент периферійної зони *безкорисний* у вторинній номінації (номінативне значення його вказує на утилітарні характеристики предметів) [СУМ, I, 131]: *Володя Івасюк був безкорисливим, неревним* (ВЗ, 2009, 5 бер., 7); *Ці дами знайшли його [дитя] під час літнього вояжу по Італії, і їм, мабуть, запроглося лаврів безкорисливих меценаток* (Слаб., 28).

Антонімічну групу зі значенням «який прагне до власної вигоди, наживи» становлять лексичні одиниці *корисливий* [СУМ, IV, 289], *користолобний* [СУМ, IV, 290], *своєкорисливий* [СУМ, IX, 99] та конституенти, які, виражаючи інтегральне значення, конкретизують його семами:

1) «не позбавлений зацікавленості в користі, вигоді» – *небезкорисливий* [СУМ, V, 246];

2) «який пристрасно прагне до збагачення, наживи» – *жадібний* [СУМ, II, 501], *пожадливий* [СУМ, VI, 768], *пожадний* (рідко) [СУМ, VI, 768];

3) «жадібний на гроші» – *грошололюбний* [СУМ, II, 177], *грошололюбивий* [СУМ, II, 177] та прикметник пасивного словника української мови *сріблолюбний* (*заст.*) [СУМ, IX, 620];

4) «який прагне наживи, жорстоко визискуючи кого-небудь» – *хижий* [СУМ, XI, 53];

5) «який, вдаючись до хитрощів, використовує які-небудь обставини для власної вигоди» – *спритний* [СУМ, IX, 599].

Деякі прикметники аналізованої парадигми передають інтегральне значення вторинними ЛСВ. З-поміж них ад'єктиви, номінативне значення яких вказує на:

а) ***певну сферу людської діяльності, соціальних відносин*** – *меркантильний* (франц. mercantilisme < італ. mercante – торговець < mercari – купувати, торгувати < merx – товар) [ССІМ, 447]: ... *Кабанель у своєму мистецтві солодкавий, брехливий і меркантильний* (Слаб., 107);

б) ***спосіб харчування тварин*** – *хижий*: *Про самого Чіпку гріх слово сказати! Та його хата низенька й тісна, його мати згорблена, стара, висушена гіркою нуждою та лихом, розкопирсали хижу, падку на розкоші та на прибуток ласу натуру Явдошину* (Мирн., I, 566);

в) ***ставлення людини до праці, уміння виконувати роботу швидко і якісно*** – *спритний*: *Спритний ділок.*

Поведінку людини, яка керується моральним принципом, що полягає в безкорисливому служінні іншим, готовності жертвувати для їх блага особистими інтересами, ідентифікують прикметники *самовідданий* [СУМ, IX, 30], *альтруїстичний* (< лат. alter – інший [ССІС, 44]), *саможертвований* [СУМ, IX, 35], *самозречений* [СУМ, IX, 37], *самозречний* [СУМ, IX, 37] та відносний прикметник *жертвований* [СУМ, II, 522] у вторинній номінації: – *Війна, Косте, та й усякі інші небезпечні, намагнічені страхом періоди в житті людей, – заговорив Калюжний..., жахливі тим, що забирають у першу чергу громадян, людей самовідданих, що живуть за принципом «Якщо я тільки для себе, то навіщо я?»* (Тют. 2, 514); – *Ви не будете каятися, принцесо, тільки попереджаю вас: як усі люди, що мріють їздити на возі слави, наш Рудольф людина дуже амбітна. Як всі анахорети, мовчазна й соромлива.*

Як усі вчені, добра й саможертвна... (Вин. 2, 21); Тож був [Володимир Івасюк] незагребущим, навіть жертвним (ВЗ, 2009, 5 бер., 7).

Самовідданість, альтруїзм «передбачає розвиток у людини таких моральних якостей, як любов, співпереживання, бажання допомогти, терпимість до чужих думок і вчинків, здатність до самообмеження; безкорисливе, самовіддане служіння народу, суспільству, батьківщині» [187, 174].

Опозиційну групу негативної оцінки формують лексичні одиниці, що слугують для характеристики особи, яка дбає лише про особисті, своєкорисливі інтереси, намагається задовольнити власні бажання, залишаючись байдужою до долі інших: *егоїстичний, себелюбний* [СУМ, IX, 109], *самолюбний* [СУМ, IX, 39], *самолюбивий* [СУМ, IX, 39], *амбітний* [СУМ, I, 38], *самолюбливий (рідко)* [МТБ] та ад'єктив обмеженої сфери вживання *егоцентричний (книжн.)* (від лат. ego – я і centrum – центр) [ССІС, 247]: *Хто бачив д-ра Рафаловича, все спокійного, легко всміхненого, трохи скептичного, але наскрізь практичного і, бачилось, досить-таки егоїстичного чоловіка, ... той був би ніколи не подумав, що той чоловік носить у своїх грудях глибоку, ледве загоєну любовну рану... (Фр. 2, 45); Водночас, як в С. Величка, самолюбним гетьманам протиставляється козацька республіка – Запорозька Січ... (В. Шевчук) (УС 1, III, 146); – Мало ти ще мене знаєш, Решетняк. Я, брате, самолюбивий. І честолюбивий, як сто чортів! (Гонч., IV, 355); – Комишанські, вони дуже самолюбливі, – нагадав про своє осадистий, – А він же такого кореня. Бачите, який амбітний. Чи не скіфських царів нащадок? (Гонч., V, 328).*

«щедрий» / «жадібний», «скупий»; «подільчивий» / «неподільчивий»

(додатки 8, 9)

«скромний» / «хвалькуватий»

Однією з чеснот людської поведінки є скромність, тобто несхильність підкреслювати свої заслуги, достоїнства і т. ін., хизуватися ними. Ознаковими виразниками цього значення є прикметники *скромний* [СУМ, IX, 324], *скромненький* (з семою суб'єктивної оцінки) [СУМ, IX, 324] та *самокритичний* (ідентифікований семою «який критично ставиться до себе, своєї діяльності, поведінки») [СУМ, IX, 38]: *Його [Кармазіна] не вважали ні відчаякою, ні боягузом. Він був скромний собі*

трудоівник війни, сумлінний, завжди врівноважений (Гонч., I, 396).

Антонімічне значення «який любить себе хвалити, схильний до вихвалювання» експлікують ад'єктиви *хвалькуватий* [СУМ, XI, 34], *хвальковитий* [СУМ, XI, 33], *хвастовитий* [СУМ, XI, 34], *хвастливий* [СУМ, XI, 34], *нескромний* [СУМ, V, 384], *самохвальний (розм.)* [СУМ, IX, 50]: *Замойченко, правда, був занадто хвастовитий, а стояння біля «государственных» рішуче закрутило йому голову* (Вин. 1, 567).

«негордий» / «зарозумілий», «самовпевнений»

Прикметники *негордий* [СУМ, V, 279], *негордовитий* [СУМ, V, 279], *смирений* [СУМ, IX, 404] об'єднані семантикою «якому не властиві гордовитість, зарозумілість, пиха». Ад'єктиви *приступний* [СУМ, VIII, 50], *доступний* [СУМ, II, 390] ускладнюють інтегральну ознаку семантичним множителем «до якого можна легко доступитися, уважний до інших». Зазначені лексичні одиниці, як і прикметник *простий* [СУМ, VIII, 295] актуалізують архісему ряду вторинними ЛСВ на основі метафоричних переносів, відповідно «утилітарні характеристики предметів → людина», «структурні властивості предметів → морально-етичні оцінки». Крайню периферію мікрогрупи становить діалектизм *непишний* [СУМ, V, 354]. Наприклад: *Негордовитий сусід; – Ото дарма, що такий багач, а з людьми він не гордий, простий, привітний* (Гонч., II, 217); *Розмова вертілася біля панича і хто він такий, і де служе, і який ввічливий, доступний, балакучий* (Мирн., II, 306); *Нігде нема таких дівчат красивих, моторних, жартовливих, непишних, як на Гончарівці* (Кв.-Осн., 319).

Опозиційну групу з інтегральним значенням «який тримається, поводить себе гордовито, самовпевнено, вважаючи себе в чомусь вищим від інших» формують лексичні одиниці з домінантою *зарозумілий* [СУМ, III, 295]: *гордий* [СУМ, II, 126], *погордливий* [СУМ, VI, 720], *погордий* [СУМ, VI, 720], *гоноровитий (розм.)* [СУМ, II, 123], *гонористий (розм.)* [СУМ, II, 123], *гоноровий (розм.)* [СУМ, II, 123], *високодумний (книжн.)* [СУМ, I, 494], *марнолюбний (рідко)* [СУМ, IV, 631], *марнославний (рідко)* [СУМ, IV, 631]: *По нім за покликом поіменним Встав Аптій Клавдій... Муж велико зарозумілий на своє становище...* (Фр. 1, VII, 348); *Князь був химерний, гонористий пан* (Г. Журба) (УС 1, I, 467); «*Може, в Бахчисарай?*» – «*Що*

ти тямии спросоння! Насміявся ж над нами гоноровий султан...» (І. Драч) (УС 1, III, 324); *Селімові було все однаково. Був то гордий, то привітний, то марнославний, то ледар...* (Загр. 1, 440).

Інші конституенти мікропарадигми, виражаючи архісему ряду, уточнюють її диференційними ознаками, а саме:

1) семою міри й ступеня вияву базової ознаки – «трохи гордий» (*гордуватий* [СУМ, II, 128], *гордовитий* [СУМ, II, 127]); «сповнений надмірно високої думки про себе» (*бундючний* [СУМ; I, 256], *пихатий* [СУМ, VI, 371], *пишний* [СУМ, VI, 372], *чванливий* [СУМ, XI, 287], *чваньковитий (розм.)* [СУМ, XI, 287], *чванькуватий (розм.)* [СУМ, XI, 287], *спесивий (рідко)* [СУМ, IX, 500], *піндючний (розм.)* [СУМ, VI, 356], *піндючливий (розм.)* [СУМ, VI, 355], *пиховитий (розм.)* [СУМ, VI, 371], *пихуватий (рідше)* [СУМ, VI, 372], *пихливий (рідко)* [СУМ, VI, 371], *фанаберистий (розм.)* [СУМ, X, 558] (походження останнього виводять із польськ. fanaberia – «манірність, удаваність», що своєю чергою пов'язане з єврейсько-німецьким faine – «тонкий, витончений» і berje – «людина» [ССІС, 701]): *І щоби пихатий швейцар у форменому картузі із золотою смужкою відчинив перед тобою двері!* (Розд. 3, 126); *Гордовитий хлопець затявся також* (Г. Журба) (УС 1, I, 468); *Мені хочеться крикнути до цього чваньковитого «жовнежа»:* «*Не до Варшави, брешиш, а до Зеленогаївки*» (Кос., 149);

2) семантичним множником «який прибрав зарозумілого вигляду» – *набундючений (розм.)* [СУМ, V, 21], *надутий (розм.)* [СУМ, V, 82], *напіндючений (розм.)* [СУМ, V, 143], *напринджений (розм.)* [СУМ, V, 161];

3) компонентом «до якого важко досягнути, звернутися через гордовиту вдачу» – *непрístupний* [СУМ, V, 369], *недоступний* [СУМ, V, 300], *недосяжний* [СУМ, V, 300], *непідступний* [СУМ, V, 355];

4) семою «який став вважати себе в чомусь вищим за інших» – *зазнайкуватий* [СУМ, III, 128], *задавакуватий* [СУМ, III, 101]: *Чоловічок був марний, рудий і задавакуватий, аж жаль стало з ним відсилати такого Листа* (Загр. 3, 11);

5) ознакою схожості, подібності «який своєю зарозумілістю нагадує пана» – *пановитий* [СУМ, VI, 47].

З-поміж аналізованих ад'єктивів значну кількість становлять лексичні одиниці, денотативне значення яких пов'язане з найменуванням таких позамовних реалій:

а) **позитивних рис характеру людини, зокрема її самоповаги** – *гордий, гордовитий, гордуватий*. Вторинне значення набуває негативної конотації і є виявом емоційно-експресивної енантіосемії (пор.: «почуття особистої гідності → задоволення від досягнутих успіхів → пихатість»): [Данило] ... *Тепер у нас новий учитель, та якийсь гордий, і приступить до нього страшно* (Карп.-Кар., 71); – *Кого ж ти вподобав? Чи не Мотрю, бува, Шрамченкову?.. То – багачка та гордовита, сину* (Мирн., I, 562);

б) **ознаки рослин («буйний у своєму розквіті»)** – *пишний* [СУМ, VI, 372 – 374]: *Шляхтянка пишна і лукава, щоб я достоту скаженів, тремкою цнотою лякала, то скаже: мій, то скаже: ні!* (Кост. 1, 55);

в) **інтелектуальні стани людини** – *думний (рідко)* [СУМ, II, 436]: – *Чого ж ти така думна? Чого погорджаєш поповичами? Кого ти ждеши, кого сподієшся?* (Свидн., 97);

г) **видиму сторону об'єктів** – *зверхній* [СУМ, III, 467]: *Недавно приходило двоє «збірників». Зверхні, нахабні, без елементарної культури, безсоромні, таке враження, що зробили нам послугу своїм приходом* (Експр., 2010, 14-21 жовт., 2);

г) **форму, розмір предметів, частин тіла птахів** (як ознаки за діями *надувати* – 1. Наповнювати що-небудь повітрям, газом і т. ін.; роздувати [СУМ, V, 81]; *набундючуватися (розм.)* – 1. Надуватися, розпускати крила [СУМ, V, 21]) – *надутий, набундючений*: *Отих безіменних рабів, які на мармурових столах зображені зовсім маленькими супроти царя, що один сидить на троні надутий, великий...* (Гонч., IV, 489); *Він [Стабро] вийшов, набундючений, пихатий, за ним потяглися один, другий, третій, десятий...* (Іван., II, 178);

д) **спосіб розташування чого-небудь у просторі** – *непрístupний, недоступний, недосяжний, непідступний (рідко)*: *Не вподобала й Мотря Явдохи. Вона здалася їй гордою, бундючною, недоступною...* (Мирн., I, 567); – *І ваш Головний... Може, він справді і є чорнокнижник. Чого він такий похмурий у вас?*

Непідступний, суворий (Гонч., IV, 489); [Принцеса:] ... *Ну, от принцесою пастушка стала вже так що неприступною!* (Укр., III, 190).

Лексичні одиниці, марковані як рідковживані або розмовні, належать до периферії мікропарадигми. Найвіддаленіші від ядерної зони прикметники, які вийшли з активного ужитку (*вашецький (вашеський) (заст.)* [СУМ, I, 299], *мисливий* [СГ, II, 427], *хамний* [СГ, IV, 385]) та діалектизми *гонорний* [СУМ, II, 123], *бутний* [СУМ, I, 266], *згірдений* [СУМ, III, 513], *згіршливий* [СУМ, III, 513], *кокошний* [СУМ, IV, 215], *фудульний* [СУМ, X, 649] тощо).

Семантично близькими до синонімічного ряду з домінантою *зарозумілий* є лексичні одиниці, об'єднані інтегральним значенням «надто впевнений у собі, у своїй красі, можливостях, здібностях тощо»: *самовпевнений* [СУМ, IX, 32], *самовдоволений* [СУМ, IX, 29], *самозадоволений* [СУМ, IX, 35], *самопевний* [СУМ, IX, 42], *самозакоханий* [СУМ, IX, 36], *самонадіяний (рідко)* [СУМ, IX, 40] та *нарцисичний*, засвідчений текстовою вибіркою: *Серед самовпевнених фізиків-атомників, які в той час вважали себе вершиками наукової еліти і господарями життя, ... Хтось єдиний був, якщо можна так сказати... «гомо сумніваючийся»* (Тар., 46); *Яким гірким гумором, розіп'ятим сміхом звучить заклик до самовдоволених, всевідаючих і можновладних глупців гнати зі свого порога «затюкану», але ж таки живу душу, бо в неї яка не є, а дорога* (ІУЛ, II, 68); *Якщо дрібна, так і постане – дрібна. Себелюбець, егоїст самозакоханий? Не сховаєшся* (Гонч., IV, 504); ... *Мартофляк Ростислав, ... егоїст і боягуз, шляхетний лицар, галантний кавалер, ніжний коханець, млявий і самолюбний коханець, нарцисичний коханець...!* (Ю. Андрухович) (УС 2, IV, 445).

«мирний» / «немирний»; «несварливий» / «сварливий», «задерикуватий»

Окрему групу становлять прикметники, що характеризують людину за здатністю встановлювати доброзичливі особистісні взаємини з іншими (додатки 10, 11).

«шкідливий»

Значення «здатний на вчинки, які завдають шкоди, збитків кому-, чому-небудь чи в чомусь» маніфестує ад'єктив *шкідливий* [СУМ, XI, 474] та стилістично марковані лексичні одиниці *шкодливий (розм.)* [СУМ, XI, 479], *капосний (розм.)* (у

вторинній номінації шляхом зміни об'єкта судження) [СУМ, IV, 96], *збиточний* (*збитошний*) (*розм.*) [СУМ, III, 438], *пакосний* (*пакісний*) (*розм.*) [СУМ, VI, 18] та діалектизми *пакісливий* [СУМ, VI, 18], *вредний* [СУМ, I, 758]: [Лабенецький:] *Так, вельможний пане. Цей Хмарний є найшкідливіший злочинець, можна сказати, всієї лотровської справи принципал* (Коч., 114); – *Чи не зосталась оце пакосна дівка ночувати в курені?* – сказала Паляничиха до чоловіка (Н.-Лев. 2, II, 16); *Тут Бахус п'яний обізвався, Венеру лаяти почав... І так ісп'яна їй сказав: «Піди лиш ти к чортам, плюгава, Невірна, пакосна, халява!..»* (Котл., 47).

«покірний» / «непокірний»; «згідливий» / «упертий», «незлагідний»

Семема «який завжди підкоряється, не суперечить, поступається в усьому» інтегрує складові *покірний* [СУМ, VII, 25], *покірливий* [СУМ, VII, 25], *покладливий* [СУМ, VII, 28], *смирний* [СУМ, IX, 405], *сумирний* [СУМ, IX, 835]. Прикметники *слухняний* [СУМ, IX, 384], *послушний* (*рідше*) [ССУМ, II, 296], *послушливий* (*рідше*) [МТВ] уточнюють інваріантне значення групи вказівкою на суб'єкт оцінки – дитину, конституенти *покірненький* [СУМ, VII, 25], *смирненький* [СУМ, IX, 405], *смирнесенький* [СУМ, IX, 405], *слухняненький* [СУМ, IX, 384] – семантичним множником ступеня вияву базової ознаки («досить покірний», «надто покірний») та експресивно-оцінними характеристиками. Наприклад: *Прости, Боже, що я щось таке кажу, але вона [Мотря] виглядала, як Пречиста Діва на образі Благовіщення. Така покірна, захоплена...* (Лепк. 1, 145); [Олеся:] *Ви тішилися б покірливою дитиною, котра вам уперек слова не промове...* (Кроп., 327); *Це була дитина ніжна, делікатна, смирна* (В. Винниченко) (УС 1, I, 360); *Це – натура. Іноді дивуються: я така тиха, смирненька дівчина – і така непосидюща...* (М. Хвильовий) (УС 2, II, 208); *Алик уже перейшов у четвертий клас, учився на «відмінно», був дуже серйозний, слухняний, грав у дворі в футбольній команді крайнього лівого...* (Вишня, V, 159); *... ідеться лише про те, щоб мати слухняних громадян, які працюють на неї, і серед них касту слухняних письменників для виховання слухняних громадян* (І. Кошелівець) (УС 1, III, 628).

Невелику активність у реалізації інтегрального значення синонімічного ряду виявляють ад'єктиви інших лексико-семантичних парадигм. Первинні ЛСВ їх

вказують на:

а) *особливості істот та неістот, зумовлені їхньою фізичною природою, – безсловесний (розм.)* [СУМ, I, 146]: *Безсловесна рабиня*;

б) *матеріал виготовлення – шовковий (розм.)* [СУМ, XI, 506]: *М'який і улесливий, пролазливий до людських душ, шовковий доктор Петров* (Багр. 1, 334).

До крайньої периферії належать хронологічно марковані лексичні одиниці *смирений (заст.)*, *добронравний (заст.)* [СУМ, II, 325] та діалектизми (*потульний* [СУМ, VII, 432]).

Антонімічне значення «який не хоче підкорятися кому-небудь, слухатися кого-небудь» мають прикметники *непокірний* [СУМ, V, 360], *непокірливий* [СУМ, V, 360]: *Я прийду – живий, а чи мертвий, ... я прийду – непокірний і впертий* (В. Мельник) (УС 2, IV, 360); – *Це погано, коли чоловік непокірливий, та сердитий, та натуристий – над таким дуже трудно верховодити... – навчала мати дочку* (Н.-Лев. 2, II, 526).

Інші конституенти мікрогрупи уточнюють інтегральне значення додатковими смисловими компонентами, формуючи синонімічні блоки:

1) *норовливий* [СУМ, V, 444], *норовистий (розм.)* (на основі метафоричного переносу «ознаки тварин → людина») [СУМ, V, 444]; *Хазяїн був чоловік кремезний і норовливий* (Вовч., 295);

2) *неслухняний* [СУМ, V, 384], *непослушний* [МТВ], *непослухенний (рідко)* [МТВ] – «який не слухається кого-небудь – звичайно в побутових стосунках»; *Так, ті очі бачать у таємничій пільмі постраха дітей – Хо, страшного, бородатого діда, з величезною торбою за плечима, повною неслухняних дітей* (Коц., I, 157); «... *Так той злодій непослушний Зневажає наказ твій!*» (Фр. 1, IV, 76); – *Агій на біду! Ніколи не був такий непослухенний* (Мат. 1, 53);

3) *перекірливий (розм.)* [СУМ, VI, 196], *сперечливий* [СУМ, IX, 499], *суперечний* [МТВ] – «схильний до перекорів, суперечок, спору»; *І навіть що неслухняний такий, перекірливий, шалений [син], і за це вона [мати] брала вину на себе...* (Гонч., V, 369); *І скіф не мав би бути суперечний, бо грек є грек, від того й слово – гречний* (Кост. 2, 461);

4) *розбалуваний* [СУМ, VIII, 602], *розпущений* (у переносному вживанні як ознака за дією *розпускатися* – 4. Ставати неслухняним [СУМ, VIII, 784]) [СУМ, VIII, 786] – «який розбалувався, став неслухняним, вередливим»;

5) *баламутний* (розм.) [СУМ, I, 95] – «який поводитьсь непокірно, неспокійно і впливає цим на інших».

Стилістично марковані ад'єктиви та ті, які реалізують інтегральне значення групи вторинними ЛСВ, належать до периферійної зони.

Семема «з яким легко дійти згоди, який легко пристає на пропозиції інших, не схильний сперечатися, іде на поступки» ідентифікує прикметники синонімічного ряду з домінантою *згідливий* [СУМ, III, 583]: *поступливий* [СУМ, VII, 386], *покладливий* [СУМ, VII, 28], *зговірливий* [СУМ, III, 516], *злагідливий* [СУМ, III, 583], *несперечливий* [СУМ, V, 386], *неперекірливий* [МТВ]: *Я не обиджую нікого. Знаєте, який я згідливий чоловік. Але тут і святому не стало б терцю* (Лепк. 2, 207); *На роботі Устима поважали. Мовчазний, роботящий, поступливий* (Тют. 2, 350); *Послужливий, такий неперекірливий цей Гришуня, наш незмінний товариш* (Гонч., VII, 430). Уточнювальним компонентом у структурі ад'єктива *покладливенький* (розм.) [СУМ, VII, 28] є сема ступеня вияву ознаки («досить покладливий», «надто покладливий») та експресивно-оцінні характеристики.

До аналізованої групи проникають також елементи інших лексико-семантичних парадигм, денотативне значення яких указує на:

а) ***особливості внутрішньої структури предметів, здатність легко змінювати форму під дією чого-небудь*** – *м'який* [СУМ, IV, 836], *податливий* [СУМ, VI, 735], *піддатливий* [СУМ, VI, 422]: *Олександр (Лесько) Чорненький – товариш Андрія, знайомий з родиною Бажайв змалку. Ніжна податлива натура* (Укр., VI, 380); *Адже Леда ніжна, покїрна, м'яка, немов віск...* (Розд. 3, 143);

б) ***ознаки за їх відношенням до поняття, названого мотивувальною основою***, – *компромісний* [МТВ]: *Для мене ще там, за океаном, люди поділилися на незалежних і залежних, залежні – на скорених і нескорених, нескорені – на компромісних і безкомпромісних* (Іван., II, 568);

в) ***матеріал виготовлення*** – *восковий* [СУМ, I, 743]: *Воскова вдача: аби до*

тепла, так і тане (СУМ, I, 743).

Периферійну зону мікрогрупи становлять також рідковживані прикметники, функціонування яких обмежене розмовним стилем мовлення, та діалектизми: *лагідливий* (рідко) [СУМ, IV, 431], *згодливий* (розм., рідко) [СУМ, III, 517], *покладливенький* (розм.) [СУМ, VII, 28], *здатливий* (діал.) [СУМ, III, 531].

Опозиційну групу становлять лексичні одиниці, об'єднані в синонімічні ряди з домінантами *упертий, незлагідний*.

Прикметники *упертий* [СУМ, X, 457], *непоступливий* [СУМ, V, 364], *незгідливий* [СУМ, V, 314], *незгідний* [СУМ, V, 314], *незговірливий* [СУМ, V, 314], *затятий* [СУМ, III, 371], *безкомпромісний* [СУМ, I, 131], *норовливий* [СУМ, V, 444] маніфестують значення «який намагається все робити по-своєму, не піддається впливу, несхильний іти на поступки». Наприклад: [Павлюк:] *Знову за своє. Та зрозумій же, пентюху упертий, – ми тут по ділу, нас везуть на страту...* (Кост. 2, 519); *На цьому [Ягор] хотів і урвати розмову, але розпитувач, хоч із виду був лагідний, вдачі виявився непоступливої, вертати назад не поспішав* (Гонч., VII, 82); *... Але як я можу тобі зробити ласку, коли ти такий затятий і злісний ворог, га?!* (Багр. 1, 182); *Дуже ми незгідливий народ* (Лепк. 1, 337). Конституенти *забісований* (розм., заст.) [СУМ, III, 23] та *міднолобий* (знев.) [СУМ, IV, 725] ускладнюють архісему ряду компонентами відповідно «особливо упертий», «безглуздо упертий».

Периферійну зону мікрогрупи становлять лексичні одиниці, які реалізують інтегральну семантику вторинними ЛСВ. Номінативне значення їх указує на:

а) ***особливості внутрішньої структури предметів, їх здатність деформуватися*** – *непіддатливий* [СУМ, V, 354], *неподатливий* [СУМ, V, 358]: *... Гаркуша незабаром повертався знову, люто умовляючи неподатливих отаманів, набавляючи по карбованцю та по два, доки не зійшлися нарешті на тій сумі, якої вимагали заробітчани* (Гонч., II, 73);

б) ***властивості матеріалів, продуктів як результат їх термічної обробки*** – *запеклий* [СУМ, III, 249]: *«А цей – хитрий, як лис, – розмірковував Денис, тягаючи сюди-туди пилкою, – І теж запеклий, так що краще з ним не зв'язуватися»* (Тют. 1, 252);

в) **риси вдачі тварин** – *норовистий* [СУМ, V, 444]: [Марко Римик-Всюдисущний] здогадувався, що переінакшення буде відбуватися нелегко, Тетяна *норовиста і на язик люта, як коса...* (Фед. 2, 167);

г) **просторові ознаки** – *крутий* [СУМ, IV, 373]: – *Для мене цей Мина теж не пропащий! Натура крута, напориста, не заперечую... Можна чимось пояснити навіть почуття помсти, якої стільки накопало в ньому, та, однак, хіба цього досить людині?* (Гонч., VII, 436).

До крайньої периферії належать ад'єктиви обмеженої сфери вживання: *натуристий* (розм.) [СУМ, V, 220]; *угурний* (вгурний) (діал.) [СУМ, X, 381], *пенякуватий* (діал.) [СУМ, VI, 117], *сукристий* (діал.) [ВТССУМ, 1214], *пенькуватий* [СГ, III, 106], *фацарний* (фацерний) [СГ, IV, 376]; *зацєнти* [СЗПГ, I, 180], *сприкренний* [СЗПГ, 167] тощо.

Семантика «який погано уживається з іншими людьми» властива прикметникам *незлагідний* [СУМ, V, 318], *невживчивий* [СУМ, V, 255], *невжиточний* (розм.) [СУМ, V, 255]: *З ледь прихованою нудьгою Віктор став слухати ще й похвали в адресу оріонця, хоча щодо нього хлопець мав свою думку: крутої вдачі старий, амбітний, невживчивий, краще триматись від такого подалі* (Гонч., VI, 130).

Ад'єктиви *важкий* [СУМ, I, 277], *трудний* [СУМ, X, 294] актуалізують значення «з яким важко порозумітися, знайти спільну мову» на основі метафоричних переносів «який має велику вагу», «який вимагає багато праці, великих зусиль для виконання, здійснення тощо» → «незлагідний у стосунках» (про людину): – *Трудні, ох трудні діти, – зітхнула жінка з комісії* (Гонч., VI, 329).

«невибагливий» / «вередливий», «вибагливий» (додатки 12, 12.1)

«нав'язливий»

Семема «який набридливо, надокучливо пристає з чим-небудь, пропонує щось» експлікує прикметники *нав'язливий* [СУМ, V, 45], *набридливий* [СУМ, V, 19], *докучливий* [СУМ, II, 357], *надокучливий* [СУМ, V, 74], *настирливий* [СУМ, V, 200], *настирний* [СУМ, V, 200], *обридливий* [СУМ, V, 566], *докучний* (рідше) [СУМ, II, 357], *надокучний* (рідше) [СУМ, V, 74], *невідчепний* [СУМ, V, 264], *невідв'язний* [СУМ, V, 262], *в'їдливий* (уїдливий) [СУМ, I, 694] та периферійні лексичні одиниці

причепливий (причіпливий) (розм.) [СУМ, VIII, 96], *марудний* [СУМ, IV, 634], *реп'яхуватий* [СУМ, VIII, 512] (останні три у вторинному значенні), *надоїдливий (розм.)* [СУМ, V, 74], *невідчепливий (розм.)* [СУМ, V, 264], *влізливий (улізливий) (розм.)* [СУМ, I, 705], *влазливий (улазливий) (розм.)* [СУМ, I, 702], *налазливий (розм.)* [СУМ, V, 115], *напосідливий (розм.)* [СУМ, V, 158], *напасливий (розм.)* [СУМ, V, 139], *внадливий (унадливий) (розм.)* (з додатковою семою «схильний часто заходити куди-небудь») [СУМ, I, 708], *навратливий (розм.)* (з диференційним семантичним компонентом «упертий, невідступний, якого важко позбутися») [СУМ, V, 41].
 Наприклад: *Ненавиджу будь-яку залежність – від обставин, грошей, непотрібних і нав'язливих людей, від власних комплексів, від спогадів* (Розд. 3, 198); – *Ти не сердься, Веснянко, що я така причеплива...* (Гонч., III, 166); *Горбенко хотів якось одчепитись від неї. Ця завідувачка соцвиху справді надто вже уїдлива* (Б. Антоненко-Давидович) (УС 2, II, 585); *Був [Кобрик] дуже беручкий і докучливий, людям спокою не давав; мучив їх, щоб догодити партії* (Барка, 291).

Крайню периферію мікропарадигми становлять ад'єктиви *учепистий* [СГ, IV, 369], *назолистий* [СГ, II, 490], *доїдливий* [СГ, I, 411], *напасний* [СУМ, V, 139], *вприкранний* [УДЛ, 88], *намазкливи* [СПГ, 133], *надоєдни* [СПГ, 132].

«владолобний»

Семема «який любить владу, нав'язує свою волю іншим» ідентифікує лексичні одиниці *владолобний* [СУМ, I, 702], *владний* [СУМ, I, 701], *деспотичний* (ускладнене диференційною семою «який грубо нав'язує свою волю») [СУМ, II, 255], стилістично маркований ад'єктив *авторитарний (книжн.)* (у вторинному значенні) [СУМ, I, 14] та прикметник крайньої периферії *вастолобний (заст., книжн.)* [СУМ, I, 704]: *Тож і в сьогоднішніх розшуках не представник району задає тон і не сам Антон Герасимович, як начальник служби режиму, а ця досить-таки в'їдлива і владолобна особа* (Гонч., V, 361); *Старий Башкирцев був деспотичний у ставленні й до свого сина, і той не знав замолоду ні розваг, ні наук* (Слаб., 52).

«честолюбний»

Синонімічний ряд з домінантою *честолюбний* характеризує поведінку людини, яка сповнена прагнення до слави, домагання високих постів, чинів:

честолюбний [СУМ, XI, 316], *славолюбний* [СУМ, IX, 348], *чинолюбний* [СУМ, XI, 327], *амбітний* [СУМ, I, 38]: *І ніколи Максові за всі блага життя не могло б спасти на думку, що автором її є ота велична, честолюбна, жорстока, суха дегенератка, нащадок німецьких монархів...* (Вин. 2, 344); *Тоді-то з Кракова до Вільнюса прийшли посли і слабому, але жорстокому і славолюбному литовському князеві Ягайлові показали золоту польську корону, за яку він, не вагаючись, віддав полякам Литво-Русь* (Іван., I, 34-35); *Ображається за всяку дрібницю, значить дріб'язковий, амбітний, мстивий* (Вин. 2, 36).

«насмішкуватий», «в'їдливий», «злозякиий» / «неосудливий»

Окрему підгрупу формують лексичні одиниці, що характеризують мовленнєву поведінку людини.

Ад'єктиви *насмішкуватий* [СУМ, V, 193], *глузливий* [СУМ, II, 87], *смішкуватий* (розм.) [СУМ, IX, 412] інтегрує семема «який любить насміхатися»: *Раніше він носив з собою цю батькову авіаційну емблему й показував іншим..., але після того, як завжди замурзаний і насмішкуватий Пилипчук, не знаючи, як назвати емблему, попросив дати йому подивитися «капусту з зіркою», Женчик... не показував її нікому* (Ант.-Дав., 377). Інші конституенти синонімічного ряду уточнюють архісему семантичними множниками:

1) «схильний до прихованої насмішки, глузування, кепкування» – *іронічний* (у вторинній, якісній функції) [МТВ]: *Олесь знав себе: він умів бути іронічним, ... часом навіть злим...* (Фед. 1, 57);

2) «який зле висміюється, насміхається з кого-, чого-небудь» – *глумливий* [СУМ, II, 88];

3) «схильний до злісної, в'їдливої іронії» – *схидний* [СУМ, II, 499]: *«А тобі не хочеться?» – перед ними мов з-під землі виріс Дятлов, як завше схидний, самовпевнений* (Тар., 48);

4) «схильний до різкої, уїдливої насмішки» – *сатиричний* (у значенні якісного прикметника) [СУМ, IX, 61]: *По вдачі дівчина лірична Одразу стала сатирична* (СУМ, IX, 61).

Значення «який любить вразити словом, дошкулити докором, насмішкою»

властиве прикметникам *в'їдливий (уїдливий)* [СУМ, I, 694], *уципливий (вципливий)* [СУМ, X, 543], *доткливий* [СУМ, II, 394], *лихослівний* [СУМ, IV, 497]: *Що то жде їх? Шлюб з нелюбом, рій дітий Та в'їдливая свекруха й муж лихий* (Фр. 1, I, 31); *Явдоха Купер'яниха – його [Купер'яна] друга жінка, «багацького роду»..., в сварці не так груба, як уциплива...* (Укр., VI, 384).

Інші конституенти актуалізують архісему ряду вторинними ЛСВ. Первинне їх значення вказує на екстралінгвістичні реалії, не пов'язані з морально-етичною характеристикою особи, а саме:

а) **здатність спричиняти фізичний біль** (*дошкулювати, колотися, кусатися*) – *дошкульний* [СУМ, II, 401], *колючий* [СУМ, IV, 237], *кусливий* [СУМ, IV, 416], *кусячий* [СУМ, IV, 417]: *Олесь знав себе: він умів бути... кусливим, скептичним, навіть злим...* (Фед. 1, 57); *Непоступливий буває [Микола], колючий...* (Гонч., VII, 211); *Гостроязкий, насмішкуватий, поет ніде не поступається своїм правом викривати рутизну й трутизну...* (Гонч., VI, 627);

б) **смакові властивості** – *терпкий* [СУМ, X, 97]: *В розмові була [Наталка] бистра й дотепна, часами трохи терпка, уциплива, навіть подразнююча* (СУМ; X, 97);

в) **ознаки за їх відношенням до речовини, названої основою-мотиватором**, – *жовчний* [СУМ, II, 542]: *Податковий інспектор, старий кавалер, чоловік жовчний..., по перших привітаннях і байдужих фразах відразу скочив на сю саму тему* (Фр. 2, 14);

г) **ознаки, властивості, що сприймаються тактильно**, – *гострий* [СУМ, II, 144] та у складі композита *гостроязкий* [СУМ, II, 146]: *І чи то завдяки своїй непіддатливості рокам, чи то від незрадливої Прокопової прив'язаності до коней, до воза, до батога..., але досить того, що хтось гострий на язик назвав його Вічним Фірманом* (Фед. 1, 5);

г) **якості істот, зумовлені їхньою фізичною природою**, – *зубатий (зубастий)* [СУМ, III, 726]: *При його [Блаженка-старшого] м'якому характері іншим, зубатішим, здається, легко було б його заштовхати, перетворити в попихача...* (Гонч., I, 96); *Зубата людина – пальця в рот не клади;*

д) *форму об'єктів, спосіб їх розташування у просторі* – *крутий* [СУМ, IV, 373], *крутуватий* [СУМ, IV, 378] та як компонент складного слова *крутоязыкий* [СУМ, IV, 378]: *Крутоязыкий чоловік*;

е) *здатність спричиняти подразнення органів відчуття* – *їдкий* [СУМ, IV, 59], *ядучий* [СУМ, XI, 626]: [Маруся:]...*Та й ядучий ти, Василю, господи, який ядучий!* (Мирн., I, 644).

Крайню периферію мікропарадигми становить діалектизм з *їдливи́й* [СУМ, III, 582].

Схильність до злих, негативних суджень, пересудів, пліток маніфестують ад'єктиви *зляязыкий* [СУМ, III, 605], *зляязычний* [СУМ, III, 606], *пересудливи́й* (*рідко*) [СУМ, VI, 292], *обсудливи́й* (*рідко*) [СУМ, V, 588] та *осудливи́й* (шляхом зміни об'єкта оцінних суджень: погляд, жест, слово і т. ін. → людина) [СУМ, V, 793]: *Це зовсім не означає, що між нами панує золотий мир, адже такого, як мій колега, витримає не кожен: зляязыкий, причіпливи́й, все йому щось муляє... має звичку репліками обстрілювати промовців, в тому числі й маститих...* (Гонч., IV, 323).

Антонімічне значення позитивної оцінки має прикметник *неосудливи́й* [ВТССУМ, 610].

Конституент *пащекувати́й* (*розм.*) [СУМ, VI, 105] ідентифікує семема «який любить говорити недобррозичливо, злобливо».

«сміливи́й» / «боязкий»

Поведінку людини, що характеризує розвиток у неї таких вольових якостей, як відвага, сміливість, експлікують прикметники, об'єднані в синонімічні ряди з домінантами *сміливи́й*, *боязкий* (додатки 13, 13.1).

2.2. Словотвірна структура прикметників лексико-семантичного поля морально-етичної характеристики людини

Словотвірна структура ад'єктивів зі значенням морально-етичної характеристики особи представлена похідними, що виражають різні словотвірні значення й відрізняються засобами їх реалізації та частиномовною належністю твірних основ. Аналіз прикметникових дериватів морально-етичної оцінки

спрямований на встановлення продуктивності словотвірних типів, які беруть участь у вираженні досліджуваних словотвірних значень, структурних типів твірних основ та функціонального навантаження словотворчих формантів.

Прикметникові деривати лексико-семантичного поля морально-етичної характеристики людини представлені модифікаційними словотвірними значеннями (виражають різний ступінь інтенсивності ознаки, її суб'єктивну оцінку) та трансформаційними перетвореннями іменникової, дієслівної семантики для позначення тих чи тих якісних характеристик. Засобами реалізації словотвірних значень розгляданих прикметників є афікси, використовувані у морфологічному словотворенні (суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, складання основ), та морфолого-синтаксичний спосіб.

2.2.1. Прикметники зі значенням морально-етичної характеристики особи, утворені морфологічним способом

2.2.1.1. Суфіксальні деривати на позначення морально-етичних характеристик людини

У творенні генетично вторинних прикметників найпродуктивнішим способом є морфологічний, зокрема суфіксація. Враховуючи частиномовний статус твірної основи та суфіксальні дериваційні морфеми, можна визначити такі словотвірні типи (СТ) в утворенні досліджуваних слів:

1. Морфологічно нечленовані прикметники.
2. Утворення типу «іменникова твірна основа + словотвірний формант (-ист-, -ат-, -н-, -лив-, -уват- (-овит-), -ичн- (-ічн-), -ив-, -альн-, -ивн-, -ав-, -овн-, -ян-, -ов-)».
3. Утворення типу «прикметникова твірна основа + словотвірний формант (-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -уват- (-овит-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-), -уч- (-юч-), -ач- (-яч-)».
4. Утворення типу «дієслівна твірна основа + словотвірний формант (-лив-, -н-, -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -альн-, -ян-, -нич-)».

Морфологічно нечленовані прикметники зі значенням морально-етичної характеристики особи

Кількісно незначну групу серед якісних прикметників зі значенням морально-етичної характеристики людини становлять одиниці, які розглядають на сучасному етапі як морфологічно нечленовані: *гордий, добрий, злий, лихий, лютий, милий, святий, скнарий, скупий, смілий, хитрий, хоробрий, щедрий, щирий, ярий* тощо. Етимологічний аналіз дозволяє встановити у їхній структурі так звані мертві суфікси *-*r-, -*l-, -*d-, -*p-*, що у зв'язку з морфемним перерозкладом на межі колишньої твірної основи й словотвірного афікса втратили статус однофоневної словотвірної морфеми.

Словотвірна структура відіменникових дериватів

Десубстантиви з суфіксом -н-. Найпродуктивнішим в утворенні відіменникових прикметників морально-етичної оцінки є словотвірний тип «іменникова твірна основа + суфікс -н- (65 дериватів)»: *амбітний, вдячний, винний, відчайдушний (одчайдушний), відважний, відчайний, вірний, вульгарний, галантний, грішний, гуманний, делікатний, доблесний, жадібний, інтелігентний, заздрісний, злісний, злобний, злочинний, інтелігентний, капризний, жалісний, підлотний, підступний, порочний, порядний, праведний, привітний, провинний, розпусний, сласний, страмний, фамільярний, халтурний, церемонний, чесний, щедротний, ябедний, яросний*. Твірною базою аналізованих дериватів є похідні та непохідні основи абстрактних іменників на позначення властивостей і ознак (*гріх, доблесть, честь*), дій і процесів (*вина, злочин, каприз, правосуддя, провина, церемонія*), почуттів, психічних та емоційних станів (*віра, заздрість, злість, злоба, сором, ярость*); назви осіб за якісними характеристиками (*відчайдух, друг, інтелігент, нахаба, ябеда*). Під час трансформації іменникової семантики похідні набувають словотвірного значення «якому притаманні ознаки, властивості, названі твірною основою» (*амбітний, винний, грішний, злочинний, інертний*), «сповнений того, що названо твірною основою» (*заздрісний, злобний, капризний*), «схожий за своїми якостями на особу, названу основою-мотиватором» (*галантний, нахабний, ябедний*).

Десубстантиви з суфіксом -лив-. За допомогою словотвірного форманта -лив-

утворено 29 похідних, об'єднаних словотвірними значеннями «такий, якому властиві ознаки, передані семантикою твірної основи», «сповнений того, що названо твірною основою» та «такий, який своїми якостями нагадує особу, названу словом-мотиватором», які є синонімічними похідним із суфіксом -н-. Більшість із аналізованих десубстантивних прикметників утворено від іменників на позначення абстрактних ознак, якостей, властивостей (*боязнь, доброта, злагода, користь, похоть, примха, турбота, цнота, шаноба*), назв осіб за певними характеристиками (*боягуз, страхопуд, хазяїн*), збірних іменників (*хазяйство*): *боягузливий, боязливий, вдячливий, добротливий, жалісливий, злагідливий, злосливий (злісливий), корисливий, напасливий, норовливий, пихливий, погордливий, покірливий, похитливий, примхливий, пронириливий, пронозливий, співчутливий, спілчливий, спочутливий, страхопудливий, трусливий, турботливий, уважливий (вважливий), хазяйливий, цнотливий, чеснотливий, шанобливий, яросливий.*

За структурою найпродуктивнішими в цій групі є десубстантиви, мотивовані основами непохідних іменників (*норовливий, пихливий, трусливий, цнотливий*), іменників із суфіксом -от- (*добротливий, турботливий, чеснотливий*), -ість- (*злосливий, пакісливий*), -о- (*норовливий*), -ств- (*хазяйливий*).

Десубстантиви з суфіксом -уват- (-куват-) / -овит-. Суфікс -уват- (-овит-) виконує функцію словотвірного форманта для 50 похідних, поєднуючись з основами іменників на позначення осіб за якісними, процесуальними характеристиками, соціальним статусом (*задавакуватий, задержуватий, зазнайкуватий, крутійкуватий, ледачкуватий, мужикуватий, пановитий, хамовитий, хвальковитий, чванькуватий, шельмуватий*) чи родом занять (*войовитий, господаровитий, злодійкуватий, розбишакуватий, шахраюватий, шахруватий*). Значну продуктивність виявляє суфікс -уват- (-овит-) і в утворенні прикметникових похідних від абстрактних іменників – найменувань характерологічних рис людини (*гоноровитий, насмішкуватий, пиховитий (пихуватий), примхуватий*), назв дій, процесів (*працьовитий, трудовитий*), конкретних іменників – назв органів і частин людського тіла та організму тварин (*пащекуватий*), назв тварин (*собакуватий*).

Чимало із зазначених десубстантивів, виражаючи спільні словотвірні значення

«такий, якому властива подібність до названого основою-мотиватором», «сповнений того, що назване твірною основою» і «такий, що характеризується інтенсивним виявом ознаки відповідно до названого основою-мотиватором», зазнають метафоризації.

З погляду структури більшість основ аналізованих десубстантивів є похідними (крім *гоноровитий, тиховитий, працювотий, примхуватий, трудовитий* тощо).

Десубстантиви з суфіксом -ат-. Досліджуваний словотвірний тип представлений двома дериватами із суфіксом -ат- (*нихатий, язикатий*), утвореними від непохідних основ субстантивів зі значенням абстрактної характерологічної якості людини та іменником, що позначає частину людського тіла.

Десубстантиви з суфіксом -ист- репрезентовані одинадцятьма дериватами, в яких суфіксальний формант приєднується до основ – назв осіб за характером діяльності, якісними ознаками (*донжуанистий, задиристий, натуристий, пронозистий, скнаристий, фанаберистий, хуліганистий, чепуристий*), непохідних за структурою абстрактних іменників (*гонористий*), похідних іменників (*напористий, нахрапистий*).

Десубстантиви з суфіксом -ивн-. Цей словотвірний тип представлений у структурі лексико-семантичного поля морально-етичної характеристики людини чотирма похідними, твірними основами яких є абстрактні іменники іншомовного походження – назви дій, процесів: *агресивний, активний, ініціативний, пасивний*.

Десубстантиви з суфіксом -ичн- (-ічн-). Твірними цих прикметників є основи іншомовних слів, які позначають абстрактні поняття (*анархічний, апатичний, егоцентричний, іронічний, сатиричний, цинічний*), називають осіб за відповідними ознаками (*альтруїстичний, деспотичний, егоїстичний, мізантропічний, нарцисичний, педантичний, тиранічний*).

Значна частина десубстантивів із суфіксами -ичн- (-ічн-) набувають відповідного значення, переходячи з розряду відносних у розряд якісних прикметників.

Десубстантиви з суфіксом -ив-. Суфікс -ив- поєднується переважно з основами жіночого роду (крім *поштивий (почтивий)*) – назвами абстрактних понять (13 дериватів): *зловивий, злостивий, лживий (заст.), лестивий, лінівий, милостивий,*

мстивий, правдивий, ревнивий, спесивий, учтивий, хтивий.

Для десубстантивних прикметників на **-ив-** твірними є основи непохідних іменників (*спесивий, учтивий, хтивий*), основи іменників на **-ість** (*милостивий*) та іменників із суфіксом **-об-** (*зловивий*).

Десубстантиви з суфіксом -ян- представлені одним дериватом *людяний*, утвореним від непохідної іменникової основи *люд(и)*.

Десубстантиви із суфіксом -ав-. На основі іменникової твірної основи з нематеріальним значенням творяться деривати *ласкавий, плюгавий*. Формант **-ав-** наявний і в непохідній тепер основі прикметника *лукавий*. З етимологічного погляду цей ад'єктив споріднюють з іменником *лук* (зброя): дав.-рус. *лукъ*, ст.-слов. *ложъ*, білор., рос. *лук*, болг. *лък*, сб.-хорв. *lûk*, чес. *luk*, польськ. *łęk*. Прасл. **lŏkъ* «вигин», пов'язане чергуванням голосних з **lęnkі* «гнути, кривити»; споріднене з лит. *leĩkas* «лук; дуга, обруч», *lankus* «гнучкий», лтс. *lùoks* «вигин, дуга», *luõks* «гнучкий»; іє. **lenk-/lonk-* – «гнути, кривити» [ЕСУМ, III, 302].

Десубстантиви із суфіксом -овн-. Вторинний прикметниковий суфікс **-овн-**, утворений на основі **-н-**, виявляє незначну активність у формуванні похідних зі значенням морально-етичної характеристики особи від непохідних основ абстрактних іменників (2 деривати): *гріховний, тактовний*.

Десубстантиви з суфіксом -ов-. Словотвірний тип репрезентує прикметник *гоноровий*, утворений від абстрактного іменника – назви внутрішньої характерологічної якості.

Десубстантиви з суфіксом -альн-. Суфікс **-альн-** виконує функцію словотвірного форманта для прикметників *брутальний, кримінальний, лояльний, меркантильний, пунктуальний, скандальний*, утворених від основ іншомовного походження. Для більшості з цих ад'єктивів якісна ознака є вторинною.

Словотвірна структура віддієслівних прикметників

Віддієслівні якісні прикметники на позначення морально-етичних характеристик особи, транспонуючи процесуальне значення твірних основ (специфіка яких полягає у вираженні ознак, що впливають із схильності до активного та інтенсивного вияву дії, перебування у відповідному стані, здатності

підлягати впливові відповідної дії [75, 52]), виражають дериваційні значення: «схильний до дії, названої мотивувальним словом», «такий, що характеризується якою-небудь дією або станом як постійною чи потенційною здатністю».

Девербативи з суфіксом -лив- (88 дериватів). Високу продуктивність цього словотвірного типу мовознавці пояснюють насамперед відсутністю дериваційних обмежень щодо перехідності – неперехідності відповідних дієслів-мотиваторів [75, 53]. Проте у творенні похідних зі значенням морально-етичної характеристики людини активну роль відіграють основи, співвідносні у дериваційному плані з такими дієсловами, які потребують об'єктного поширення, і фактично відсутні похідні, утворені від безоб'єктних дієслів. Віддієслівні прикметники трансформують значення твірних основ, які виражають ставлення до об'єкта (*глузливий, глумливий, дбайливий, догідливий, завидливий, задирливий, запопадливий, зичливий, з'їдливий, зрадливий, набридливий, нав'язливий, облесливий, образливий, обсудливий, обхідливий (обіхідливий), осудливий, підлесливий, послужливий, привітливий, приголубливий, пробачливий, продажливий, уважливий, услужливий*).

Твірними ад'єктивів віддієслівного походження є: 1) похідні основи доконаного і недоконаного виду з префіксами **на-** (*набридливий, налазливий*), **до-** (*догідливий, докучливий*), **під-** (*підлесливий*), **пере-** (*перебірливий, перебірчивий*), **при-** (*привітливий, причіпливий*), **у-** (**в-**) (*в'їдливий, убачливий (вбачливий), украдливий, уципливий*), **за-** (*задирливий, запобігливий, зачіпливий*), **о-** (*обридливий*), **від-** (*віддячливий*), **ви-** (*вибачливий*), **про-** (*пробачливий*) та суфіксами **-а-**, **-ува-**; 2) непрефіксовані твірні основи з суфіксальними формантами **-а-** (*боязливий, брехливий, дбайливий, задирливий, клопітливий, лякливий, хвастливий*), **-ува-** (*вередливий, глузливий, зрадливий*), **-и-** (*блудливий, глумливий, зичливий, трудівливий, шкідливий*). Під час творення похідних відповідні тематичні суфікси дієслівної основи зазнають усічення.

Девербативи з суфіксом -н- (44 деривати). Словотвірно синонімічними девербативам із суфіксом **-лив-** є прикметникові похідні з формантом **-н-**. Вони творяться переважно від префіксованих дієслівних основ з оцінним значенням ставлення до об'єкта чи психологічного впливу на нього з префіксами **до-** (*догідний,*

докучний), **роз-** (розв'язний), **по-** (пожадний, покірний, послушний), **за-** (запопадний), **о-** (окрутний), **об-** (облесний), **під-** (підлесний), **су-** (сумирний, суперечний) та суфіксами **-и-**, **-а-**, **-ува-**. В окремих випадках у ролі твірних виступають основи без префіксів, ускладнені лише суфіксами **-и-** (бундючний, лихослівний, лицемірний, пиндючний), **-а-** (дбайний, рвійний).

Девербативи з суфіксами -уч- (-юч-), -ущ- (-ющ-), -ач- (-яч-), -ащ-(-ящ-). Цей словотвірний тип властивий прикметникам дієприкметникового походження, що виражають ознаки особи за характером дії. Вони утворені від похідних основ із суфіксом **-а-** (гулящий), **-и-** (роботящий), префіксом **за-** та суфіксами **-ува-** (завидющий), **-а-** (беручий, загребущий) та від непохідних основ (питущий).

Девербативи з суфіксом -ян-. Словотвірний тип із суфіксом **-ян-** представлений одним похідним *слухняний*, що мотивований основою з суфіксом **-а-**.

Девербативи з суфіксом -нич-. Словотвірний формант **-нич-** приєднується до похідної дієслівної основи з суфіксом **-ува-** зі значенням взаємодії, пов'язаної зі стосунками антагоністичного плану (*войовничий*).

Девербативи з суфіксом -альн-. Суфікс **-альн-** відзначається низькою продуктивністю в утворенні прикметників досліджуваного ЛСП. Він приєднується до префіксально-суфіксальної твірної основи дієслова мовлення (*відповідальний*) та до суфіксальної основи дієслова *діяти* (*діяльний*).

Девербативи з суфіксом -к-. Цей дериваційний тип репрезентують прикметники *беркий, беручий, боязкий, виверткий, клопінтий, меткий, сваркий, хваткий*, утворені від дієслівних основ недоконаного виду з тематичними суфіксами **-и-**, **-а-** та **-ю-**.

Серед прикметників на позначення морально-етичних характеристик людини є група похідних, ідентифікація категорійної належності твірної основи яких становить труднощі через збіг кореневих морфем у віддієслівних іменниках і дієсловах, зокрема:

-ист-: *задиристий*;

-н-: *бешкетний, вдячний, зневажний, зрадний, кривдний, пакосний*;

-ив- / **-лив-**: *згідливий (згодливий), зневажливий, лестивий, лживий, лінивий*,

мстивий, послужливий, поступливий, презирливий, сварливий, трудівливий, уважливий;

-ОВИТ-: *хвастовитий* тощо.

Такі похідні лінгвісти інтерпретують як відіменні (віддієслівні) утворення з узагальненим значенням «який характеризується виявом ознаки за значенням твірної основи» чи «схильний до дій, названих твірними основами», якого надають твірній основі словотвірні форманти. Ураховують також наявність / відсутність співвідносних з дієсловами девербативів та наявність / відсутність ступеня вокалізму в дієслові порівняно з відповідним прикметником чи кореневим іменником. Інші ж учені схильні кваліфікувати словотвірні форманти похідних, не закріплених за одним категорійним різновидом основ, як афікси мішаного походження (ст.-сл. *лъживъ < лъжа* або *лъгати*; *лѣнивъ < лѣнь* або *лѣнити*; *лъстивъ < льсть* або *лъстити*) [цит. за 73, 130], а відповідні похідні як полімотивовані.

Словотвірна структура відприкметникових дериватів

Відприкметникові деривати на позначення морально-етичних характеристик людини є специфічними структурними утвореннями як за твірною основою, так і за градуальною модифікацією ознаки, якої надають їм (основам-мотиваторам) суфіксальні морфеми, позначаючи: а) неповний вияв ознаки; б) інтенсивний вияв ознаки або в) суб'єктивно-експресивну оцінку ознаки безвідносно до міри її вияву. Словотвірні значення як результат внутрішньокатегорійних перетворень представлені у словотвірних типах:

- 1) «прикметникова твірна основа + суфікси **-уват-** (**-овит-**)»;
- 2) «прикметникова твірна основа + суфікси **-уч-** (**-юч-**), **-ущ-** (**-ющ-**), **-ач-** (**-яч-**), **-ащ-** (**-ящ-**)»;
- 3) «прикметникова твірна основа + суфікси **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**».

Деад'єктиви з суфіксом -язн-. Зазначений словотвірний тип не має виразного модифікаційного значення і представлений дериватом *люб'язний*, утвореним від основи *любъ* за допомогою рідкісного суфікса *-язн-* (<ъзпъ), паралельним до *-ьпъ* [ЕСУМ, III, 318].

Деад'єктиви із суфіксами -уват-, -овит-. Словотвірний тип прикметників на -

уват-, **-овит-** зі значенням малої інтенсивності, неповного вияву ознаки загалом продуктивні в сучасній українській мові (*білуватий, вузькуватий, малуватий, простуватий, тіснуватий, товстуватий*), за винятком тих випадків, коли семантика прикметника не передбачає якісної модифікації ознаки (*порядний, хоробрий, чесний*). Похідні з цими суфіксами виражають значення «трохи такий, як на це вказує твірна основа»: *гордовитий, ледачкуватий*.

Аналізовані деад'єктивні прикметники утворені від основ з етимологічними суфіксами **-*d-** (*гордуватий*), **-*r-** (*хитруватий*), **-*p-** (*скупуватий*), суфіксом **-к-** (*боязкуватий, надковитий (діал.)*) та усіченими суфіксами **-ив-** (*лінкуватий (лінькуватий)*).

Деад'єктиви з суфіксами -уч- (-юч-), -ущ- (-ющ-), -ач- (-яч-), -ащ- (-ящ-). Зазначені дериваційні морфемі, виражаючи високу міру ознаки, виявляють стійку тенденцію до сполучуваності з твірними основами прикметників, що позначають такі якості, які сприймаються як негативні (*надлючий, хитрючий*), за винятком лексем *добрячий, добрящий*.

Зазначені деад'єктиви утворені від непохідних основ з етимологічними суфіксами **-*l-** (*злючий, злющий*), **-*r-** (*добрячий, добрящий, хитрючий, хитрющий*), **-н-** (*жаднющий, страмнющий*).

Деад'єктиви з суфіксом -еньк-. У структурі відприкметникових похідних суфікс **-еньк-** модифікує значення твірної основи, надаючи слову різних експресивно-оцінних значень. Семантику таких прикметників можна передати конструкцією з прислівником *досить*: *добренький – досить добрий; скромненький – досить скромний; скупенький – досить скупий*.

Для аналізованих утворень характерна непохідна з сучасного погляду основа, у складі якої виділяють суфікси **-*r-** (*добренький, щиренький*), **-*p-** (*скупенький*), **-н-** (*вірненький, лагідненький, покірненький, привітненький, скромненький, смирененький, чемненький*), основи з суфіксом **-ив-** (*лінивенький*), **-ав-** (*ласкавенький, плюгавенький*), **-лив-** (*покладливенький*), **-ян-** (*слухняненький*), **-ач-** (*ледачененький*).

Деад'єктиви з суфіксом -есеньк-. Прикметникові деривати з суфіксом **-есеньк-** виражають дещо більший ступінь інтенсивності ознаки порівняно з

деад'ективами на **-еньк-**: *вірнесенький, добресенький*. Значення цього словотвірного типу еквівалентне семантиці конструкцій відповідних твірних з прислівником *дуже*: *дуже добрий, дуже вірний*, але в них переважає відтінок емоційно-зменшувального забарвлення [171, 61].

Твірними аналізованих прикметників є здебільшого основи на **-н-** (*вірнесенький, скромнесенький, смиренсенький*), рідше основи з етимологічним суфіксом **-*r-** (*добресенький*).

Деад'ективи з суфіксом -ісіньк-. Суфікс **-ісіньк-** виражає найвищий ступінь вияву ознаки серед суфіксів з емоційно-зменшувальними відтінками. Мотиваторами аналізованих прикметникових похідних, як і ад'ективів на **-есеньк-**, є похідні основи (*байдужісінський, добрісінський, щирісінський*).

2.2.1.2. Префіксальні деривати на позначення МЕХО

Окрему парадигму префіксальних прикметників зі значенням морально-етичної характеристики людини становлять деад'ективні утворення типу «словотвірний формант + прикметникова твірна основа». Префікси модифікують значення твірної основи, вказуючи на інтенсивний (**пре-**, **архі-**) або надмірний вияв ознаки (**за-**) чи заперечують її (**не-**, **а-**, **анти-**, **ім-**).

Особливістю деад'ективів морально-етичної оцінки зі значенням неповного (часткового) вияву ознаки є те, що вони не творять похідних із префіксами **напів-**, **пів-** (на відміну від прикметників інтелектуальної характеристики особи: *напівбожесвільний, напівписьменний, напівграмотний*).

Деад'ективи з префіксом пре-. Префікс **пре-** є словотвірним засобом в утворенні деад'ективів зі значенням інтенсивного вияву ознаки від основ прикметників морально-етичної оцінки. Дериваційний тип аналізованих деад'ективів з **пре-** репрезентований непохідними прикметниковими основами з етимологічними суфіксами **-*r-** (*предобрий, прехитрий, прецедрий*), **-*l-** (*презлий, премилый*), **-*t-** (*прелютый, пресвятий*) та суфіксом зі значенням високого ступеня вияву ознаки **-ущ-** (**-ющ-**) (*презлющий*), префіксованими основами з суфіксом **-н-** (*пренепорочний*), основами складних прикметників (*предобродушний*).

Деад'ективи з префіксом архі-. Зазначений словотвірний тип з представлений

прикметником *архіскромний*. Іншомовний префікс **архі-** надає мотивувальній основі модифікаційного значення високого ступеня вияву ознаки.

Дериваційні типи з префіксами **за-** (виражає словотвірне значення «надмірний вияв ознаки» [80, 83]), **пра-** представлені ад'єктивами *запрелютий* [СГ], *пралютий* [СГ], які належать до пасивного словника сучасної української літературної мови, та прикметниками *задобрий*, *задушевний*.

Деад'єктиви з префіксом не- є найбільшою групою серед похідних зі значенням, протилежним семантиці слова-мотиватора (128 слів). «Питомий слов'янський префікс **не-**, на противагу іншомовним префіксам-конкретизаторам значення протилежності – моносемний, що свідчить про незалежність його семного вираження від семантичного контексту імен. Репрезентований ним предикат конкретизується лише семою «відсутність» (немає)» [20, 197]. Найбільшу продуктивність в утворенні дериватів із не-виявляють прикметникові твірні основи з суфіксом **-лив-** (*небоязливий*, *неввічливий*, *невибагливий*, *недбайливий*, *нежалісливий*, *незгідливий*, *незговірливи*, *незичливий*, *незлюбливий*, *незрадливий*, *некорисливий*, *нелякливий*, *неперебірливий*, *неповажливий*, *непокірливий*, *неполохливий*, *непослужливий*, *непоступливий*, *непримхливий*, *несміливий*, *несперечливий*, *несправедливий*, *неуважливий*, *нешанобливий*) та прикметникові твірні основи з суфіксом **-н-** (*невдячний*, *невинний*, *невірний*, *негосподарний*, *негостинний*, *негрішний*, *негуманний*, *негречний*, *неделікатний*, *незаздрісний*, *незлюбний*, *некоректний*, *некультурний*, *неморальний*, *непідкупний*, *непокірний*, *непорочний*, *непорядний*, *неправедний*, *непривітний*, *неприхильний*, *нескромний*, *несовісний*, *нецеремонний*, *нечесний*). Менш продуктивними є основи з етимологічними суфіксами **-*r-**, **-*l-**, **-*d-**, **-*n-** (*негордий*, *недобрий*, *незаздрий*, *незлий*, *несмілий*, *нехитрий*, *нечемний*, *нещирий*), з суфіксом **-ив-** (*невживчивий*, *незлюбивий*, *незлостивий*, *непоштивий*, *неправдивий*), складні та складносуфіксальні основи (*неблагодійний*, *неблагодісний*, *неблагодісний*, *неблагодісний*, *неблагодісний*, *недоброзичливий*, *недоброприсний*, *недобросовісний*, *недружелюбний*, *незлопам'ятний*, *немилосердний*, *неправосудний*). Поодинокі прикметники утворені від основ із суфіксами **-овит(-уват-)** (*невинуватий*, *негордовитий*, *нехазяйновитий*),

-очн- (*невжиточний*), **-ав-** (*неласкавий, нелукавий*), **-язн-** (*нелюб'язний, неприязний*), **-альн-** (*невідповідальний, нелояльний*), **-ян-** (*нелюдяний*), **-овн-** (*нетактовний*), **-чив-** (*неподільчивий*), **-к-** (*неповороткий*), **-альн-** (*невідповідальний, непунктуальний*), **-ащ-** (**-ящ-**) (*непутящий, нетрудящий*), **-о-** (*небайдужий, неправий*).

Продуктивними в утворенні деад'єктивів з префіксом **не-** є дієприкметникові основи, зокрема з суфіксами **-н-** (*невихований, недисциплінований*), **-ен-** (*неупереджений*), **-им-** (*нетерпимий*), **-ущ-** (*нетитуцій*).

Деад'єктиви зі словотвірним значенням «заперечення ознаки» представлені дериватами з префіксами іншомовного походження: «префікс **анти-**, **а-**, **ім-** + твірна основа на **-альн-**, **-н-**» (*антиморальний, аморальний, імморальний*).

2.2.1.3. Префіксально-суфіксальні ад'єктиви МЕХО

Структура дериватів морально-етичної оцінки, утворених шляхом перетворення іменникової та дієслівної основи у прикметникову з одночасним приєднанням суфікса і префікса представлена такими словотвірними типами:

1. Префіксацією з матеріально вираженою суфіксацією субстантивної основи:

а) «**без-** + **-н-**» (34 деривати): *безбоязний, безвідмовний, безгрішний, безжалісний, безжальний, беззлобний, безклопінний, безпощадний, безпрогульний, безсовісний, безсоромний, безстидний, безстрашний, безсуперечний, безтактний, безхитрісний, безчесний, безчинний*. Деякі мовознавці [ССРЯ; 80] розглядають префікс **без-** як синонімічний до форманта **не-**, а відповідні похідні як префіксальні утворення (*безвідповідальний ← відповідальний; безгрішний ← грішний*). Проте видається справедливим кваліфікувати їх як префіксально-суфіксальні прикметники, ґрунтуючись на значенні, яке передає похідна основа: *безгрішний – без гріха; беззлобний – без злоби; безсовісний – без совісті; безстрашний – без страху;*

б) «**с-** + **-лив-**»: *справедливий;*

в) «**на-** + **-н-**»: *набожний;*

г) «**по-** + **-н-**»: *побожний;*

г) «**за-** + **-н-**»: *захланний;*

д) «**не-** + **-ив-**»: *нечестивий.*

2. Префіксацією з матеріально вираженою суфіксацією дієслівної основи:

«не- + -н-»: *нещадний*.

2.2.1.4. Складні прикметники зі значенням МЕХО

З-поміж прикметників-комполітів лексико-семантичного поля морально-етичної характеристики людини виділяють 8 словотвірних типів. Такі складні ад'єктиви творяться:

- 1) від прикметниково-іменникового словосполучення;
- 2) поєднанням іменникової та дієслівної основ;
- 3) від основ прислівників та прикметників (дієприкметників);
- 4) приєднанням займенникової основи до прикметникової (дієприкметникової);
- 5) від основ прикметників (дієприкметників) у сполученні з іменниками;
- 6) складанням основ займенника і дієслова;
- 7) на основі словосполучень займенника з іменником;
- 8) сполученням числівникової та іменникової основ.

Первісно ці типи належать до основоскладання, але поступово твірні основи почали трактувати як афіксоїди (префіксоїди, суфіксоїди) (Н. Ф. Клименко, К. Г. Городенська, Є. А. Карпіловська, М. Я. Плющ, О. К. Безпояско, В. О. Горпинич, С. П. Бевзенко, М. М. Шанський, М. Д. Степанова та ін.).

СТ «прикметник + іменник» До першого словотвірного типу належать ад'єктиви, утворені як чистим основоскладанням (*вовкодухий, гостроязиковий, добросердий, жорстокосердий, злязиковий, крутоязиковий, легкодухий, милосердий, м'якосердий, простосердий, слабкодухий, слабодухий, убогодухий, хитроокий, щиросердий*), так і ускладнені суфіксацією (*благодушний, великодушний, добродушний, добромисний, добронравний, добросердечний, добросердний, добросовісний, доброчесний, заячесердний, зловмисний, злонравний, злочестивий, злязичний, криводушний, кривоприсяжний, марнославний, малодушний, милосердний, прекраснодушний, простодушний, простосердечний, простосердний, прямодушний, щиросердечний, щиросердний*). Словотвірне значення «об'єкт (названий другим

компонентом) має якість, визначену першим компонентом» виникає у цих композитах шляхом метафоричного переосмислення першої (*великодушний*), другої (*хитроокий*) чи обох основ (*убогодухий*). Синтаксичними відповідниками складних слів такого типу є моделі підрядних словосполучень «прикм. + ім. у наз. відм.», «хтось + прийм. з + прикм. в ор. відм. + ім. в ор. відм.».

СТ «іменник + дієслово» репрезентують похідні одиниці зі словотвірними значеннями «схильний до дії (названої другим компонентом), пов'язаної з об'єктом, що позначений першим компонентом», «схильний до дії (2-й компонент), спрямованої на об'єкт (1-ий компонент)». Композити цього словотвірного типу утворені поєднанням твірних іменникових та дієслівних основ з пристосуванням останніх до вираження ознакових характеристик шляхом суфіксації, напр.: «іменник + дієслово + суфікс **-н-**» (*благовійний, благородний, богобійний, богобоязний, боговідступний, богомільний, богохульний, братолюбний, віроломний, гостелюбний, грошололюбний, дітолюбний, доброзичний, добродійний, доброчинний, дружелюбний, женелюбний, злопам'ятний, користололюбний, лиходійний, людинолюбний, миролюбний, народололюбний, плотололюбний, правдолюбний, правдомовний, працелюбний, прелюбодійний, славолюбний, сластололюбний, трудолюбний, чадололюбний, честололюбний, чинолюбний, чоловіколюбний*); «іменник + дієслово + суфікс **-к-**» (*богобоязкий*); «іменник + дієслово + суфікс **-лив-**» (*богобоязливий, доброзичливий, злозичливий*); «іменник + дієслово + суфікс **-ив-**» (*грошололюбивий, медоточивий, трудолюбивий*); «іменник + дієслово + суфікс **-ящ-**» (*богобоящий*). Синтаксичними еквівалентами прикметників такого СТ є підрядні словосполучення, компоненти яких поєднані зв'язком керування, а головне слово вимагає від залежного форми знахідного або родового відмінка без прийменника.

СТ «прислівник + прикметник (дієприкметник)» у досліджуваній парадигмі представлений дериватами з першою частиною, співвідносною з прислівниками *високо, вірно, мало* та ін. Другим компонентом композитів цього СТ є відсубстантивні та віддієслівні прикметники (чисті та ускладнені суфіксами **-н-**, **-лив-**), а також пасивні дієприкметники минулого часу: *високодумний, високоморальний, вірнопідданий (заст.), добропорядний, зловорожий, зловредний,*

зловтішний, злорадий, злорадісний, злорадний, малокультурний.

СТ «займенник + прикметник (дієприкметник)» є малопродуктивним у творенні ад'єктивів морально-етичної характеристики особи і представлений похідними *самовдоволеній, самовідданий, самовпевнений, саможертвоний, самозадоволеній, самозакоханий, самозваний, самозречений, самокритичний, самопевний; всеблагий, всемилостивий*. Займенники *сам, все* – перші компоненти композитів – набувають значення префіксоїдів із семантикою «ознака, замкнена на самому суб'єкті», «ознака, яка охоплює усі об'єкти».

СТ «іменник + прикметник (дієприкметник)». Деривати аналізованого словотвірного типу утворені поєднанням іменникової та прикметникової (дієприкметникової) основ і в синтаксичному аспекті еквівалентні словосполученням на основі зв'язку керування зі стрижневим словом ознакової семантики: *боговорожчий, богопротивний, богоугодний, віротерпимий, душеубогий*. Другою частиною таких композитів є чиста прикметникова основа (*боговорожчий, душеубогий*), основа, ускладнена суфіксом *-н-*, а також активний дієприкметник теперішнього часу з суфіксальним формантом *-м-*.

СТ «займенник + дієслово». Композити цього словотвірного типу представлені ад'єктивами *самолюбивий, самолюбливий, самолюбний, самоправний, самохвальний, себелюбний*, утвореними складанням основ займенника та дієслова з суфіксацією другої основи формантами *-н-, -ив-, -лив-*.

СТ «займенник + іменник» у структурі лексико-семантичного поля морально-етичної характеристики особи репрезентують деривати *свавільний* (перша основа зазнала усічення), *своєкорисливий*. У процесі творення друга основа пристосувалась до вираження прикметникової семантики додаванням суфіксів *-н-, -лив-*.

СТ «числівник + іменник» представлений метафоризованим композитом *двоєдушний*, утвореним від основи числівника *два* у сполученні з іменниковою основою *душ-*, яка ускладнюється суфіксом *-н-*, та прикметником *трисвятий*. Останньому властиве особливе емоційно-експресивне забарвлення, пор.: *трисвятий* – «такий, що перевищує всіх у святості, пресвятий» [103, 101].

Аналізуючи прикметники-композити на позначення морально-етичних

характеристик особи, слід зазначити, що компоненти багатьох з них, хоча й зберігають семантичні й генетичні зв'язки з відповідними коренями, проте морфологізуються, перетворюються на афіксальні елементи (префіксоїди та суфіксоїди), у такий спосіб уподібнюючись префіксу (**велико-, важко-, високо-, мало-, само-, зло-**) або суфіксу (**-сердий, -сердний, -душний**) [ОСРЯ; ІСУМ].

2.2.2. Морфолого-синтаксичні деривати зі значенням морально-етичної характеристики особи

У творенні слів зі значенням морально-етичної характеристики особи активну роль відведено пристосуванню інших частин мови до вираження ознакової семантики, зокрема ад'ективації дієслівних форм дієприкметників. Перехід дієприкметників у прикметники (почасти з одночасною метафоризацією твірної основи) може бути історично усталеним (*беручий, гулящий, дбалий, загребущий, зарозумілий, затятий, ледачий, питущий, роботящий, розкаяний, трудящий, упереджений*) або виникати ситуативно, за певних позиційних умов.

До розряду прикметників здатні транспонуватись (або транспонувались) активні дієприкметники теперішнього часу з суфіксами **-ач-** (**-яч-**), **-уч-** (**-юч-**), **-ащ-** (**-ящ-**), **-ущ-** (**-ющ-**) (*гулящий, дармоїдствующий, ледачий, непитущий, питущий, роботящий, співчуваючий, трудящий*), пасивні дієприкметники минулого часу з суфіксами **-н-** (*вихований, відданий, дисциплінований, здержаний, зіпсований, полоханий, розбалуваний, розгнuzданий, розкаяний, розхлябаний, стриманий*), **-ен-** (*закукурічений (діал.), напіндючений, напіндужений, розбещений, розпаскуджений, розпущений, роз'юшений, роз'ярений, упереджений*), **-т-** (*відкритий, затятий, зіпсутий, надутий*), активні дієприкметники минулого часу на **-л-** (*дбалий, загрубілий, зачерствілий, збайдужілий, знахабнілий*).

2.3. Валентнісні аспекти функціонування ад'єктивів зі значенням морально-етичної характеристики людини у структурі речення

Прикметники зі значенням МЕХО у своїй основній, атрибутивній, рідше – предикативній чи напівпредикативній позиції, функціонують як одновалентні

одиниці, прогножуючи обов'язкову суб'єктну синтаксему – носія ознаки. Суб'єктом при таких предикатах (як одно-, так і дво-, тривалентних) виступають іменники – назви істот, збірні іменники зі значенням сукупності людей (*молодь, народ, покоління, рід, уряд, челядь*), субстантиви – найменування частин людського організму (*обличчя, серце*), абстрактні іменники типу *душа, дух, натура, розум*, які позначають суб'єкта якості як метонімічну особу, та займенники. Морфологічним засобом вираження його є називний відмінок. Наприклад: – ... *Тільки пам'ятайте, містер Іван, гітлерівські фашисти такі жорстокі, як і підступні* (Довж., 270); [Старий:] *І почалось. Погрожували пальцем. Злостивцем називали і зухвальцем. Що молодь вперта, і від того зло* (Кост. 2, 486); *Упир з холодними очима, пихатий словом і чолом, душа підступна і злочинна, закута в панцир і шолом* (Кост. 3, 96).

Двовалентну рамку, якій відповідає трикомпонентна семантико-синтаксична структура речення, утворюють предикативні прикметники зі значенням МЕХО, відкриваючи дві облігаторні субстанціальні позиції – суб'єкта та об'єкта – або облігаторну суб'єктну і факультативну об'єктну позиції (S – P (Adj) – Obj).

Ядро елементарних простих речень із двовалентними предикатами якості на позначення МЕХО становлять такі синтаксичні структури, у яких семантика прикметникового предиката прогнозує в лівобічній позиції суб'єктну синтаксему, а в правобічній – власне-об'єктну синтаксему. Основна структурна формула таких дво-валентних прикметників зі значенням МЕХО може реалізуватись у кількох моделях.

Носіями валентності у моделі N_1 -Adj- N_3 є ад'єктиви, що вказують на вірність людини своєму обов'язку, переконанням, почуттям (*вірний, відданий*) та прикметники зі значенням відплати (*вдячний*). Активна валентність цих прикметників транспонована від дієслівної основи (наприклад: *дякувати комусь – вдячний комусь; віддати комусь (щось) – відданий комусь*) [205, 49]. У лінгвістичній літературі такі предикативні прикметники разом із дієслівними зв'язками кваліфікують як аналітичні предикативні дієслівні еквіваленти [48, 112]. Морфологічним оформленням облігаторної позиції об'єкта із синкретичним об'єктно-адресатним значенням [260, 86] є давальний відмінок іменників – назв істот (зокрема найменування людей за посадами, діяльністю, діловими чи сімейними

відносинами), а також субстантивів з абстрактним значенням (*принципи, правда, ідея, традиція, обов'язок, слово*): *Добрий козак вірний Богові, гетьманові, шаблі, друзині* (Лепк. 2, 195); *Ми і тепер вважаємо, що Сталін був відданим комунізмові ...* (І. Кошелівець) (УС 1, III, 628); *А поки що Ягуар Ягуарович, вірний принципам гуманності, дає людям можливість перепочити з дороги...* (Гонч., IV, 492); *Як та людина розчепила той атом, вчителька історії Ольга Михайлівна не знала, але була вдячна усім, хто той атом розчепив...* (Тар., 185).

Об'єктна синтаксема при прикметникових предикатах *покірний, прихильний, люб'язний, зичливий, послушний, непокірний, піддатливий* тощо є факультативною: *Здебільшого йшов [отаман] наперекір, був невспокоєний, упертий, непокірний усім, навіть собі* (Мушк. 2, 452); *«Царю наш великодушний! Слову твому послушний, Я на суд твій правий став...»* (Фр. 1, IV, 97).

Високий ступінь продуктивності властивий моделі $N_1\text{-Adj-до-N}_2$. Організаційним центром її є прикметники зі значенням ставлення до інших людей, манерою поведінки в суспільстві, об'єднані семантичними компонентами «ввічливий», «добрий», «доброзичливий» / «неввічливий», «недоброзичливий», «жорсткий» (*ввічливий, гречний, добрий, ласкавий, неприязний, милостивий, немилостивий, неповажний, нешанобливий, привітний, прихильний, уважливий* тощо), «чуйний» / «байдужий» (*байдужий, глухий, жалісний, сліпий*) «справедливий» / «несправедливий» (*справедливий, несправедливий*), рідше з інтегральним значенням ставлення особи до праці (*беручий, загарливий, запопадливий, охочий, хапкий, щирий*), «щедрий» / «жадібний» (*щедрий, жадібний*). Об'єктна синтаксема є облігаторним компонентом структури речення у поєднанні з предикатами *байдужий, сліпий, глухий* та прикметниками з семантикою ставлення до праці. У реченнях, конститутивними елементами яких є інші прикметники, вона є факультативною. Обов'язковість її вживання залежить від комунікативної настанови мовця.

Морфологічним утіленням об'єкта, на який спрямована названа якісна ознака, є здебільшого іменники – найменування осіб за різними онемасіологічними характеристиками, рідше – субстантиви абстрактної семантики (*біда, нещастя, утрата*, які є метафоричними трансформами конструкцій «до людей, які зазнали

бiди, нещастя») (для ад'єктивiв iз значенням ставлення до iнших людей), абстрактнi iменники типу *дiло, наука, ремесло, робота, хазяйство* (для прикметникiв на позначення ставлення людини до працi, трудової дiяльностi). Наприклад: *Ми є милостивi навiть до ворогiв, якщо вони розкають щиросердно, i безпощаднi до всiх непокирних* (Багр. 1, 152); *Я не був справедливий до Мотронки* (Загр. 3, 18); *А ось стороннi люди, небайдужi до чужої бiди, приходять та приносять грошi на лiки* (ВЗ, 9 – 15 лют. 2012, 10); *Всi знають, що Блаженко-старший дуже запопадливий до роботи* (Гонч., I, 96).

Функцiональними еквiвалентами моделi N_1 -Adj-до- N_2 є конструкцiї N_1 -Adj-коло- N_2 , N_1 -Adj-супроти- N_2 , N_1 -Adj-проти- N_2 , якi, проте, є малопродуктивними: *Остан – спершу був повеселiв: такий балакучий, такий щирий, – Мотрю жалує, коло тецi ласкавий...* (Мирн., I, 336); *Облесний супротив його опiкуна, вiн [Стальський] був брутальний супроти нього...* (Фр. 2, 6); – *Ви упередженi проти нас, хоч менi не зрозумiло, з яких причин* (СУМ, X, 457). Вiдношення, якi встановлюються мiж носiєм валентностi та об'єктним поширювачем у двох останнiх конструкцiях, М. Степаненко визначає як контамінованi об'єктно-порiвняльнi [240, 58].

Роль предиката у моделi N_1 -Adj-з- N_5 виконують прикметники зi значенням ставлення до iнших людей, манери поведiнки в суспiльствi, зокрема *делiкатний, жорстокий, чесний, правдивий, щирий, люб'язний, неправдивий, нещирий*. Морфологiчним виразником об'єкта (який квалiфiкують як об'єкт ставлення) є прийменниковий орудний вiдмiнок. Лексичне наповнення об'єктної синтаксеми обмежене назвами осiб. Наприклад: *Писар, староста, урядник були з ним смирнi, делiкатнi i також називали Терентiєм Сафроновичем* (Вин. 1, 609); [Валент:] *Та й ... я з тобою буду щирий, батьку...* (Укр., VI, 30).

Прикметниковi предикати зi значенням ставлення до iнших людей, манерою поведiнки в суспiльствi становлять конструктивне ядро моделi, у якiй вони керують формою прийменникового родового вiдмiнка N_1 -Adj-для- N_2 , яка позначає об'єкт ставлення або набуває семантики суб'єкта оцiнного ставлення. Для останнього типу речень характерна невiдповiднiсть семантико-синтаксичної та формально-

граматичної структури. Пор.: [Гелен:] *Кассандро, годі! Я глухий для тебе, так же твої слова німі для мене* (Укр., IV, 71) і ... *я для тебе буду красивою, а для когось, може, й ніякою. А для когось лихою, впертою...* (Кост. 2, 193) (тобто *Хтось вважатиме мене лихою, впертою*).

Ад'єктиви мікрополя прикметників, що виражають загальну характеристику людини з погляду дотримання нею моральних норм, об'єднані значенням «який не має за собою вини (гріха), ні в чому не провинився» та антонімічні їм (*праведний, чистий, безгрішний, невинний, невинуватий, неповинний, винний, винуватий, грішний*), у функції предиката організують модель N_1 –Adj–перед (перед)– N_5 . Зрідка конструктивними елементами моделі виступають лексичні одиниці *гордий, зухвалий, чваньковитий, пихатий*. Семантика об'єкта багатопланова: він набуває значення об'єкта впливу (*Він [Чіпка] почував себе винуватим перед Галею...* (Мирн., I, 608), об'єкта ставлення (... *Стась вийшов чваньковитим, гордим перед народом* (Н.-Лев., II, 19) чи виступає мірилом якості, названої предикативним прикметником (*Я чистий і безгрішний перед Богом і перед моїм народом...* (Мушк. 2, 699); *Гей, на Русі во дні они Жив муж славний, муж великий, Муж був праведен пред богом...* (Фр. 1, IV, 369)). Факультативну позицію об'єкта заповнюють іменники-найменування осіб, релігійних понять (*Бог*), сукупностей людей (*народ, суспільство*), абстрактні поняття (*закон, совість*).

Другий тип семантико-синтаксичної структури речень сформований двовалентними предикатами якості, які визначають лівобічною валентністю суб'єктну синтаксему зі значенням носія ознаки, а правобічною – об'єктну синтаксему із семантикою обмеження. Основною реалізацією базової структури на морфолого-синтаксичному рівні є модель N_1 –Adj– N_5 . Лексичний склад залежного компонента (об'єкта) репрезентують іменники – назви людського організму та його частин (*тіло, серце, чоло*), абстрактні іменники – найменування понять, за якими характеризують людину (*душа, дух, вдача, норов, натура*) та субстантиви процесуальної семантики (*дія, думка, милість*). У функції предиката переважно виступають прикметники в переносному значенні (*глухий, крутий, чистий, високий, низький, м'який*), які разом із залежною словоформою є фразеологічними сполуками

або тяжіють до них. Наприклад: Харитон – викапаний батько. Такий же натоптуватий, такий же рукатий, така ж темна пляма на підборідді, й такий же глухий серцем і крутий вдачею (Мушк. 2, 355); Юнак – чистий думками і непорочний діями (Гонч., II, 102). Об'єктна синтаксема із семантикою обмеження може зливатися з предикативним прикметником, внаслідок чого утворюється складне слово, яке виражає якісний стан істоти [202, 117], пор.: ... душею він [Порфир] добрий і в школі зовсім не найгірший... (Гонч., V, 389) → Він [Порфир] добродушний і в школі зовсім не найгірший; ... сам свекор Кирило, м'який серцем, але скупий язиком, був змушений втрутитися в справу... (Мат. 1, 9) → Сам свекор Кирило, м'якосердий, але скупий язиком, був змушений втрутитися в справу.

Аналізована конструкція має варіативні моделі реалізації, у яких функцію об'єктного поширювача виконують слова *на вигляд, на вид, на вдачу, з вигляду, з лиця, з натури*, абстрактні іменники. Близькими до них є конструкції з облігаторним об'єктним конкретизатором, морфологічно оформленим субстантивами у формі прийменникового знахідного відмінка, що позначають, зокрема, процеси мовлення (*язик, слово*) – N₁–Adj–на–N₄. Такі структури зазнають фразеологізації. Наприклад: *Умний такий, дотепний, заграничний чоловік... А який благородний на вид, які вірні очі – собака!* (Лепк. 2, 283); *Та ще й не знати, де воно ліпше: при боці в султана, який щедрий на милості (...), а чи в самого чорта в зубах* (Загр. 1, 433); – *Федора. Він гарний парубок. Він буде кращий і від Тимофія, і від їх усіх. Ті тільки гострі на язик, а се – плохий, мовчазливий* (Мирн., II, 257).

У семантико-синтаксичній структурі речень третього типу ад'єктивний предикат МЕХО прогнозує лівобічну позицію суб'єкта та правобічну – об'єкта зі значенням уточнення. Основною моделлю реалізації цього типу є N₁–Adj–в (у)–N₆. Організаційним центром її можуть бути усі прикметники зі значенням МЕХО. Об'єктний компонент конкретизує, доповнює семантику предиката вказівкою на ситуацію, сферу вияву якості, його позицію займають абстрактні іменники – назви дій, процесів, психічного стану (*виступ, розмова, робота, злочин, претензія, почуття, віра, ставлення, кохання, дружба* тощо). *У розмовах* [Хома Підситичок] *ввічливий і не лихослов* (Тют. 1, 81); *А що, коли ти дійсно був несправедливим у своїй*

недовірі, в своїй упередженості до того ж таки Богдана? (Гонч., IV, 131); ... *Маринка ... однаково віддана і в коханні, і в дружбі, і в боротьбі* (Г. Костюк) (УС 1, I, 390); *Хай Бог тебе простить, коли в чім грішний* (Грінч., II, 539).

Таке ж значеннєве наповнення властиве конструкції N_1 -Adj- N_5 , яка функціонально еквівалентна реалізації N_1 -Adj-в (у)- N_6 . Пор.: – *Чим же люди винні? – сповідає Христа* (Мирн., I, 479).

Чотирикомпонентна схема S – Adj – Obj – Obj має три моделі представлення: N_1 -Adj- N_3 -за- N_4 , N_1 -Adj-перед- N_5 -в (у)- N_6 та N_1 -Adj- N_3 - N_5 . Носіями валентності є прикметникові предикати, що виражають загальну характеристику людини з погляду дотримання нею моральних норм (*винен, грішний, чистий, чесний*), указують на вірність людини своєму обов'язку, переконанням, почуттям (*вірний, відданий*) та предикати якості зі значенням відплати (*вдячний*): [Бруклі:] *Я вам так вдячна за мого Томаса...* (Укр., V, 98); *Хлопець винен перед Богом у тому, що посягнув на чуже життя; Я буду вірний тобі усією душею.*

Тривалентні предикати якості вимагають заповнення облігаторних позицій суб'єкта і власне-об'єкта та факультативної позиції другого об'єкта або прогнозують одну облігаторну суб'єктну та дві факультативні об'єктні позиції. Морфологічним засобом вираження об'єктної синтаксеми є безприйменникові та прийменникові форми іменників (займенників), а подекуди – предикатні синтаксеми. «Модально-пропозитивні відношення підрядної частини трансформуються в об'єктні, специфіку яких становить семантична недостатність опорних прикметникових предикатів, що зумовлює появу пов'язаного з ними залежного компонента для розкриття їхнього змісту. Згорання підрядного речення веде до витворення вторинної (слабкої) валентності, і це сприяє утворенню приприсудкового підрядного члена з об'єктним значенням, вираженого формою прийменникового знахідного відмінка» [202, 65]: *Я ненавиджу його за те, що він був мій батько, і вдячний йому, що його тепер нема* (Б. Антоненко-Давидович) (УС 2, II, 583) → *Я вдячний батькові за його відсутність.*

Три- та чотирикомпонентні схеми формують предикати МЕХО, які, крім суб'єктного та об'єктного компонентів, передбачають наявність обставинного детермінанта. Адвербіальний компонент є необхідним конкретизатором ознаки, проте

його морфологічне вираження є довільним. Найчастіше такими адвербіалами є:

1) обставини способу дії – *Немилосердно молоденька, ... наївна, по-дитячому безпосередня, щира, як переважно волиняни, Валя до того впливала Безбородькові на нерви, що він свідомо старався уникати її* (Вільде 2, 255-256);

2) обставинні поширювачі зі значенням якісної конкретизації ознаки: *Вони [представники] були дуже різні, але... винятково чемні* (Довж., 268); *[Перший монах:] ... Вона така побожна! Вона цнотлива з голови до ніг* (Кост. 2, 509);

3) обставини місця – *[Степан:] Бо ти не знаєш, які тут люди мстиві...* (Леся Українка) (УС 1, I, 127);

4) обставини часу – *При людові не стане ворог горло дерти, Бо тільки добрий друг бува завжди одвертим* (Сим., 79); *Але після того став Іван якийсь лютий і недобрый ...* (Мат. 4, 46);

5) обставини мети – *Милосердними треба вам бути Задля всього живого* (І. Франко) (УС 1, I, 56);

6) обставини причини – *Михайло став жорстокий до світу від відчуття неспроможності змінити власне життя;* *[Неофіт-раб:] ... І я ще маю жебрати одежі отій своїй з біди гулящій жінці...* (Укр., III, 251);

7) адвербіальні поширювачі з порівняльним значенням – *Був тоді у Плаксія Лютий посіпака, Віроломний, як змія, Капітан макака* (Симон., 160); *Цар був жорстокий і наглий, як дикун, але почуття справедливості не було чуже його великій і, як безодня, незглибимій душі* (Лепк. 2, 273). Поширювачі з порівняльною семантикою, на відміну від інших, мають безприйменникову форму вираження, яка конденсує порівняльні семантико-синтаксичні відношення між підрядною порівняльною і головною частинами складнопідрядного речення, що є синтезом модально-пропозитивних відношень та відношень тотожності, і значення зредукованого предиката якості підрядної порівняльної частини, що лексично тотожний з предикатом якості головної частини [260, 56];

8) обставинні поширювачі із синкретичним значенням – *А до того ж вона безпощадна в своєму гніві...* (В. Симоненко) (УС 1, III, 199).

Прикметникові предикати зі значенням МЕХО в семантико-синтаксичній

структурі речення можуть передавати:

а) безвідносний ступінь інтенсивності ознаки в аналітичній, рідше синтетичній формах недостатнього та надмірного вияву: [Друг:] *У вас, мабуть, склалося враження, що мій приятель трохи нахабнуватий...* (Стельмах, 131); *Батько був у нас вельми добродушний...* (В. Шевчук) (УС 1, III, 455); *... Розумієш? Переконати... Чоловіки в цьому дуже податливі!* (Вільде 2, 296);

б) співвідносний ступінь вияву ознаки в синтетичній та зрідка в аналітичній формах вищого і найвищого ступенів порівняння. Функціонування прикметникових предикатів у формах компаративів та суперлятивів розширює їхню валентну рамку додаванням правобічного компонента – об'єкта порівняння. Наприклад: *Якось ти неначе чистіша собою і невинніша, ніякого гріху на совісті не чуєш* (Лепк. 1, 375); *Ці Штокали (...), мабуть, найскупіші у світі* (Тют. 2, 609); *Та Іван Антонович сам хитріший за всіх хитрих* (Гонч., I, 306).

Висновки до розділу 2

Лексико-семантичне поле морально-етичної характеристики людини має складну будову, для якої властивий системний зв'язок конститuentів та їх окремих значень, взаємозалежність та відносна автономність.

Ад'єктиви МЕХО об'єднуються в ЛСП спільністю позначуваних позамовних реалій, виражених у мові семантичним компонентом «оцінка людини з погляду моралі». Різномасштабність морально-етичної оцінки зумовлює стратифікацію мовного матеріалу на мікрополя, виділення яких ґрунтується на опозиції семантично близьких одиниць поля, об'єднаних інваріантним значенням та протиставлених диференційними ознаками. Наявність сем позитивної та негативної оцінки у структурі аналізованих прикметників спричиняє чітку поляризацію значень у межах мікропарадигм і, відповідно, двоядерність будови усього ЛСП.

Розгляд ієрархічної будови ЛСП МЕХО засвідчує, що ядерні конститuentи найбільш спеціалізовані для вираження відповідної семантики. Периферійні зони мікрополів та мікрогруп у їх межах містять складові, які актуалізують інтегральний компонент поля вторинними ЛСВ.

3-поміж лексичних одиниць інших лексико-семантичних парадигм найбільшу

активність у реалізації семантики морально-етичної характеристики людини виявляють прикметники зі значенням ознак людини (чи інших істот), зумовлених її (їх) фізичною природою, інтелектуальних характеристик особи, утилітарних властивостей предметів, просторових ознак, зовнішніх властивостей предметів. Склад досліджуваного лексико-семантичного поля активно поповнюють відносні прикметники, які, метафоризуючись, набувають якісного оцінного значення.

Найпродуктивнішими дериваційними типами в утворенні прикметникових дериватів морально-етичної характеристики людини є: «іменникова основа + **-н-**, **-лив-**, **-уват-** (**-овит-**)», «дієслівна твірنا основа + **-лив-**, **-н-**», «прикметникова основа + **-уват-** (**-овит-**), **-еньк-**», «**не-** + прикметникова основа-мотиватор». Значна продуктивність властива основоскладанню та морфолого-синтаксичному способу словотворення. На формування досліджуваних ад'єктивів впливає загальнокатегорійне значення та семантика твірної основи, що багато в чому визначає продуктивність словотвірної моделі; та словотвірні афікси, які модифікують значення мотиватора, вказуючи на градуальність ознаки (для прикметникових основ), і включають як елемент смислової структури значення процесуальності (для дієслівних основ) чи предметності (для іменникових основ).

Прикметникові предикати зі значенням МЕХО функціонують у реченні як одно-, дво-, тривалентні одиниці, прогнозуючи заповнення облігаторної позиції суб'єкта – носія ознаки, облігаторної (факультативної) позиції об'єкта (об'єктів) та адвербіального поширювача. Ураховуючи кількість і якість правобічних та лівобічних компонентів, можна виділити такі мінімальні структурні типи речень, оформлені предикатами МЕХО: S – Adj, S – Adj – Obj, S – Adj – Obj – Obj, S – Adj – Obj – Obj – Adv. Морфологічним утіленням суб'єкта є називний відмінок. Безприйменникові та прийменникові відмінки оформлюють об'єктні та обставинні правовалентні компоненти.

РОЗДІЛ 3

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА, СЛОВОТВІРНІ ТА СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИКМЕТНИКІВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛЮДИНИ

3.1. Склад та структура лексико-семантичного поля прикметників на позначення інтелектуальних характеристик особи

Латинське слово *intellectus* у перекладі означає «розуміння, пізнання». У психологічній літературі термін «інтелект, інтелектуальна діяльність» набув особливого змісту. Під ним розуміють або загальну розумову здатність, або різноманітні розумові здібності, які забезпечують людині успіх в адаптації до нових життєвих завдань [188, 246].

У різні часи представники тих або тих напрямків та психологічних шкіл трактували поняття «інтелект» по-різному. На початку ХХ століття його розуміли як досягнутий до певного віку рівень психічного розвитку, який виявляється у сформованості пізнавальних функцій, а також у ступені засвоєння знань та умінь. Представники структурно-генетичного, когнітивістського та факторно-аналітичного підходів визначали його як вищий універсальний спосіб урівноваження суб'єкта з середовищем (від інстинктів до цілісних форм навичок та сприймання, оперування, здійснюваного інтуїтивним мисленням тощо) (Ж. Піаже); як когнітивну структуру, специфіка якої визначається досвідом індивіда, та як загальну «розумову енергію», рівень якої впливає на успішність виконання будь-яких тестів (Ч. Спірмен).

Р. Стернберг, намагаючись досягти певного узагальнення, пропонує виділяти три форми інтелекту: 1) вербальний (словниковий запас, ерудиція, уміння розуміти прочитане); 2) здатність вирішувати проблеми; 3) практичний (уміння досягати поставленої мети). Інші психологи вирізняють інтелект генетичний, поведінковий (реалізований у поведінці) та вимірний (підлягає тестовій оцінці).

Сучасна психологія термін «інтелект» використовує в таких значеннях:

1) загальна здатність до пізнання і вирішення проблем, яка визначає успішність будь-якої діяльності й лежить в основі інших здібностей;

2) система всіх пізнавальних здібностей індивіда: відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви;

3) здатність до вирішення проблем без проб і помилок «про себе» [213, 138].

Традиційним для сучасної психологічної науки є виділення інтелекту теоретичного (користуючись ним, людина у процесі розв'язання проблем, завдань звертається до понять, виконує дії про себе, не керується досвідом, пов'язаним з відчуттями), практичного (мисленнєвий процес безпосередньо пов'язаний зі сприйняттям навколишньої дійсності), образного, абстрактного, критичного, креативного [188, 233-235].

На основі психологічних даних окреслюють об'єкт лінгвістичного дослідження у сфері лексичної семантики, з'ясовують засади структурування одиниць мови.

Складність трактування поняття «інтелект, інтелектуальна діяльність» зумовлена відсутністю у мові строгого десигнатора, що відображено в широкій словесній дескрипції, в широкому обсязі номінацій, репрезентованих у ЛСП.

«Можливість інтелектуального освоєння, пізнання світу залежить від двох чинників – здібностей суб'єкта інтелектуальної діяльності та властивостей об'єктів, які є предметом його роздумів» [24, 64]. Відповідно виокремлюють два типи ментальних прикметників: ті, що характеризують інтелектуальні властивості суб'єкта (*розумний, тямущий, дурний, некмітливий*), і ті, що вказують на властивості об'єктів інтелектуальної оцінки (*беззмістовний, зрозумілий*). Об'єктом пропонованого дослідження слугують ад'єктиви першого типу.

О. М. Шрамм ад'єктивні слова інтелектуальної характеристики особи розглядає серед так званих раціональних прикметників, які вказують на ознаки людини, не пов'язані з її ставленням до кого-, чого-небудь. Кваліфікуючи їх як лексичні одиниці на позначення інтелектуальних властивостей і станів, дослідник виділяє серед них такі групи:

1) прикметники зі значенням інтелектуальних властивостей особи (таких, як: наявність – відсутність розуму, ознаки розуму як процесу, різноманітні прояви розумових здібностей);

- 2) прикметники на позначення світоглядних рис людини;
- 3) ад'єктиви зі значенням інтелектуальних станів;
- 4) прикметники, які характеризують вигляд, погляд, обличчя, очі, посмішку людини та ін. і є виразником її розумових властивостей [291, 33-37, 44].

Ж. П. Соколовська, виокремлюючи тематичні групи прикметників на позначення інтелектуальних якостей людини та особливостей розуму, стратифікує їх на лексико-семантичні групи: 1) 'розум, кмітливість'; 'широта поглядів, кругозору, інтересів'; 'можливості таланту, інтересів'; 'компетентний, освічений'; 'практичні навички, досвід'; 2) 'мислячий, розсудливий, нерозсудливий'; 'здогадливий, нездогадливий'; 'серйозний, несерйозний'; 'допитливий'; 'спостережливий, пам'ятливий'; 'зацікавлений, незацікавлений' [236].

Існують спроби структурувати ментальні прикметники, беручи за основу предикати у вершині словникового трактування, напр. «розуміти» (*розумний, глибокий, дурний, розсудливий, нездогадливий, передбачливий*), «вважати», «знати» (*недовірливий, компетентний*) тощо [24, 65].

Дослідники ЛСП інтелектуальної діяльності на матеріалі іменників англійської мови членують мовний матеріал за принципами концептуального аналізу (концепти «сприймання», «пізнання», «пам'ять» тощо) [193] чи шляхом об'єднання прикметників у лексико-семантичні групи з домінантами *розумний, мудрий, поміркований, поінформований, дурний, нерозсудливий, неінтелектуальний* тощо [26, 14].

Об'єднання лексем у єдине лексико-семантичне поле ґрунтується на спільності семантичного компонента, яким для ЛСП інтелектуальної характеристики людини є «оцінка розумової діяльності». Ця загальна семантична ознака об'єднує всі одиниці ЛСП, представлені лексемами з узагальненим значенням, наприклад, *розумний – дурний*. Лексичне значення кожної одиниці формується в межах протиставлення значенням інших одиниць цього ж ЛСП в системі [290, 125]. Тому характерною ознакою будь-якого ЛСП є наявність, крім інваріантної, варіантних сем, що зумовлює складність його будови.

У складі лексико-семантичного поля прикметників на позначення інтелектуальних властивостей людини виділяємо мікрополя (додаток 14), до яких

увіходять лексеми зі значенням:

1) ступеня вияву інтелектуальних якостей особи (*розумний, мудрий, мізковитий, велемудрий, безтолковий, благуватий, глупий, дурний, дурнуватий* тощо) (додаток 14.1);

2) характеристики мислення як процесу, індивідуально-психологічних якостей мисленнєвої діяльності (*кмітливий, критичний, розсудливий, спостережливий, здоровомислячий, кебетливий, твердоголовий, туподумний, безтямний* тощо) (додаток 14.2, 14.2.1);

3) розумових здібностей, наявності / відсутності знань, умінь, досвіду, рівень освіченості, грамотності тощо (*геніальний, енциклопедичний, компетентний, освічений, учений, неграмотний, некваліфікований, неписьменний* тощо) (додаток 14.3).

Кожне з виділених мікрополів у ЛСП прикметників на позначення інтелектуальних характеристик особи становить єдність, входячи складовою частиною до загальної структури лексико-семантичного поля, об'єднаного інваріантним значенням «оцінка розумової діяльності». Диференційні семи зумовлюють розподіл семантично близьких одиниць у межах мікрополів.

3.1.1. Мікрополе прикметників на позначення ступеня вияву інтелектуальних якостей особи

Визначальною особливістю названого мікрополя прикметників є позначення інтелектуальних характеристик людини в цілому як її інгерентної властивості безвідносно до конкретних виявів, таких, як здатність сприймати й оцінювати дійсність, рівень обізнаності тощо, хоча вони і передбачені. Така семантична особливість визначає домінуючу роль цього мікрополя стосовно усіх інших. Значення конститuentів парадигми ідентифікують через предикат «розуміти» або «розуміти і знати» (для лексем *розумний, мудрий, дурний*. Пор. думку О. Ю. Богуславської, яка спільним компонентом значень цих слів вважає лише предикат «розуміти») [24, 65].

Лексеми, які позначають ступінь вияву інтелекту, диференціюються за значенням, позначаючи:

а) високий ступінь оцінки розумової діяльності: *розумний* – «який має ясний розум; тямущий, кмітливий...» [СУМ, VIII; 844]; *велемудрий* – «дуже розумний» [СУМ, I; 317];

б) недостатній вияв чи певне обмеження інтелектуальних якостей: *безтолковий* – «який мало що розуміє; нетямущий» [СУМ, I; 150]; *пришелепуватий* – «нетямущий, безтолковий» [СУМ, VIII; 102]; *благуватий* – «недоумкуватий, дурнуватий» [СУМ, I; 195]; *дурнуватий* – «трохи дурний» [СУМ, II; 441].

Кожне з виділених угруповань названого мікрополя характеризується своєю семантикою і різним лексичним складом.

3.1.1.1. Лексеми, що позначають високий чи достатній ступінь вияву інтелекту

Центральний компонент цієї мікрогрупи (і ядерний компонент позитивної оцінки усього ЛСП) збігається з семантичним іменем поля й виражений лексемою *розумний*, позначаючи достатній рівень розвитку логічного мислення, пізнання, здатності засвоювати та запам'ятовувати, відповідно діяти і поводитися. Усі інші конститuentи ідентифіковані прикметником *розумний* і конкретизовані семою «достатній» у значеннєвій структурі слова *недурний* та семантичним множителем «високий, значний» у структурі слів *мудрий* [СУМ, IV, 819], *великорозумний* [СУМ, I, 320], *премудрий* [СУМ, VII, 537]: *Він [Микола Баглай] уже настільки розумний, що уміє власними очима бачити красу собору і вгадувати її історичний смисл* (Є. Сверстюк) (УС 1, III, 56); *Чи нема у вас книжки про Будду – ото ще мудрий чоловік був!* (Грінч., I, 377); [Горпина:] ... *Це той великорозумний, що дурить отого старого дурного Рябка та й його великорозумну Єфросину!* (Неч.-Лев. 2, I, 559).

Прикметник *розумненький* [СУМ, VIII, 844], виражаючи міру вияву ознаки, містить експресивно-оцінні семи.

Периферійні лексеми аналізованого парадигматичного групування кількісно переважають ядерні, до них належать:

1) лексичні одиниці, вживання яких функціонально обмежене:

а) **лексеми, належні до розмовного стилю:** *мізкуватий* [СУМ, IV, 730],

мізковитий [СУМ, IV, 730], *кебетний* [СУМ, IV, 138], *кебетливий* [СУМ, IV, 138], *толковий* (рідко) [СУМ, X, 180], *башковитий* (рідко) [СУМ, I, 115] та інші з відповідним маркуванням: *Він [Семен] не був генієм, навіть талантом не був, а був просто кебетливою і розумною, а найголовніше – чесною людиною* (Грінч., I, 247); *Взявши з собою двох козаків – Кайдана і заїкуватого, мізковитого Смолку, – погнали верхи на Верещаки* (Мушк. 2, 482);

б) **лексеми-діалектизми**: *тенгий* [СБГ, II, 284], *свани* [СЗПГ, 136], *зарозумний* [СУМ, III, 295];

в) **лексеми-архаїзми**: *віщий* [СУМ, I, 693], *велемудрий* [СУМ, I, 317], *толковитий* [ССУМ, II, 571], *премудрий* [СУМ, VII, 537], *мисливий* (рідко) [ССУМ, II, 571]: *Розстрига-чернець із скиту? Чи, може, звідкись виблукався муж велемудрий, новітній Скворода?* (Гонч., IV, 456); [Лясковський:] *...Він там у їх за осавулу в сотні... На вигадки премудрий, дак його Туди і шле Ханенко, де не шаблі, А хитроців зажити треба їм* (Грінч., II, 488);

2) одиниці інших лексико-семантичних парадигм, які здатні розвивати конотаційні значення розумової діяльності на основі вторинної номінації, зокрема:

а) **прикметники на позначення властивостей, якостей людини, зумовлених її фізичною природою**, – *головатий* (розм.), *головастий* (розм.) [СУМ, II, 111], *лобатий* [МТВ], переносність значення яких ґрунтується на двоступеневій метонімічній номінації: «частина тіла людини → орган, який міститься у цій частині тіла → інтелектуальна характеристика людини»: *велика голова — великий мозок — розумна людина: А й дитина ж то вийшла на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне...* (Мирн., I, 344). Реалізація відповідного ЛСВ зумовлює зміну компонентного складу семми: сема розміру нейтралізується, натомість актуалізується потенційна сема оцінки;

б) **лексми, що характеризують людину за її матеріальним становищем, соціальним статусом**, – *багатий* [СУМ, I, 78]. Синтаксичними умовами реалізації відповідної семантики є структури, де прикметник набуває предикативної функції або виступає відокремленим означенням (виражаючи другорядну предикацію) в конструкціях «прикметник + іменник в ор. відм., прикметник + *на* + іменник у знах.

відм.». Роль залежного компонента в ад'єктивному словосполученні виконують іменники *розум, думки (багатий думками, багатий на розум): ... Тільки вищий, на розум багатий, зможе дух твій угору підняти* (Грінч., I, 74);

в) **лексеми зі значенням стосунку до ментальної сфери** – інтелектуальний [МТВ]: *Не упустили цього при створенні фільму, не порушили благородного стилю замислених... дванадцяти тисяч людей. Це новий, післявоєнний, рівень інтелектуального народу* (Довж., 518);

г) **прикметники морально-етичної характеристики особи** – *хитрий* [СУМ, XI, 64]: *І хто ж кого підвів? Семен – його, розумного, хитрого, досвідченого!..* (Коц., I, 122).

Крайню периферію становить ад'єктив *недебільний* [МТВ] з уточнювальною семою «який не страждає уродженою психічною неповноцінністю, розумовою відсталістю»: *Допускаю, зараз є момент якоїсь розгубленості у президента і якихось спокійніших, недебільних (не Колесніченків-Ківалових) депутатів ПР* (ВЗ, 2012, 10-12 серпня, 3).

3.1.1.2. Лексеми, які позначають недостатній вияв, певне обмеження рівня інтелектуальності або повну відсутність цієї ознаки

Ідентифікаторами цих значень у структурі лексико-семантичних варіантів виступають семи «недостатньо», «трохи», «мало». Пор.: *дурний* – «розумово обмежений, тупий; нерозумний...» [СУМ, II, 439]; *дурнуватий (розм.)* – «трохи дурний» [СУМ, II, 441]; *прителепкуватий (пришелепуватий, пришелепкуватий)* – «трохи дурний, дурнуватий» [СУМ, VIII, 58]; *благуватий* – «малоумний» [ССУМ, I, 478]: ... *Дурний нащадок доробок твій візьме у спадок і скаже він: «Канітферштан!»* (Порфирій Горотак) (УС 2, IV, 666); *Пристав був до солодкої Дарусі жити Іван Цвичок – чудний та дурнуватий, як вважали в селі, чоловік-зайда* (Мат. 4, 35); *Тим часом Шахай частував гостей: братів Шворнів – розумного Саньку й пришелепуватого Митьку...* (Ю. Яновський) (УС 2, II, 400); ... *хоч не знаю, чи зважишся ти кинути Київ задля якогось пришелепуватого баламута* (Сим., 237). Прикметники *дурненький* [СУМ, II, 439], *глупенький*, позначаючи недостатній

розвиток інтелекту, містить ще й експресивно-оцінну сему: – *Чому? – считав анарх. – Мабуть тому, що ти глупенький юнак* (М. Хвильовий) (УС 2, II, 221).

Усі лексеми цієї групи виражають негативну оцінку, позначаючи недостатній чи загальний низький рівень інтелектуальної діяльності, розумового розвитку. Ядерним конститuentом парадигми виступає прикметник *дурний*. Навколо нього об'єднуються ядерні компоненти, для яких значення інтелектуальної характеристики є основним: *нерозумний* [СУМ, V, 380], *немудрий* [СУМ, V, 340], *глухий* [СУМ, II, 88], *безглуздий* (СУМ, ВТССУМ та ССУМ фіксують цей прикметник як такий, що вказує лише на особливості об'єкта інтелектуального пізнання, проте в текстах він уживається і для характеристики особи) (*Ця безмежна щедрість, що подобала на щедрість чистої і нерозумної дитини, приводила часом до родинних конфліктів* (В. Вовк) (УС 1, III, 688); «... *Я вважала себе розумною, а я безглузда* (Слаб., 71)), та периферійні лексеми, основний лексико-семантичний варіант яких є позначенням інших ознак, якостей, властивостей:

а) ***параметричних*** – *неширокий* [СУМ, V, 406]. Первинна структура цього мікрополя пов'язана з позначенням лінійного розміру фізичних об'єктів і містить сему «за протяжністю вшир». На основі потенційних сем «незначний, недостатній для реалізації певних якостей» формується переносне, метафоричне значення у складі фразеологічної сполуки *лобом неширокий* – «нерозумний» (невеликий розмір (ширина) лоба сприймається як свідчення низького рівня інтелекту): *В багрянці довгополій ходив по храміні, ходив, аж поки, лобом неширокий, в своїм гаремі одинокий, Саул сердега одурів* (Шевч., II, 312);

б) ***міри наповненості посудин, ємностей речовиною***: морфологічно прості прикметники *пустий* [СУМ, VIII, 398], *порожній* [СУМ, VIII, 398] та у складі фразеологічних сполук типу *порожня голова*, *порожній лоб* і композитів *пустоголовий* [СУМ, VIII, 401], *пустолобий* [ССУМ, I, 478-479] актуалізують оцінне значення «нерозумна, дурна, нетямуща людина»: *Самопас я ріс, пустий хлопак...* (Фр. 1, IV, 408); *Полаяти б їх треба, – порадив Бовдюг, – от вони й повискують. Не люблять пустоголові пани доброї лайки* (СУМ, VIII, 401);

в) ***ознак фізичного стану речовини та сенсорних характеристик*** –

твердий, тупий [СУМ, X, 320] та у складі композитів *твердоголовий (розм.)* [СУМ, X, 49], *твердолобий (розм.)* [СУМ, X, 49], *тупоголовий (розм.)* [СУМ, X, 322], *туполобий (розм.)* [СУМ, X, 322], *тупоумний* [СУМ, X, 322]. Вторинні ЛСВ прикметників позначають розумову обмеженість, нетямущість. Зазначені лексеми розвивають метафоризовані значення у складі словосполучень *тверда (тупа) голова, твердий (тупий) лоб*. Співвідносні з ними композити вказують на низький рівень загальних розумових здібностей і, на відміну від морфологічно простих прикметників (*тупий – гострий*), не творять антонімічних пар-композитів (*гостроголовий – тупоголовий*). Н. Ф. Клименко пояснює це тим, що перший з них (*гостроголовий*) актуалізує пряме значення у словосполученні, а інший (*тупоголовий*) – переносне [120, 187]: *Топтати, рвати, метати і вперед, вперед, проламуватися крізь хащі, крізь живих людей... – не озирайся, вперед, вперед, життя належить відважним, безжальним і не тупоголовим зарізнякам, а мудрим і мужнім* (Загр. 1, 438); *Отець Георгій досі не міг собі простити, що довірив справу своєї честі цьому тупому...Дятлу...* (Тар., 62);

г) **ознак фізичного стану істот, особливостей їхньої тілобудови.** За моделлю метафоричного переносу «фізичний стан істоти, особливості будови → інтелектуальна характеристика людини» відбувається формування переносного оцінного значення у лексемах *недоладний* [СУМ, V, 293], *тупорилий (знев.)* [СУМ, X, 322], *безмозкий (безмізкий) (розм.)* [СУМ, I, 134-135], *безголовий (розм.)* [СУМ, I, 123], *голомозий (розм., рідко)*, *плоскоголовий (розм.)*, *пласкоголовий (розм.)* (плоска форма голови сприймається як ознака слабо розвиненого мозку, а отже, й браку розуму), за якими вони зближуються з прикметником *безрозумний* [СУМ, I, 144], та у вторинному значенні прикметника *слабкий, безсилий* у фразеологічних сполуках *слабка голова* [ФСУМ, I, 184], *безсилий розум*. Пор.: «з тупим рилом», «який не має сили, мозку, голови» – «дурний, дурноголовий»: *Та й дурак же ти безмізкий! Я Давид є, цар жидівський!* (Фр., 1976, I, 299); *Головне, він [драматург] умів писати так, що його розуміли всі: інтелігенція вловлювала підтексти, пласкоголові читачі – все сприймали за чисту монету* (Розд. 3, 107); *Старовинна мудрість доводить, що на слабкі голови влада впливає погано* (ФСУМ, I, 184); *Були інші письменники ще*

більш недоладні, які над усе вихваляли доблесті войовничих феодалів (СУМ, V, 293);

г) *ознак за їх подібністю до інших істот* – *овечий* [СУМ, V, 611], *ослячий* [СУМ, V, 773], *курячий* [ФСУМ, II, 759]. У складі фразеологічних ад'єктивних сполук типу *овечий розум, ослячі вуха, курячий розум (голова)* вони виражають оцінні значення на основі асоціативних зв'язків: «оцінка тварин → характеристика людини» за інтелектуальними можливостями. Оскільки за народною світоглядною ієрархією людина є інтелектуально вищою істотою, то ці мовні одиниці позначають об'єкт розумово слабкий, дурний. Свійські тварини, такі, як вівця, курка, у народних уявленнях асоціюються з браком мудрості, а осел – з впертістю до глупоти: «Що, – каже, – я за куряча голова! Кого я йду рятувати?..» (Кул. П., 54); – *Бо жінку треба держати під доглядом. У неї курячий мозок. Їй аби що-небудь, і готова наробити таких дурниць, що десять розумних чоловіків не висьорбають того скандалу* (Фр. 2, 33);

д) *характеристик людини за її соціальним становищем, матеріальним достатком* – *убогий* [СУМ, X, 357], *бідний (небагатий)* [ФСУМ, I, 29]. Семантика інтелектуальної оцінки виникає на основі семи «недостатньо, мало», яка видозмінюється у випадку поєднання прикметника з іменником *розум* в атрибутивній, предикативній чи у функції другорядної предикації в конструкціях «прикметник + іменник в ор. відм.; прикметник + *на* + іменник у знах. відм.»: [Прісцілла:] *Та хіба ж усі такі, як той клієнт, умом убогий* (Укр., IV, 286); – *Ой, – каже [Голота], – татарине, ой... бородатий! Либонь же ти на розум небагатий: ще ти козака у руки не взяв, а вже за його й гроші пощитав* (ФСУМ, I, 29); *Тремтіть небіжчика не змушиш від морозу, та й від жару він пітуватиме не стане, як не народить думку, хоч погану, муштрований, убогий розум* (Сим., 77);

е) *ознак за їх подібністю до рослин, матеріалів* (*дубовий, мідний*), коли відносні прикметники виявляють здатність переходити до розряду якісних (особливо композити), характеризуючи інтелектуальну діяльність людини на основі зіставлення з речовинною субстанцією: *дубоголовий (розм.)* [ССУМ, I, 478-479], *міднолобий (розм.)* [ССУМ, I, 478-479], *дубуватий (розм.)* [ССУМ, I, 478]. Твердість як головна ознака рослини стає основою формування оцінного значення, пов'язаного

із характеристикою низького чи загальмованого рівня перебігу розумових операцій. Складнішою видається метафорична структура прикметника *мідний*. Тверда, в'язка і ковка, мідь у сплавах з оловом, алюмінієм та іншими металами здавна використовувалась для відливання порожнистих виробів, зокрема дзвонів. Припускаємо, що дзвінкий, лункий звук, який утворюється від ударів по мідних виробках, асоціюється з «порожньою» головою, тобто з браком розуму;

є) **ознаки неживої природи** – *тумануватий* (розм.) [ССУМ, I, 478-479]. Денотатом цієї лексеми є атмосферне явище, яке полягає у скупченні найдрібніших крапель води або кристалів льоду в нижніх шарах атмосфери, що робить повітря непрозорим. Відповідно нечіткими видаються також обриси речей, що породжує неясність, невиразність сприйняття. Це стає основою метафоричного переносу «атмосферне явище, стан навколишнього середовища → характеристика інтелектуальних можливостей людини»: *Сказано, якийсь тумануватий* [Василь] (Фр. 3, II, 5);

ж) **характеристики умінь, майстерності людини** – *недотепний* [СУМ, V, 301]: ... і тільки в р.1614, коли якийсь недотепний писака видав безіменно її другу часть, Сервантес написав свою другу часть «Дон-Кіхота»... (Фр. 1, IV, 169);

з) **особливостей, технології виготовлення чого-небудь** – *кручений* (знев.) [СУМ, IV, 378]: [Степан:] *Ти, мабуть, і справді кручений; я тобі кажу: ...не бий ти даремно чобіт, бо тільки підметки почовгаєш* (СУМ, IV, 378);

и) **морально-етичні якості людини** – *нехитрий* (розм.). Функціонування цього прикметника на позначення поняття «нерозумний, нетямущий» не закріплене мовним узусом, його вживання у народному мовленні пов'язане з євангельською табуванням слів *дурний, дурень*: «А я кажу вам, що кожний, хто гнівається на брата свого, підпаде судові. Хто ж скаже братові: Нікчема! – той підпаде Верховному Судові. А хто скаже: Дурний! – той підпаде під вогонь пекельний» (СП, Єв. від Матея; 5:22).

Переносне значення інтелектуальної діяльності розвинулося й у лексеми *макоцвітний* (розм.) [ССУМ, I, 478] на основі знань про наркотичні властивості цієї рослини та її плодів: незрілий мак дурманить голову, тому виступає символом глупоти [90, 350]: *Хто допоможе, дурню макоцвітний, – московський цар чи*

трансільванський князь?! (Кост. 1, 6).

На периферії розглядуваного поля перебувають прикметники, для яких характерна обмежена сфера вживання, низька частотність: *глухий (рідко)* [СУМ, II, 88], *безрозумний (рідко)* [СУМ, I, 144], *недоумкуватий* [СУМ, V, 301], *дурноголовий (розм.)* [СУМ, II, 441], *дурноверхий (знев.)* [СУМ, II, 441], *дурнолобий (розм.)* [ССУМ, I, 478], *благуватий (розм.)* [СУМ, I, 195], *глупуватий (розм., рідше)* [ССУМ, I, 478], *немудрячий (розм.)* [СУМ, V, 340], *немудрящий (розм.)* [СУМ, V, 340], *придуркуватий (розм.)* [СУМ, VII, 608], *пришелепуватий (вульг.)* [СУМ, VIII, 58], *пришелепуватий (вульг.)*, *пришелепуватий (вульг.)* [СУМ, VIII, 102], *прителепуватий (вульг.)* [СУМ, VIII, 58], *макоцвітний (розм.)* [ССУМ, I, 478], *йолопуватий (розм.)* [МТВ], *чокнутий (розм.)* [МТВ], *малоумний (розм.)* [МТВ], *малорозумний (розм.)* [МТВ], *недоумний* [СБГ, I, 483], *придурчистий* [СЗПГ, 86], *бандуроватий* (від *бандура* – «дурень, тюхтій») [СБГ, I, 43], *галайкуватий* (від *галай (галах)* – «телепень») [УДЛ, 94], *безклепкий* [СГ, I, 40-41], *тунтавий* [СБГ, II, 306], *мешигинуватий* (від *мешигін* – «придуркувата людина») [СБГ, I, 438], *чудний* [СЗПГ, 256], *фандеруватий* [СБГ, II, 328]. Наприклад: [Шкандибиха (до сина):]. *Чого ти тут витріщився, пришелепуватий? Милуєшся дурноверху Наталею, що зарізалася?* (Мирн., I, 685); [Інгігерда:] *Яка ганьба! До церкви не прийшла, В святі часи ганяєш десь по ловах, немов хлопчак який дурноголовий!* (Коч., 616); *Там п'яний батько..., прийшовши із шинку, що єсть сили лупить по голові свого хлопця, геть заб'є йому памороки, навіки придуркуватим зробить* (Коц., I, 482); – *Ти що, чокнутий? Чи тебе не вели попід руки дівчата?* (Дім., 185).

Окрему групу прикметників на позначення обмежених розумових можливостей, низького рівня інтелекту становлять лексичні одиниці зі значенням «який характеризується недостатнім чи загальмованим розвитком розумових здібностей через вроджену психічну неповноцінність, розумову відсталість». Ядерним конститuentом цієї групи є прикметник *недорозвинений* [СУМ, V, 298]. Менша частотність властива лексемам *недоумкуватий-2* [СУМ, V, 301], *слабоумний* [СУМ, IX, 344], *дефективний* [СУМ, II, 259], *несовна розуму* [ССУМ, I, 478]. Решта компонентів виражають відповідну семантику на основі метафоричного перенесення

«фізичний стан людини → інтелектуальна характеристика людини» – *кволий* [СУМ, IV, 137], *слабий* (та як один з компонентів складного ад'єктива *слабоумний* [СУМ, IX, 344]), *хворий*, зокрема у складі фразеологічних сполук *на розум кволий, слабий на голову, хворий на голову (умі)*, побудованих за моделлю «прикметник + на + іменник у знах. відм.»: – *Дарусю, нашу малу часом болить голова, бо вона падала з дамби. Але вона не є слаба на голову* (Мат. 4, 16); *Про око його зробили хорим на умі, якийсь час продержали у Кульпаркові, а потім вернули знов на посаду* (Фр. 2, 9).

На крайній периферії цієї підгрупи наявні лексеми *нидоєкий* [СЗПГ, I, 344], *дебільний* [МТВ]: *Після кавової реклами настала черга купи інших, таких самих дурнувятих роликів, із неправильною вимовою, наголосами, з дебільними обличчями, які, мабуть, символізували середньостатистичне обличчя вітчизняного громадянина* (Розд. 3, 161).

3.1.2. Мікрополе прикметників, що характеризують процес мислення та індивідуально-психологічні якості мисленнєвої діяльності людини

У психологічній літературі виділяють індивідуально-психологічні характеристики, що впливають на перебіг мисленнєвої діяльності: 1) послідовність, логічність і точність у вирішенні завдань; 2) глибина – здатність виділити суттєві характеристики об'єкта та зробити відповідні узагальнення; 3) широта – різнобічний підхід до вирішення завдань; 4) критичність і гнучкість, усвідомлений контроль та оцінка перебігу інтелектуальних операцій, уміння змінити обраний шлях у вирішенні проблеми, якщо змінились її умови і вибір не підтвердився; 5) самостійність або прагнення суб'єкта самостійно проаналізувати задачу, прийняти рішення, обґрунтувати його правильність; 6) стійкість, постійна орієнтація на закономірні ознаки об'єкта [93, 210-211].

Індивідуально-психологічні характеристики інтелектуальної діяльності, особливості процесів сприймання, засвоєння, уваги визначають набір інтегральних та диференційних сем, які зумовлюють розподіл лексичних одиниць з відповідною семантикою у межах мікропарадигм за певними показниками.

Загальні особливості пам'яті, такі, як здатність до запам'ятовування, збері-

гання та відтворення інформації, у структурі лексико-семантичного варіанта вираження через предикат «пам'ятати» та семи «добре» / «погано» як оцінну опозицію:

а) «який має добру пам'ять, здатний легко запам'ятовувати»: *пам'ятливий* [СУМ, VI, 38], *пам'яткий* [СУМ, VI, 38], *пам'ятущий (рідше)* [СУМ, VI, 39], *незабудливий* [МТВ], *тямкий* [ССУМ, II, 117] у вторинному значенні на основі метонімічного переносу «загальна оцінка розумових здібностей → особливості розвитку пам'яті»: *Оповідачами були найбільш начитані й найпам'ятливіші в'язні* (Багр. 1, 89); *Радюк був зроду пам'ятливий, незабудливий* (Н.-Лев. 2, I, 254);

б) «який має погану пам'ять, швидко забуває про що-небудь»: *забудькуватий* [СУМ, III, 32], *непам'ятливий (розм.)* [СУМ, V, 351], *забутливий (рідко)* [СУМ, III, 33], *безпам'ятний (розм.)* (у Словнику Б. Грінченка фіксується первинне значення цього прикметника: «який має погану пам'ять» [СГ, I, 43], однак з часом воно витіснилося більш частотним у вживанні «який перебуває у стані безпам'ятства, втратив свідомість» [СУМ, I, 137]), *забутній* [СГ, II, 10], *забитешни* [СЗПГ, I, 160].

Особливості уваги, під якою розуміють форму організації пізнавальних процесів та умову їх успішного розвитку, здатність суб'єкта зосереджуватись у певний момент часу на реальному або ідеальному об'єкті – предметі, події, образі, міркуванні [95, 232]. Відповідні якості представлено в лексемах, що формують ядро номінацій – *уважний* [СУМ, X, 364], *пильний* [СУМ, VI, 354], *зосереджений* (у вторинній, ознаковій функції) [СУМ, III, 690], *пильновитий*, *пильноокий (рідко)* [МТВ], на противагу – *неуважний* [СУМ, V, 397], *розсіяний* [СУМ, VIII, 809] (у вторинній номінації). Менша частотність та обмежене функціонування властиве прикметникам *уважливий* [СУМ, X, 364], *неуважливий* [СУМ, V, 397], *роззявкуватий* [СУМ, VIII, 681], *безуважний* [ШСССУЛМ, 49]: *Не менш зосередженим і уважним був і сам поводир, відповідальний перед Богом за життя цих людей, яким він потрібний, які потрібні йому...* (Тар., 171); *Проф. В. Шаян, пильний дослідник і коментатор нашого філософа ... говорить далі, «що питаннями етики, соціології і педагогіки займається Сковорода дуже часто в численних своїх творах»...* (Михайло Орест) (УС 1, I, 601); *І тільки пильноокий Віхола бачить, що за робота з них [хлопців]* (Гонч., IV, 420); *Розсіяний наглядач забув, скількох він брав «на оправку», звикши*

іноді водити людей партіями з тих камер, де їх занадто багато (Багр. 1, 282).

Здатність до сприймання та цілеспрямованого спостереження, яке переходить у складнішу чи менш складну діяльність мислення, представлена в мові ад'ективами *спостережливий* – «здатний добре все помічати, підмічати, звертати увагу на щось приховане, внутрішнє, суттєве» [СУМ, IX, 579], *пильний* [СУМ, VI, 354], що сприймаються як позитивні характеристики, та лексемами периферійного уживання – *примітливий* (розм.) [СУМ, VIII, 676], *замітливий* (розм.) [СУМ, III, 213], *помітливий* (розм.) [ССУМ, III, 666], *кмітливий* (рідше) [СУМ, IV, 190] (шляхом метонімічного перенесення «загальна оцінка інтелекту → особливості розвитку спостережливості») і *зіркий* [СУМ, III, 577]. Первинне значення останнього – «фізичні характеристики людини», а вторинний, метафоризований ЛСВ актуалізує оцінне значення інтелектуальної діяльності – «пильний, спостережливий»: *Причому в зображенні «персонажів» з фауни він показав себе не лише художником, а й – несподівано – оригінально спостережливим натуралістом...* (І. Дзюба) (УС 1, III, 336); *Хай далеко «Боцман Лелека», хай ледь видніється на містку знайома юнацька постать, але капітан помітить її й звідти, капітан мусить бути зірким* (Гонч., III, 363). Крайню периферію становлять ад'ективні фразеологічні сполуки *меткий на око, гострий на око* [ФСУМ, I, 484], у яких стрижневі прикметники актуалізують архісему ряду на основі метафоричних переносів «ставлення до праці → розумова діяльність», «дотикова характеристика → оцінка інтелектуальних можливостей людини»: *Слідом за вчителем виступав Юзеф П'єнтак – рудуватий селянин середніх років – жвавий, балакучий і меткий на око* (СУМ, IV, 690).

Антонімічне слово мікрогрупи *неспостережливий* має значення «який не відзначається спостережливістю» [СУМ, V, 387].

Ознака самостійності мислення, здатності до спрямованого пізнання реалізована у прикметниковому значенні «який прагне про все дізнатися, все зрозуміти», що на оцінній шкалі розрізняється диференційними семами позитивної чи негативної характеристики: *допитливий* [СУМ, II, 371] – *недопитливий* [СУМ, V, 296]. Периферію позитивної оцінки становлять лексеми: *цікавий-3* [СУМ, XI, 226] зі значенням «який виражає цікавість, відзначається цікавістю; допитливий»;

знаттєлюбний [СУМ, III, 645], *питливий* (рідко) [СУМ, VI, 369], *доскіпливий* (розм.) [СУМ, II, 384]: ... а від діда по матері Михайла Глібовицького ... *допитливий* хлопчина дізнався про давні часи, історичні події на Україні (М. Ільницький) (УС 1, I, 242); *На лихо, чоловік її, кравець, був страшенно цікавий і відтоді, як старий тесть оселився в його хаті, на хвилину не мав спокою* (Коц., II, 315).

Здатність оригінально, неординарно мислити виражена в умінні вигадувати що-небудь, винаходити; знаходити вихід зі складного становища. У структурі мікрополя вона репрезентована ад'ективами *винахідливий* [СУМ, I, 439], *вигадливий* [СУМ, I, 370], елементами периферійної зони *хитромудрий* [СУМ, XI, 66], *хитроумний* [МТВ], які актуалізують інтегральне значення синонімічного ряду шляхом метафоричного переосмислення першого компонента композитів «морально-етична характеристика особи → оцінка її інтелектуальних можливостей», та діалектизмом *вибагливий* [СБГ, I, 96]: *Одні повертали в церкву, інші – заходили у дзвіницю, створюючи там неймовірну духоту і тісняву, а хтось із більш винахідливих чоловіків – виліз між дзвони і щосили вдарив на сполох* (Мат. 4, 154); *Причому в зображенні «персонажів» з фауни він показав себе не лише художником, ... а також, сказати б, вигадливим «зоопсихологом»* (І. Дзюба) (УС 1, III, 336); *Сьому ж на те відповів Прометей хитромудрий з усміхом Лагідним...* (Фр. 1, VIII, 329).

Глибина / поверховість мислення, роздумів у структурі лексико-семантичних варіантів виражена семами ступеня вияву базової ознаки: «глибокий», «поверховий». Основне значення лексем цієї групи – вказівка на позитивну кваліфікацію («здатний глибоко роздумувати, розмірковувати») найповніше виражають прикметники ядерної зони мікрогрупи: *вдумливий* [СУМ, I, 313], *глибокодумний* [СУМ, II, 83], *проникливий* [СУМ, VIII, 242]: *Він [М. Коцюбинський], як вибагливий і вдумливий письменник, з великим напруженням працює над вдосконаленням і збагаченням свого творчого методу кращими мистецькими досягненнями світової літератури* (Є. Федоренко) (УС 1, I, 92); *Тут і заявив [І. Світличний] про себе як проникливий і принциповий літературний критик...* (УС 2, IV, 228).

З-поміж лексем інших лексико-семантичних парадигм, які актуалізують значення інтелектуальної характеристики особи вторинними ЛСВ, можна виділити

прикметники зі значенням:

а) **просторових характеристик** (зокрема зі значенням «глибина» і «товщина») – *глибокий* [СУМ, II, 82], *тонкий* [СУМ, X, 187]. Специфічною особливістю цих ад'єктивів є те, що позначувані ними ознаки визначаються відстанню в різних напрямках до межі об'єкта вниз або по горизонталі від спостерігача (перспективний розмір). Ця особливість первинної структури зумовлює конкретний зміст переносного значення, побудованого на основі метафоричної моделі «просторова характеристика → характеристика людини за інтелектуальними ознаками», при цьому сема розміру зазнає видозміни, натомість актуалізується, абстрагуючись, сема ступеня вияву ознаки. Пор.: *глибокий* – «який відзначається глибиною... серйозний, вдумливий»: *Академік Сергій Єфремов, глибокий знавець творчості Михайла Коцюбинського, ... ділить шукання письменника на дві фази...* (Є. Федоренко) (УС 1, I, 85); *Тонкий критик*;

б) **сенсорних характеристик**, які репрезентує лексема *гострий*. Якщо первинне значення стосується номінації фізичних властивостей об'єктів, то переносне відображає індивідуально-психологічні властивості мисленнєвої діяльності. Актуалізована сема «інтенсивність» вносить додаткові смислові компоненти для оцінки параметрів інтелекту: *гострий* – «який глибоко вникає в суть чого-небудь, тонкий, проникливий» [СУМ, II, 144]: *Марія була гострою, допитливою, ніщо не залишалось поза її увагою.*

Периферію мікрогрупи позитивної оцінки становить також рідковживаний ад'єктив *думливий* [СУМ, II, 436].

Антонімічне значення негативної оцінки виражає лексема *поверховий* [СУМ, VI, 643-644], первинний лексико-семантичний варіант якої вказує на місце розташування у просторі, а ЛСВ-2 позначає відсутність здатності зосереджено думати, заглиблюючись у суть чого-небудь: *Я любив і люблю Маяковського більше, аніж ці деякі поверхові критики наші показати хотіли* (СУМ, VI, 643-644).

Семантично близькими до синонімічного ряду *проникливий, вдумливий, глибокодумний* є лексеми *роздумливий* [СУМ, VIII, 673], *розмислений* [СУМ, VIII, 741], *замислений* [СУМ, III, 209], *задуманий* [СУМ, III, 200], *задумливий* [СУМ, III,

117], *думний* (розм.) [СУМ, II, 436], які характеризують стан людини, обтяженої роздумами, схильної до задуми: *Неквапливий, роздумливий, сяде [дідуньо] й подовгу дивиться кудись* (Гонч., IV, 511); *А що Ваня стає задумливий, то це теж гарно, – може, з нього вийде вчений або письменник* (Підм., 65); *Швець також думний, здається, чекають чогось обидва* (Шевчук, 347).

Ознака швидкості перебігу розумових операцій і їх тривалості реалізована в семах «швидкий», «повільний» і конкретизована через предикати «сприймати», «засвоювати»; «міркувати, розмірковувати, осмислювати»; «здогадуватись, вирішувати».

До семантичної підгрупи з загальним значенням «який швидко й легко сприймає, засвоює що-небудь» належать прикметники *сприйнятливий* [СУМ, IX, 598], *понятливий* (розм.) [СУМ, VIII, 168]; антонімічне значення має ад'єктив *несприйнятливий* [СУМ, V, 388].

Окрему підгрупу лексем зі значенням «який здатний / нездатний добре й швидко міркувати, розмірковувати, осмислювати що-небудь» формують лексичні одиниці навколо ядерних конститuentів *кмітливий, некмітливий*.

Значення позитивної оцінки експлікують прикметники *кмітливий* [СУМ, IV, 196], *тямуций* (*тямучий*) [СУМ, X, 347], *тямкий* [СУМ, X, 347], *тямовитий* [СУМ, X, 347], *розторопний* [СУМ, VIII, 829]: *Що коли зайти в яку велику установу? Може, там якраз випадково потрібен молодий кмітливий рахівник чи реєстратор?* (Підм., 320); *Це все обурювало диблян, а дехто тямуциший починав уже розуміти, через віщо Зінько з своїм товариством так повставав, щоб не продавати Денисові землі* (Грінч., II, 238); *Вдалися обоє і розторопні, і до роботи щирі, а яка їм шана за це?* (Гонч., II, 159).

Негативну оцінку маніфестують ад'єктиви *некмітливий* [СУМ, V, 388], *нетямуций* (*нетямучий*) (*рідше*) [СУМ, V, 397]: – *Де йому [отцеві диякону], немоцному та некмітливому, знати про це! – махнув рукою дяк* (Ант.-Дав., 467); *Він гнівався на батька й на братів страшенно, лаяв їх мужвою нетямуцою, що не розуміють, як повинні поводитися з образованием чоловіком* (Грінч., II, 22). Прикметники *безтолковий* [СУМ, I, 150], *дурний* уточнюють інтегральне значення

синонімічного ряду семою високого ступеня вияву ознаки.

Периферію семантичних підгруп становлять конституенти лексико-семантичних парадигм зі значенням:

а) **статико-динамічних, вібраційних характеристик**: *бистрий* [СУМ, I, 167], *меткий* [СУМ, IV, 690], *спритний* [СУМ, IX, 599], які у функції морфологічно простих чи як компоненти складних слів (*бистроумний* [СУМ, I, 168]) виражають семантику оцінки мисленнєвої діяльності на основі значеннєвих компонентів «швидко; такий, який відбувається протягом незначного проміжку часу» та за умови вживання прикметників у моделі «прикметник + іменник-назва істоти», «прикметник + прийм. на + іменник у знах. відм. (розум)»: *Бистра на розум, вона розмовляла так жваво й дотепно, ... що слухати її не можна було без зворушення і теплої посмішки* (СУМ; I, 167); *Той спів учула у своїх кімнатах Дочка Ікара, Пенелопа бистроумна* (Фр. 1, VIII, 197);

б) **дотикових характеристик** – *тупий* у складі композита *туподумний* [СУМ, X, 322]: *Туподумний учень*;

в) **щільності предметів** – *тугий* [СУМ, X, 310]: – *Ти, – кажу, – Логвине Потаповичу, матеріаліст підкований, але діалектик дуже тугий* (Гонч., III, 314).

До периферійної зони аналізованого угруповання належать також прикметники, функціонування яких обмежене розмовним стилем мовлення (*метикований (розм.)* [СУМ, IV, 689], *метикуватий (розм.)* [СУМ, IV, 689], *тямковитий (розм.)* [СУМ, X, 347], *толковий (розм.)* [СУМ, X, 180], *второпний* [МТВ], *промітний (розм.)* [СУМ, VIII, 234] (з диференційним семантичним компонентом «який легко знаходить вихід із скрутного становища, легко знаходить правильне рішення»); *нерозторопний (розм.)* [СУМ, V, 379], *нетямкий (розм., рідше)* [СУМ, V, 397], *нетямовитий (розм., рідше)* [СУМ, V, 397]), діалектизми (*покітливий* [СУМ, VII, 33], *штудерний* [СУМ, XI, 546], *смикавистий* [СЗПГ, 158], *похонний* [СБГ, II, 128]): *От Ява! От же молоток! Таки варить у нього казанець! Метикований хлопець* (Нест., 225); *Навдивовижу тямковитий хлопець: і вчиться добре..., і руки має просто золоті...* (Гонч., V, 25); *Тільки непевність була, – як допит продовжити далі? – виручив Шікрятів, земляк бистрий і второпний* (Барка, 146).

Спільна ознака «який швидко / повільно здогадується, легко / важко знаходить правильне рішення» визначає належність лексем до мікрогрупи *здогадливий / нездогадливий*: *здогадливий* [СУМ, III, 544]; *догадливий* [СУМ, II, 338], *нездогадливий* [СУМ, V, 316], *недогадливий* [СУМ, V, 290] та елемент крайньої периферії *нитємний* [СЗПГ, I, 348]: «*Пише тобі той, хто в простори ефіру шепоче твоє ім'я. Щоб долетіло воно й до інших планет. Але не задавайся. Будь догадливіша. Твій навіки!*» (Гонч., V, 19); [Мусій:] *Який же бо ти недогадливий! Хіба ти не бачиш, що в пляшці вже нічого нема?* (Грінч., II, 451).

Загальна здатність до розмірковування, здійснення розумових операцій, послідовність у судженнях, критичність / навіюваність роздумів. Центральним компонентом групи, який найповніше відображає загальне значення «здатний мислити, міркувати, діяти правильно й розумно», є прикметник *розсудливий* [СУМ, VIII, 820]: *Розсудливий чоловік; поміг оклигати і оборонив* (Барка, 78); *Радянську владу в тому селі представляє чудесна жінка Наталка Микитівна Ковшик..., розсудливий, розумний і енергійний представник народної влади...* (Вишня, V, 34).

Залежно від того, як конкретно виявляється розсудливість, прикметники аналізованої групи умовно можна поділити на три семантичних блоки. Такий розподіл зумовлений тим, що лексеми характеризуються виразною конкретизацією семантики, позначаючи ознаку логічного, послідовного мислення, відображення цієї властивості у поведінці, діях людини та у здатності передбачити, врахувати розвиток подій у майбутньому.

Ядро підгрупи становлять конституенти, які характеризують людину з раціональним, логічним, послідовним, чітким мисленням на основі первинного значення: *розсудливий* [СУМ, VIII, 820], *розважливий* [СУМ, VIII, 622], *розважний* [СУМ, VIII, 622] (ускладнені семою «всебічно розсудливий»), *поміркуваний* [СУМ, VII, 124]: *Славка завжди носило, мов крота по городу, а Даруся навіть малою була степенна, розважлива, неначе стара жінка* (Мат. 4, 17); *Але привикли [старшини] до того, що в розмові з Мазепою треба бути поміркуваним, ... з ним треба балакати спокійно і розумно* (Лепк. 2, 135). На периферії перебувають лексеми, які виражають інтегральну ознаку групи на основі вторинної номінації прикметників зі значенням:

а) **властивостей предметів, що сприймаються органами зору (співвідношення світла й тіні)** – ясний [СУМ, XI, 655], світлий [СУМ, IX, 91], зокрема у словосполученнях *ясна голова (розум), світла голова (розум): А прокуратор йому на се: «О так, се одна з найясніших голов у галицькій адвокатурі [про Рафаловича]»* (Фр. 2, 9);

б) **фізичного стану людини** – притомний [СУМ, VIII, 66], свідомий [СУМ, IX, 77], тверезий [СУМ, X, 50], які здатні реалізувати значення «який має здоровий глузд, може правильно оцінити ситуацію; розсудливий» (порівняно зі станом сп'яніння, втрати свідомості, що зумовлює відсутність здатності керувати мисленнєвим процесом, адекватно оцінювати дійсність): *Отим-то й воював [Григорій] з тією хворобою усією наполегливістю тверезого розуму* (Багр. 2, 120); *Сталося те, чого в нашій Галілеї можна було найменше сподіватися: чим завзятіше на вас напали свідомі галичани, тим вище підносили вас і захищали несвідомі...* (Іван., II, 529); *Він [Кенігзен] був не тільки завзятий, але й тверезий, холонокровний* (Лепк. 2, 339); *Хіба ж Тоня, його розумна, твереза, практична Тоня, сіла б із ним в каючок, якби її не штовхало оте... жадання торкнутися чогось заборонного..?* (Гонч., V, 200);

в) **буттєвих (модальних) характеристик** – реальний [СУМ, VIII, 467]: *А тим часом хтось... може, сам Кифор Далей... може, Блуд ... може, хтось дуже реальний і практичний... зрізав яблуню біля мого причілка...* (Фед. 1, 156);

г) **ознак за їх відношенням до поняття, названого основою-мотиватором**, – раціональний [СУМ, VIII, 459], логічний [СУМ, IV, 457], раціоналістичний [СУМ, VIII, 459]: *Я покажу тобі там надзвичайні місця. Там я буду логічна, Юрчику!* (Підм., 634).

До периферії номінацій належить також прикметник *здравомислячий* [СУМ, III, 548] з виразною стилістичною конотацією та елемент розмовного стилю *розміркований (розм.)* [СУМ, VIII, 743]. Найбільш віддалений від ядерної зони діалектизм *розсудний* [СУМ, VIII, 820].

Зазначені лексичні одиниці синонімічного ряду з домінантою *розсудливий*, а також прикметники *обережний* [СУМ, V, 489], *обачний* [СУМ, V, 463], *обачливий* [СУМ, V, 463], *бережений* [СУМ, I, 159], *бережкий* [СУМ, I, 159], *оглядистий*

(розм.), *оглядний* (рідше) [СУМ, V, 617], діалектизм *бачний* [СУМ, I, 115], позначаючи розсудливість, послідовність, критичність, правильність мислення людини, експлікують значення «який діє обдумано, передбачливо, з необхідною обережністю»: *Він [Петро] щиро вірив би в сказане і здавався б собі дуже обачним, проникливим і надзвичайно обережним* (В. Петров) (УС 2, II, 115); *Хоч який був я обачливий і обережний, та все ж втрачав то одного, то другого із золотих своїх рицарів...* (Загр. 3, 42).

Семантично близькими до аналізованої мікрогрупи є ад'єктиви *серйозний* [СУМ, IX, 138], *статечний* [СУМ, IX, 668] (з генетичного погляду первинним, очевидно, було значення «який має достаток; заможний»), *вдумливий* [СУМ, I, 313], ідентифіковані семемою «який вдумливо, розважливо ставиться до життя, справи і т. ін., не здатний до легковажності»: – *І як він міг закохатись у дівчину? Він, такий розумний, серйозний?* (Підм., 660). Прикметники *поважний* [СУМ, VI, 632], *поважливий* (рідко) [СУМ, VI, 632], *позитивний* [СУМ, V, 814], *солідний* [СУМ, IX, 443] актуалізують архісему ряду вторинними ЛСВ, первинна їх семантика вказує на суспільну оцінку, визнання людської діяльності (*поважний, поважливий*), наявність згоди, ствердності у рішеннях, відповідях тощо (*позитивний*), якість виготовлення, міцність речей (*солідний*), наприклад: *Розважливий, солідний, ... він [Кармазин] мав у підлеглих і в начальства значний авторитет як знавець своєї справи та ще як людина суворо принципова* (Гонч., I, 232).

Опозицію до *розсудливий, серйозний* становлять лексичні одиниці, об'єднані в синонімічні ряди з домінантами *необачний, легковажний*.

Значення «який діє без обдумування, без необхідної обережності, не думаючи про наслідки» мають прикметники *необачний* [СУМ, V, 344], *необачливий* [СУМ, V, 344], *нерозважливий* [СУМ, V, 377], *нерозсудливий* [СУМ, V, 379], *нерозважний* [СУМ, V, 377], *безрозсудний* [СУМ, I, 144], *непомірований* [СУМ, V, 361] (у вторинній номінації ад'єктива зі значенням «який не знає міри у своїх бажаннях, вимогах»), *необережний* [СУМ, V, 344], *шалений* [СУМ, XI, 398] (на основі метафоричного переносу «емоційний стан → оцінка розумової діяльності людини»), *безшабашний* (розм.) [СУМ, I, 154]. Ад'єктив *необережний* [СУМ, V, 344] уточнює

інтегральну сему компонентом «який діє необдуманно, наражаючись на можливу небезпеку, неприємність». Напр.: – *Не плач, нерозсудлива дівчино! Покинь пана та вертайся додому* (Н.-Лев. 2, II, 41); *Бідний Джалапіта лежить, подертий на шматочки, а невірне слово ходить, приспівуючи: «Джалапіта нерозважний, хіба можна вірити слову»* (Е. Андієвська) (УС 1, III, 224); – ... *А ти, вража дочко, така непоміркована, що ставиш горщик на самому краєчку!..* (Н.-Лев. 2, II, 498).

Семема «який діє необачно, бездумно, не розмірковуючи» ідентифікує лексичні одиниці *легковажний* [СУМ, IV, 464], *легкодумний* [СУМ, IV, 464], *легкодухий* [СУМ, IV, 465], *легкодушний* [СУМ, IV, 465], *несерйозний* [СУМ, V, 382], *несолідний* [СУМ, V, 385], *бездумний* [ССУМ, I, 752]: *Вона [Марія] не раз докоряла собі: як могла захопитись легковажним молодиком, у котрого нема абсолютно нічого за душею* (Слаб., 134); *Ах, ні, це все так собі, це не те, це не любов – її [Труду] любити неможливо, вона несерйозна, пуста, легковажна...* (Вин. 2, 280). Інші конститuentи конкретизують архісему ряду семантичними множниками:

- 1) «схильний до необачних вчинків» – *кручений* [СУМ, IV, 378];
- 2) «не зовсім пристойний» – *фривольний (книжн.)* [СУМ, X, 644]: *Я ж благав її: мадам, Ох, простіть, я не фривольний Гетеанець, я належу До моїх поетів швабських* (Укр., II, 242);
- 3) «непосидючий» – *вітруватий* [СУМ, I, 689];
- 4) «який кокетує своєю зовнішністю і одягом» – *дженджуристий (розм.)* [СУМ, II, 261]: ... *разом із димом випахував свої думки дженджуристий ад'ютант* (Тют. 1, 523).

3-поміж складових синонімічного ряду з домінантою *легковажний* частина актуалізує інтегральне значення на основі вторинної номінації. Первинний ЛСВ їх указує на:

а) *міру заповненості посудин, ємностей* – *порожній* [СУМ, VIII, 398], *пустий* [СУМ, VIII, 398], *пустопорожній (розм.)* [СУМ, VIII, 401]: [Оксана:] *А те, що дівчина весела і любить пожартувати, ще не означає, що вона пуста* (Вільде 2, 387);

б) *вагу* – *легкий* у складі композитів *легковажний, легкодумний, легкодушний, легкодухий* на основі двоступеневої метафоризації «вага предметів → вольові якості

особи → інтелектуальні властивості людини»: *Він* [Кованько], *здається, легко-важна, легкодумна людина, хоч і приємна, бо весела та безжурна* (Н.-Лев. 2, I, 387);

в) **погодні умови, стан атмосфери** – *вітряний* (розм.) [ССУМ, I, 752]: *Маленька, чорнобрива, жвава, з накрученою баранцями зачіскою, вона* [Королькова], *відповідно приодягшись, легко могла зійти за молоденьку харківську міняльницю, розбитну, балакучу і децю вітряну* (Гонч., III, 126);

г) **технологію виготовлення чогось** – *кручений* [СУМ, IV, 378]: *Курникав якусь веселу пісеньку шибенної вдачі Максим. Йому, крученому, ... легше живеться на світі, ніж серйозній людині* (СУМ, IV, 378).

До периферійної зони мікропарадигми належать також ад'єктиви, функціонування яких стилістично обмежене (*шалалутний* (розм.) [СУМ, XI, 397], *фривольний* (книжн.) та інші з відповідним маркуванням), та діалектизми (*легкомисний* [СУМ, IV, 465]).

Семантично спорідненими з прикметниками, що вказують на загальну здатність до розмірковування, здійснення розумових операцій, є лексеми, які позначають певні відхилення від норми в психіці, пов'язані з відсутністю чи гальмуванням здатності логічно мислити та правильно, адекватно оцінювати ситуацію, власні дії і є виявом тимчасового чи тривалого такого стану (*безпам'ятний, божевільний, звихнений, маячний, безумілий, чумний*).

Диференційна сема значної тривалості стану представлена в семантичній структурі прикметників, які позначають психічну неповноцінність, що зумовлює неможливість здійснення мисленневих операцій, нездатність правильно оцінювати та реагувати на навколишню дійсність: *божевільний* [СУМ, I, 211], *безумний* (*рідше*) [СУМ, I, 151], *навіжений* (*підсил., розм.*) [СУМ, V, 33], *маячний* (у значенні якісного прикметника) [СУМ, IV, 660], *причинний* (*розм.*) [СУМ, VIII, 98], *біснுவатий* [СУМ, I, 190], *шалений-б* (*підсил., розм., рідше*) [СУМ, XI, 398], *звихнений* [СУМ, III, 475] (вторинне значення інтелектуального стану пов'язане з ЛСВ-4 дієслова *звихнутися* – розм. Стати психічно ненормальним [СУМ, III, 475]), *гулавий* [СГ, I, 338], *цаплений* [СГ, IV, 422] і под.: *Я, може, божевільним тут здаюся. Ми з вами люди різного коша* (Кост. 3, 28); [Флорентієць:] ... *А ти... Ти привид. Ти страшний фантом!*

Безумний старче, моторошна тіне! (Кост. 2, 476); *Неймовірний жаль до цього...незнайомого, немічного, причинного чоловіка...* (Тар., 103); [Томиленко:] *В неслухний час прибіг, як оглашений. Вони тебе й не думали в'язати, так ти ж на них із шаблею своєю* (Кост. 2, 524).

Як тимчасову оцінку стану втрати здатності розсудливо міркувати, ясно сприймати, розуміти що-небудь, правильно діяти виражають прикметники (дієприкметники у вторинній, прикметниковій функції) *безтямний* [СУМ, I, 47], *нестямний* [СУМ, V, 392], *знетямлений* (розм.) [СУМ, III, 659], *безпам'ятний* (розм.) [СУМ, I, 137], *обезумілий* (рідко) [СУМ, V, 488], *здурілий* (підсил., розм.) [СУМ, III, 552], *подурілий* (розм.) [СУМ, VI, 762], *очманілий* (розм.) [СУМ, V, 834], *очмарілий* (розм.) [СУМ, V, 835], *зачумілий* (розм.) [СУМ, II, 410], *зачумлений* [СУМ, III, 411], *чумний* (розм.) [СУМ, XI, 384] (на основі метафоричного переносу «хворобливий стан → інтелектуальні властивості людини») і под.: *Вивела корову* [Меланка], *за нею потягся зачумлений і очманілий Долинський, і вони проблукали так доти, доки зник з неба місяць* (Шевчук, 284); *Барельєф. Простоволосі, обезумілі, біжать три матері, вдарені вітром у груди* (Кост. 2, 154).

Сема «доведений до отупіння (тобто до втрати здатності розуміти, сприймати що-небудь) гнобленням, жорстоким ставленням» є конститутивним елементом значеннєвої структури прикметників та дієприкметників у вторинній функції: *забитий* (на основі переносного ЛСВ-6 дієслова *забивати* – Доводити до отупіння [СУМ, III, 19]) [СУМ, III, 21], *заморочений* [СУМ, III, 221], *отупілий* [СУМ, V, 813], *затурканий* (розм.) [СУМ, III, 366], *загуканий* (розм.) [СУМ, III, 99] та ад'єктиви *сліпий* [СУМ, IX, 361], *незрячий* [СУМ, V, 323] шляхом метафоричного переосмислення «ознаки людини, зумовлені її фізичною природою → інтелектуальні властивості». Наприклад: *Але хай за нас це зробить свідок того життя великий український письменник Іван Франко: «А гуцули, звичайно, забитий, загуканий нарід...»* (Вишня, V, 101); *Саме по собі імперське самозахоплення – явище досить відворотне для навколишнього світу, типологія його сумновідома, але воно живить амбіції затурканих громадян, воно для них рятівний пас...* (Л. Костенко) (УС 2, IV, 25).

В окрему групу об'єднуються лексеми з загальним значенням «який здатний /

нездатний правильно передбачити щось, врахувати розвиток подій у майбутньому»: *передбачливий* [ССУМ, II, 145], *далекоглядний* [СУМ, II, 207], *прозорливий* (*прозірливий*) [СУМ, VIII, 186], *далекозорий* [СУМ, II, 208], *видючий* [СУМ, I, 394], *непередбачливий* [СУМ, V, 363], *недалекоглядний* [СУМ, V, 281], *непрозорливий* [СУМ, V, 371], *недалекозорий* [СУМ, V, 282], *короткозорий* [СУМ, IV, 299], *незрячий* (*рідко*) [МТВ]: *І, як зауважив один далекоглядний діяч православної церкви, не зарадити цьому ні подвійним збільшенням складу працівників МВС, ні зростанням матеріального благополуччя... (В. Базилевський) (УС 1, III, 197); І, як прозірливий дослідник, п'яніючи від геніального завбачення й боячись за його правдивість... – рушив хлопець туди, на галасливі великі вулиці... (Підм., 470). Деякі із зазначених прикметників актуалізують архісеми опозиційних рядів на основі метафоричного переносу «фізична характеристика людини → оцінка інтелектуальної діяльності»: *далекозорий, видючий, недалекозорий, короткозорий, незрячий: Всі думали, що німецький генерал, проголошуючи свою «увагу», мав на меті свої, німецькі танки, а він, виявляється, хитрий, він, виявляється, далекозорий, – він якраз попереджав своє військо про те, що з'являться радянські танки (Вишня, II, 329); – Волами її [Мотрю] до престолол потягнеш. – ая! Побачиш. Я уже знаю. Я вже все розумію. Я не така короткозора, як ти, що дивишся і не бачиш... (Лепк. 1, 146); І дарма то дехто незрячий не раз Говорить: «Війна би здалася у нас...» (Фр. 3, I, 94).**

Кілька параметрів оцінки розумової діяльності є визначальними у структурі лексем *мислячий* і *чіпкий*: *мислячий* (у значенні прикметника) – «який глибоко й самостійно мислить» [СУМ, IV; 718] – характеристика особи за ступенем глибини та самостійності мислення; *чіпкий* (на основі вторинної номінації) – «який швидко схоплює, помічає навколишнє, добре запам'ятовує, аналізує» [СУМ, XI; 341] – оцінка людського інтелекту за швидкістю перебігу розумових операцій, послідовністю та самостійністю мисленневих дій: *Перед нами поет мислячий, гострий, глибокий, чия творчість нині стає поряд із тими художніми цінностями, що їх подарували своєму народові найталановитіші співці України... (О. Гончар) (УС 1, III, 305).*

3.1.3. Мікрополе прикметників на позначення розумових здібностей, успішної / неуспішної розумової діяльності

Аналізуючи природу мислення (інтелекту) людини, психологи сходяться на думці, що воно не є статичним. Під впливом спрямованості особистості, її основних видів діяльності людина набуває здатності розвивати генетично закладені нахили та здобувати нові [107, 213].

Мислення, інтелект характеризується не лише статичними ознаками глибини, швидкості психомоторних реакцій, критичності, самостійності тощо, це продуктивний процес, який завжди пов'язаний з пізнанням нового, залученням невідомого до системи раніше набутого досвіду. Успішність мислення детермінована не лише знаннями людини, а й мотивами, що спонукають до пізнавальної діяльності, зокрема потребами, інтересами, допитливістю, жадобою до знань, потребою зрозуміти, усвідомленням необхідності ґрунтовного засвоєння знань з різних дисциплін, почуттям відповідальності.

Проте мислення як діяльність не замикається на суб'єкті, а має виразний суспільний характер. Виникнення і розвиток цього пізнавального процесу зумовлені потребами людства. «Для розв'язання проблем люди використовують історичний досвід, засвоюють знання, закріплені у слові. У процесі засвоєння знань розвивається і мислення. Водночас процес засвоєння знань зумовлює суспільний поступ, виконує роль його детермінанти» [95, 141].

Усі зазначені положення психологічної науки щодо аспектів аналізу мислення визначають набір інтегральних та диференційних сем ад'єктивних лексем на позначення розумових здібностей, успішної / неуспішної розумової діяльності, пов'язаної зі здобуттям освіти, оволодінням якою-небудь інформацією, набуттям досвіду, і зумовлюють відповідну структурування мовного матеріалу в межах мікрополя.

Інтегральною ознакою прикметників цього мікрополя є вказівка на такі інтелектуальні характеристики, які не є виявом мислення як психічного процесу, а пов'язані з діяльністю, активністю індивіда. «Активність виникає як життєвий витвір особистості, яка усвідомлює, що все необхідне від суспільства вона одержить

завдяки своїй діяльності (праці), якою вона обмінюється з іншими людьми» [95, 268]. Активність регулюється досвідом усього людства і суспільними вимогами. Кінцевою метою активної діяльності є оволодіння її інструментальною основою – набуття відповідного рівня компетентності (знань, умінь, навичок, досвіду).

Ознаками, за якими ад'єктиви зазначеного мікрополя протиставлені одне одному, є вказівка на вродженість чи набутість розумових якостей, їх ступінь та спеціалізацію.

3.1.3.1. Прикметники, які характеризують людину за наявністю у неї вроджених здібностей, таланту

Лексеми цієї групи об'єднані наявністю у структурі їх лексико-семантичних варіантів значення «вроджена здібність» і, протиставляючись ступенем вияву цих здібностей, формують опозиційну шкалу «винятково здібний – бездарний, нездібний».

Прикметники *здібний* [СУМ, III, 538], *здатний* [СУМ, III, 531], *удатний* (*вдатний*) [СУМ, X, 391] констатують наявність природного нахилу до чого-небудь, указують на властивість, особливість, що виявляється в умінні робити, здійснювати що-небудь, але не містять додаткової оцінки ступеня їх вияву. Такі лексеми характеризують розвиток загальних здібностей людини, що тією чи тією мірою виявляються в усіх видах її діяльності (вони спираються на загальні вміння, необхідні в кожній галузі діяльності, зокрема такі, як уміння усвідомлювати завдання, планувати й організовувати їх виконання, використовуючи наявні в досвіді людини засоби, розкривати зв'язки тих речей, яких стосується діяльність, оволодівати новими прийомами роботи, переборювати труднощі на шляху до мети) або ж на наявність спеціальних здібностей, які виразно виявляються в окремих, спеціальних галузях діяльності (наприклад, науковій, музичній, технічній тощо): *Порушене на тиждень життя вродливого й здібного хлопця, перейшовши черговий поріг, знову полинуло рівним міцним струменем* (Підм., 388); *Проте незвичайно здатна дитина навчилась у сільській школі читати й писати по-українському, по-польському і по-німецькому* (Коц., II, 339). Характерною особливістю прикметників на позначення таких природних нахилів є наявність поширювача із вказівкою на

сферу вияву здібностей: *Тому до пісні, танку, мистецтва рід цей здібний: від русалок-матерів хист цей перейняли* (Н. Королева) (УС 1, I, 443); *Панові треба було знатного роду, багатства; треба було уміти себе показати, уміти пожити, поїсти, попиту, а мати робочий розум, здатний на діло, а не на вигадки панські, панові не треба було...* (Мирн., I, 580); *Сини мої – Тиміш до шаблі вдатен, а Юрій до науки, але він ще малий* (Кост. 1, 88).

Окрім центральних, до аналізованої групи належать одиниці, які актуалізують сему «здібний» у вторинних ЛСВ на основі метафоричних та метонімічних переносів:

а) «окрема здібність» → «загальні здібності» – *дотепний* [СУМ, II, 392]. Здатність людини оформляти думку у вигляді влучних, гострих або смішних висловів, закріплена за основним значенням прикметника, мотивує похідне метонімічне значення «здібний, здатний» у конструкції «прикметник + прийменник до + іменник у род. відм.», «прикметник + прийменник на + іменник у знах. відм.»: *Не взяв би він [Кичатий] собі в ключниці не молоду, а розумну, вірну, дотепну до всякого діла та стареньку* (Шевч., III, 21);

б) «утилітарні властивості предметів → властивості інтелекту людини» – *спосібний* [СУМ, IX, 579]. Підґрунтям метафоризації є наявність у вихідному значенні компонентів «придатність для кого-, чого-небудь», «приємність у користуванні, відповідність певним вимогам», «пристосованість до чого-небудь». Уживаючись у чітко окреслених синтаксичних умовах (прикм. + прийм. на + ім. у знах. відм.; прикм. + прийм. до + ім. у род. відм., прикм. + інфінітив), первісне значення прикметника, тип і об'єкт оцінки зазнає трансформацій, репрезентуючи не зручність, корисність, придатність предметів для кого-, чого-небудь, а здатність, фізичні можливості й, зрештою, інтелектуальні здібності людини: *Мазена до такого діла не спосібний* (Лепк. 1, 249);

в) «оцінка явищ, подій → оцінка розумових здібностей» – *вдалий* (рідко *удалий*) [СУМ, I, 309]. Номінативне значення прикметника *вдалий* «який закінчився удачею; успішний» містить потенційну сему «відповідність певним вимогам, очікуванням», яка, актуалізуючись у синтаксичній моделі «прикметник +

прийменник *на* + іменник у знах. відм.», формує оцінне значення «який має хист до чогось»: *Хлопець до всякої роботи вдалиий*.

В аналізованій мікросистемі можна виділити периферійні лексичні одиниці, вживання яких обмежене хронологічним чинником (*уданий (вданий)* [СУМ, X, 384]), територіальним (*зданий* [СУМ, III, 531], *хисткий* [СУМ, XI, 61]) чи розмовним стилем мовлення (*кебетливий* [СУМ, IV, 138], *кебетний* [СУМ, IV, 138], *стенний* [ВТССУМ, 1193]): *Тільки ж і Петро був козак не дитина: мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на степену* (Кул. П., 59); *Дуже кебетлива дитина; – Старша дочка ваша і гарна, й добра, і до всього степна, хазяйновита* (ССУМ; I, 602).

Семою «наявність екстраординарних здібностей» ускладнена значеннева структура рідковживаного ад'єктива *провидючий* – «який уміє передбачати майбутнє, пророкувати».

Високий рівень спадково зумовлених нахилів, що дає змогу людині успішно, самостійно й оригінально виконувати певну складну трудову діяльність, реалізуючи свою потребу у творчості, репрезентують прикметники *талановитий* [СУМ, X, 26] і *обдарованийий* [СУМ, V, 481] (у вторинній, прикметниковій функції). Крім вказівки на наявність вроджених здібностей, ці конституенти мікрополя містять ще й семантичний множник рівня їх розвитку, оцінюючи природні нахили як значні, високі.

Найвищий рівень творчої обдарованості особистості, що має історичне значення для життя суспільства, маніфестує прикметник *геніальний* – «який є генієм; винятково талановитий, творчо обдарованийий» [СУМ, II, 51]. «Геній, образно кажучи, створює нову епоху у своїй царині знань. Для генія характерні творча продуктивність, оволодіння культурною спадщиною минулого і водночас рішуче додання старих норм і традицій» [95, 364]. Семантично близьким до *геніальний* є прикметник *високоталановитий*, засвідчений у матеріалах текстової вибірки. Експліцитно виражений семантичний компонент «виняткові здібності» підсилюється значенням «дуже великий, значно більший від звичайного силою, інтенсивністю вияву».

Мікроконтекстом для компонентів угруповання зі значенням «винятково

здібний, талановитий» слугують узагальнені назви людини, зокрема й ті, що містять вказівку на стать, вік (*дитина, людина, хлопець, юнак*); досить продуктивною і регулярною є їх сполучуваність із найменуваннями осіб за видом діяльності (переважно назвами творчих професій або назвами осіб за сферою наукових чи мистецьких зацікавлень) – *байроніст, белетрист, композитор, лірик, мемуарист, митець, письменник, поет, режисер, сходознавець, філософ*: *Нарешті й давно вже обридле читачеві гіперболічне самовихваляння поетове з постійним посиленням на «найдобірніше слово моє у співців і найбільшу правду між ними» – теж не належить до симпатичних рис нашого обдарованого байроніста...* (В. Державин) (УС 1, III, 588); *Бережанська гімназія ставала приютом талановитих хлопців, котрі стягались до неї з інших міст...* (М. Ільницький) (УС 1, I, 243); *Можже, так і треба неодмінно, Як робить давно вже звикли ми: Падати слухняно на коліна Перед геніальними людьми* (Сим., 182); *Водночас найпроникливіший літературний критик, автор скерованої проти совєтського тоталітаризму поеми-інвективи «Прокляті роки» (1937) і збірки мистецьки досконалої лірики «Каравели» (1943), зразковий і невтомний перекладач, високоталановитий мемуарист...* (В. Державин) (УС 1, III, 579).

Периферію аналізованої мікрогрупи становлять лексичні одиниці *золотий* [СУМ, III, 680] і *титанічний* [СУМ, X, 128]. За походженням це відносні прикметники, які, на відміну від якісних «позбавлені як власне морфологічних, так і словотвірних засобів вираження міри ознаки, супровідних експресивно-оцінних відтінків. Однак це не означає, що вони не можуть виступати лексичною основою для розвитку власне якісних значень, характеристик» [248, 372].

Основний ЛСВ ад'єктива *золотий* виражає ознаку за відношенням до матеріалу виготовлення. Вихідне значення містить імпліцитні семи «блискучий», «цінний», які, абстрагуючись і трансформуючись («блискучий» → «винятковий, надзвичайний»; «цінний» → «відповідний певним вимогам, вартий поваги»), слугують основою для переносного значення «здібний, обдарований» у фразеологічній сполучі *золота голова*: – *Брянський... Так, так, точно – з Мінська! Золота голова! Коли кінчимо війну, я його обов'язково направлю в Академію. Його*

місце – там (Гонч., I, 64).

Прикметник *титанічний* має семантику загальної відносності і виражає ознаку «такий, що має відношення до поняття, названого іменником-мотиватором»: *титан* – «людина, що відзначається надзвичайною, величезною силою розуму, таланту...» [СУМ, X, 128]: *Титанічний вчений*. Периферію мікрогрупи з інваріантним значенням «який має великі природні здібності» репрезентують лексичні одиниці, які набувають відповідної семантики в певному контекстуальному оточенні на основі метафоричних переносів:

1) «властивості людини, зумовлені її фізичною природою» → «оцінка вроджених здібностей» – *сильний* [СУМ, IX, 173]: *Сильний учень*;

2) «просторові ознаки» → «характеристика природної обдарованості людини, геніальності» – *великий* [СУМ, I, 319]: [Старий:] ... *Я ж другом був великого да Вінчі, я ж вчився в знаменитому саду* (Кост. 2, 496).

Реалізація значення оцінки інтелектуальних задатків можлива завдяки наявності в первинних значеннях лексем *сильний* і *великий* спільного семантичного компонента «значний, який переважає подібних», що трансформується у «надзвичайний, винятковий», нейтралізуючи семи «сила», «розмір».

Як свідчать словникові статті СУМ, ВТССУМ, ССУМ, ядро антонімічної групи зі значенням оцінки природних здібностей становлять лексеми, які позначають низький, недостатній рівень розвитку генетично зумовлених нахилів, вказують на повну відсутність будь-якого таланту взагалі або в якійсь певній галузі: *нездібний* [СУМ, V, 316], *малоздібний* [СУМ, IV, 609], *нездатний* [СУМ, V, 316], *бездарний* [СУМ, I, 125]. Ідентифікатори цих значень у структурі лексико-семантичних варіантів – семи «мало», «недостатньо», «відсутній». Синтаксичними умовами реалізації відповідної семантики є вживання прикметників у конструкціях «прикм. + ім.», а також «прикм. + прийм. до + ім. у род. відм.», «прикм. + інфінітив»: *Тут я виявив, які різні речі журналістика й література і який я нездатний до журналістики – здається, це помітили і в редакції* (В. Шевчук) (УС 1, III, 463); *Ти хижка наволоч! Ти бездарна актриса, без мене – ти нуль!* (Розд. 3, 121); *Гладун був щиро здивований, що Колосовський... бере раптом під свій захист Духновича, цього*

явно ж бездарного до військової служби невдачу, та ще й баламута (Гонч., IV, 65).

Периферію аналізованої групи становлять прикметники інших лексико-семантичних парадигм, зокрема:

а) *тупий* [СУМ, X, 320], первинний ЛСВ якого позначає **дотикові характеристики**, а вторинний у синтаксичних моделях «прикм. + прийм. до + ім. у род. відм.», «прикм. + прийм. в + ім. у місц. відм.» здатний розвивати значення «оцінка вроджених розумових здібностей»: *В країні тупої влади, в країні вина й оксамиту...* (Кост. 2, 370); *Повільний, тупий до книжки, тяжкий на думання, він [о. Зварич] мав велику охоту до різних механічних праць...* (Фр. 2, 256);

б) *безталанний* [СУМ, I, 149], номінативне значення якого слугує найменуванням **буттєвих характеристик**: *Серед млявої, тонко-артистичної та малосилої, або ординарно шабльованої та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту...* (І. Франко) (УС 1, I, 385);

в) *слабкий* (розм.). Основне значення ад'єктива вказує на **незначну фізичну силу**, а переносне – на відсутність здібностей до навчання, що зумовлює низький рівень освіченості: *Слабкий учень.*

Низька частотність та обмежена сфера вживання властива ад'єктивам *безкебетний* [СГ, I, 140], *неспосібний* [СУМ, V, 387]. До периферійної зони належать лексеми *нездарний, необдарований, малообдарований*, які не зафіксовані в лексикографічних джерелах, проте функціонують у текстах як синоніми до *нездібний, бездарний*: *Він пізно спив з терпкої чаші визнання, на заході похилого свого віку, ... забуваючи, що супротивники були здебільшого просто обмеженими, необдарованими людьми* (Довж., 427); *Малообдаровані від природи, але жадібні до грошей і слави, вони наввипередки пробивались у «вірні підручні партії»...* (О. Мусієнко) (УС 1, III, 281-282).

Крайню периферію формує діалектизм *нездалий* [СУМ, V, 315]: – *Пощо покинути? Можна бути дідичем і адвокатом. – Не можна, пане Вагман. А може, й можна, та я до того нездалий* (Фр. 2, 146).

3.1.3.2. Прикметники, що містять оцінку людини за набутими нею розумовими якостями

Лексико-семантична парадигма прикметників, що позначають набуті розумові якості, виразно розчленовується на мікрогрупи зі значенням «характеристика інтелектуальних властивостей людини, пов'язаних із набуття знань, здобуттям освіти» та «оцінка практичних навичок, майстерності, досвіду».

Ад'єктивні одиниці першої семантичної підгрупи характеризують результат мисленнєвої, чуттєвої і вольової діяльності людини і мають у своєму змісті сему «знаючий». Людина здобуває знання у процесі навчання, яке є різновидом практичної і теоретичної діяльності та спрямоване на засвоєння соціального досвіду. «Знання – це не лише сукупність відомостей про навколишній світ, а й здатність орієнтуватися у системі соціальних взаємин, діяти відповідно до обставин у різних життєвих ситуаціях» [95, 279]. Особливості цього пізнавального процесу визначають набір інтегральних і диференційних сем у конститuentів мікрогрупи, спільна сема яких ускладнена іншими смисловими компонентами.

Прикметник *освічений* [СУМ, V, 756] ідентифікований семемою «який має освіту, засвоїв різнобічні знання» та ускладнений семантичним множителем «глибокий, ґрунтовний» у структурі лексем *учений* [СУМ, X, 532], *культурний* [СУМ, IV, 395], *інтелігентний* [СУМ, IV, 36]: [Арсен:]... *Щоб люде наші не темні, а освічені були, не хворі, а здорові, не голодні й холодні, а найдені й напитені...* (Грінч., II, 548); *Який жаль, що за економією площі доводиться уривати розмову вченого мужа, який «відзначався коромольним хистом – несклонностью к духовному ярму»* (В. Базилевський) (УС 1, III, 190); *Помалу-малу виявилась ціла драма: довідалась, як той, на погляд інтелігентний чоловік (скінчив університета), розпалений страшенною... невірою до жінки, не давав їй просвітку своїми причіпками...* (Грінч., I, 295). Синонімічний ряд з домінантою «освічений» поповнюють хронологічно марковані одиниці: *просвіщенний* [СУМ, VIII, 281], *одукований* [СУМ, V, 642], *едукований* [МТВ], *освітній* [СУМ, V, 756], *друкований* [СУМ, II, 426]: *Лист у вічність! До всіх нащадків – малих і великих, темних і просвіщених, народжених і ненароджених* (Загр. 3, 10); ... *похизувався своїм знанням латини, Тетеря до свого*

так само едукованого сусіди Матвія Гладкого (Загр. 3, 117).

Семема «який має різнобічні знання» ідентифікує ад'єктиви *ерудованийий* [СУМ, II, 486], *енциклопедичний* [СУМ, II, 481] (у значенні якісного прикметника), *широкоосвічений* [СУМ, XI, 460], *високоерудованийий* [ВТССУМ, 112]: *Він [Г. Сковорода] був на свій час широкоосвіченою, енциклопедичною людиною: філософом, ліриком, перекладачем, музикою, навчителем, проповідником на майданах* (СУМ; XI, 460).

Лексеми *високоосвічений* [СУМ, I, 494], *великоучений* [МТВ], *великорозвинений* [МТВ] мають додаткове значення високого, надзвичайного рівня знань, освіченості, яке виражене першою основою складних слів: [Степан:] *Він докладає [снаги], мамо. Він є людина великоучена* (Леся Українка) (УС 1, I, 143).

Уточнювальною семантичною ознакою у значенні лексичних одиниць *начитаний* [СУМ, V, 236] та *очитаний* (діал.) [СУМ, V, 831] є «джерело знань, умінь» у семі «як результат прочитання великої кількості книг»: *Тихенький, начитаний, з культурної сім'ї, аж дивина бере, як він [Гена Буткевич] сюди, в це кишло, й потрапив* (Гонч., V, 397).

Значення «який добре знається, розуміється на чомусь» мають ад'єктиви *обізнаний* [СУМ, V, 504], *знаючий* [СУМ, III, 651], *освічений* [СУМ, V, 756], *компетентний* [СУМ, IV, 250] та прикметники периферійної зони – рідковживані *поінформованийий* (переважно у публіцистичному стилі) [СУМ, VI, 830], *інформованийий*, *розуміючий* [СУМ, VIII, 844]. Необхідними синтаксичними умовами реалізації семантики є вживання у моделі «прикм. + прийм. з + ім. в ор. відм.», «прикм. + прийм. у + ім. у місц. відм.» (окрім *знаючий*, *інформованийий*, *поінформованийий*): *Отож, В. Свідзинський не просто спостережливий, знаючий і тямкий описувач природи, а її прагнутий тлумач і співумисник* (І. Дзюба) (УС 2, IV, 284); ... *на сьогодні жоден з вищих навчальних закладів країни не виконує своєї місії з точки зору європейської традиції – не формує незалежного компетентного інтелектуала як важливого соціального персонажа* (День, 2010, 15 грудня, 1).

Значення «який володіє вичерпною інформацією, знаннями; усеобізнаний» мають прикметники *всезнаючий* (усезнаючий) [СУМ, I, 763], *всевідаючий*: *Яким*

гірким гумором, розіп'ятим сміхом звучить заклик до самовдоволених, всевідаючих і можновладних глупців гнати зі свого порога «затюкану», але ж таки живу душу... (ІУЛ, II, 68).

Лексичні одиниці *грамотний* [СУМ, II, 156] і *письменний* [СУМ, VI, 365] об'єднує спільне значення «який уміє читати і писати»: *Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!.. І грамоту добре знає, письменний* (Коц., I, 114).

Якісне засвоєння знань, що унеможлиблює помилки, передають прикметники *грамотний* («який уміє граматично правильно писати») та *твердий* [СУМ, X, 46] у вторинній номінації на основі метафоричного переносу «фізичні властивості речовин, матеріалів → людина» та асоціативних уявлень про тверде як про досить міцне («який добре знає що-небудь, володіє чимось»): *Грамотний студент; Пани перекидалися французькими фразами, хоч оба в французькій мові були не тверді і ширшої конверсації [конверсації] сею мовою не могли провадити* (СУМ, X, 46).

Компонентом, що уточнює семантичну ознаку «який володіє знаннями», є се-ма «спеціалізація знань чи обізнаності» в похідному значенні прикметника *грамотний* та в периферійній лексичній одиниці *планитуватий* [СГ, III, 191]: *Сама вже назва групи апіорі дискредитувала її не лише в очах партійного керівництва преси, а й в очах цілої літературно неграмотної української напівінтелігенції* (В. Державин) (УС 1, I, 528); *То такі планитуваті є, що воно по планетах знає, коли на що сіяти* (СГ, III, 191). Якщо в першому випадку сфера обізнаності передана семантикою приад'єктивного прислівника, то в другому випадку мотивована значенням твірного слова («свѣ душій по вліяніи планетъ на погоду и пр.» [СГ, III, 191]).

До антонімічної групи зі значенням «характеристика інтелектуальних властивостей людини, пов'язаних із набуттям знань, здобуттям освіти» належать лексичні одиниці, об'єднані семантикою «який не здобув належної освіти, не знає чогось».

Прикметники *неосвічений* [СУМ, V, 350], *невчений* [СУМ, V, 274], *неінтелігентний* [СУМ, V, 325], *некультурний* [СУМ, V, 330], *нерозвинений* (вторинним ЛСВ) [ССУМ, I, 990] ідентифіковані семою «який не має освіти»: *Йому, малому хлопцеві, здалося тоді, що батько п'є тільки тим, що він невчений, неосвічений* (Грінч., I, 324).

Уточнювальними ознаками базового значення є семи «мало», «недостатньо» в семантичній структурі прикметників *неграмотний* [СУМ, V, 279], *малограмотний* [СУМ, IV, 609], *напівграмотний* [СУМ, V, 145], *безграмотний* [СУМ, I, 124], *напівосвічений*, *малоосвічений* [СУМ, V, 611], *малопідготовлений* [СУМ, V, 611], *малокультурний* [СУМ, IV, 610], *малорозвинений* [СУМ, IV, 611], на основі них формується значення «недостатньо обізнаний у чому-небудь», «який не знає основ якої-небудь науки, погано розбирається в якій-небудь галузі знань»: *Крім того, вони [жінки] нудні, бо, як правило, малоосвічені* (Експр., 2010, 25 лист., 14).

Семою завершеності, результативності ускладнене значення прикметника *недовчений (недоучений)* [СУМ, V, 290] – «який не пройшов повного курсу якої-небудь науки, не вивчився до кінця». Напр.: *І треба ж було йому [Арсенові] сьогодні йти на луцький ярмарок і на бенкет до Свидригайла тільки хіба для того, щоб побачити те, чого не бачив у Рогатині: велику пропасть, на одному краї якої стоїть він, недовчений спудей і скоморох, а на другому – боярин Івашко, власник маєтків...* (Іван., I, 47).

До аналізованої групи з інтегральним значенням «неосвічений» належать також лексеми інших лексико-семантичних парадигм, первинне значення яких указує на:

а) **здатність поверхонь відбивати світло – темний** [СУМ, X, 67]: *Вою якось не пристало навіть людині з вищою освітою, з поважним становищем значного урядовця вірити в сні, як вірить у них темна неосвічена баба на селі...* (Коц., I, 167);

б) **результат фізичного впливу на тверді тіла – неотесаний** [СУМ, V, 345], **необтесаний** [СУМ, V, 345]: *– Я добре знаю, що тобі зі мною буде нудно. Я хлопець похмурий, більше мовчу, одним словом – селяк неотесаний...* (СУМ, V, 345);

в) **зовнішній вигляд поверхонь, їх щільність та цілісність – репаний** [СУМ, VIII, 507]: [Текля:] *... Як тільки спаде мені на думку, що вона [Оксана] така ж репана мужичка, як і я, та зробиться панею, то так мене й запече...* (Кроп., 93);

г) **колір – сірий** [СУМ, IX, 229]: *– Хотів, як краще... ти пробач мені, темному... Ну, я ж сірий та мурий...* (Гонч., VI, 138);

г) **фізичний стан істоти – слабкий, сліпий** [СУМ, IX, 361]: *Школярки поясни-*

ли, мовляв, мають слабеньку вчительку з української мови та літератури, але тепер, обіцяли, їм батьки найняли репетиторів, і вони все-все обов'язково вивчать (ВЗ, 2010, 20 січ., 6); [Андрій:] ...Дивіться, дивіться, як знущуються над нами ті, що святе письмо своїми очима бачать, ті, що правдою торгують і бога купують!.. А ми, сліпий народ, як-небудь лоба перехрестимо і в церкву не вчащаємо... (Кроп., 164).

Крайню периферію аналізованої групи становлять хронологічно марковані та рідковживані лексичні одиниці: *неодукований* [СУМ, V, 347], *сиволатий* [СУМ, IX, 155], *непросвічений* [СУМ, V, 372]. Напр.: *То й був би він [Вергілій чи Данте] тут за приблуду і невідомий на весь світ неодукованого люду неошанований пійт* (Кост. 1, 85); [Максим] ...*Ну, спасибі вам, що ви не гордуєте нашим братом сиволатим, як було, старий пан нас величають* (Кроп., 89).

Значення «який не знає чого-небудь, не розбирається в чомусь» мають ад'єктиви *необізнаний* [СУМ, V, 345], *некомпетентний* [СУМ, V, 328], *незнаючий* [СУМ, V, 321], *непоінформований (рідко)* [ВТССУМ, 612], *непосвячений (рідко)* [СУМ, V, 362], *несвідомий* [СУМ, V, 381] (на основі вторинної номінації прикметника зі значенням «який не контролюється свідомістю, а проявляється несвідомо, мимовільно»), які набувають зазначеної семантики у синтаксичних конструкціях «прикм. + прийм. з + ім. в ор. відм.; прикм. + прийм. у + ім. у місц. відм.; прикм. + прийм. *про* + ім. у знах. відм.; прикм. + прийм. у + ім. у знах. відм.», рідше – без додатка: *Кажуть, ... його [Миколу Івановича] хотів пограбувати якийсь злодюга. Помітив, напевне: кволий, підсліпуватий, необізнаний з містом, а одягнений пристойно...* (Іван., 23); *Вона [Ганна Герман], скоріше за все, не володіє інформацією щодо sms-голосування, та й узагалі є некомпетентною у питаннях «Євробачення»* (ВЗ, 2010, 25 бер., 7); ... *П'єр намагається делікатно пояснити Ганні Адамівні і нам, непосвяченим, найелементарніші речі...* (Гонч., VI, 306); *Він нещасний, катований, віками гноблений український мужик, забитий, несвідомий, він не розуміє, бо йому забороняли...* (О. Вишня) (УС 2, IV, 616).

Семантика кореневої морфеми прикметника *невтаємничений* [СУМ, V, 273] конкретизує значення «необізнаний» – «який не знає певних таємниць, відомих іншим».

Значення «який не вміє читати й писати» передають ад'єктиви *неграмотний* [СУМ, V, 279], *неписьменний* [СУМ, V, 354], *безграмотний* [СУМ, I, 124] та *небачучий* [СГ, II, 536] на основі метафоричного переносу «фізичний стан людини → інтелектуальні властивості»: ...*А так ми вільні, ми – ну, добре, конокради. Неграмотні? – нехай. Розбещені? – напів. Зате у нас нема відступництва і зради* (Кост. 2, 404); *Уносили письма читать, а я ї кажу їм: ідіть до мого хлопця, бо я небачучий, а він письменний* (СГ, II, 536).

Прикметники *неграмотний*, *безграмотний*, уточнюючись семою «погано», характеризують людину, яка недостатньо добре знає грамоту, припускається багатьох помилок у письмовому викладі думки, а лексичні одиниці *неписьменний*, *неграмотний*, *безграмотний* конкретизують значення «який не знає чогось» семою «спеціалізація знань чи обізнаності»: *Неграмотний учень; Громадяни політично неграмотні (неписьменні)*.

Ад'єктивні одиниці підгрупи зі значенням «оцінка практичних навичок, майстерності, досвіду людини» характеризують сукупність знань, умінь, які здобувають у житті, на практиці, та вміння їх застосовувати за нових, ще не відомих умов, ситуацій. Наявність сем «який має досвід», «який володіє практичними навичками» у конститuentів цієї підгрупи зумовлює розподіл лексичних одиниць за рядами з домінантами *досвідчений*, *вправний*, *недосвідчений*, *невправний*.

Прикметник *досвідчений* [СУМ, II, 382] ідентифікується семемою «який має досвід у якійсь галузі праці, знань, у житті» та об'єднує слова, вживання яких обмежене хронологічними рамками (*досвідний* [СУМ, II, 382], *спокушений* [ВТССУМ, 1176]), належністю до книжного (*сивомудрий* [СУМ, IX, 155]) чи розмовного стилю (*навчений* [ССУМ, I, 456], *дійшлий* [СУМ, II, 303], *бувалий* [СУМ, I, 245], *тертий* [СУМ, X, 99], *битий* (часто зі словами *жак*, *око*, *козир* та ін.) [СУМ, I, 169-170], *стріляний* (часто зі словами *птах*, *птиця*, *горобець*) [СУМ, IX, 776], *обметаний* [ВТССУМ, 643], *видалий* [МТВ]). Серед останніх переважають прикметники інших лексико-семантичних парадигм, які актуалізують імпліцитно виражену сему «досвідчений» на основі вторинних номінацій:

а) «стадія дозрілості фруктів, ягід, злаків → людина з досвідом» – *дійшлий*:

Сержант Палійчук був старий і дійшлий розвідник (СУМ, II, 303);

б) **«фізичний стан об'єктів, зумовлений спрямованою на них дією → досвідчена людина»** – *тертий, битий, стріляний, обметаний: При них все люди грамотні і терті. У них Боплан, у них і Шевальє (Кост. 1, 119); Прямий [Еней], як сосна, величавий, бувалий, здатний, тертий, жвавий (Котл., 202); Шавкун – битий жак! Недаром він посивів, сидячи над бумагами (Мирн., I, 594);*

в) **«стадія певного періоду, часу, моменту або епохи → людина з досвідом»** – *ранній (як компонент фразеологічного сполучення молодий, та ранній [СУМ, IV, 786]): – Замолоді тільки [хлопці]. – Молоді, та ранні. Знаєш, скільки вже Брянський у цьому полку? Від його заснування. Шість раз поранений (Гонч., I, 76).*

Уточнювальним семантичним компонентом у структурі прикметників *провчений (розм.), учений-4 (розм.)* є сема «спосіб здобуття досвіду» – «який здобув досвід ціною втрат, покарання тощо» [ССУМ, I, 456], у структурі ад'єктива *обстріляний* [СУМ, V, 587] сема «спеціалізація життєвого досвіду, знань, обізнаності» – «який набув бойового досвіду», а у лексемі *підкований (розм.)* [ВТССУМ, 770] – семантичні множники «додатково навчений», «який має спеціальну підготовку», «вправний»: *Прокіп рахувався обстріляним бійцем, не один раз ходив в атаку, потрапляв під бомби й артилерійські нальоти... (Фед. 1, 170); – Ти, – кажу, – Логвине Потаповичу, матеріаліст підкований... (Гонч., III, 314).*

Значення «який має належні, добрі знання, навички, досвід у якій-небудь справі, професії» (про фахівця) маніфестують лексичні одиниці *кваліфікований* [СУМ, IV, 128], *знаючий* [СУМ, III, 651], *підготовлений* [СУМ, V, 418], *практикований (рідше)* [СУМ, VII, 514] у вторинній, власне ознаковій функції, *діловитий* [СУМ, II, 305]: *Коваль він був знаючий, дотепний... (Грінч., I, 229); Прокіп підходив спокійний і діловитий, як завжди (Коц., II, 169).* Цієї ж семантики набувають прикметники, основний ЛСВ яких позначає інші ознаки, зокрема:

а) **уміння читати й писати** – *грамотний*. Напр.: *У нас же цей телескоп давно застарів, ніколи не модернізується, його обслуга часом не дуже й грамотна, а часом і недобросовісна й упереджена... (Л. Костенко) (УС 2, IV, 23);*

б) **морально-етичну характеристику особи** – *добрий* [СУМ, II, 321]: *Зустрі-*

ла [Бобренчиха] матірдесь біля криниці. Про дощ, про грім, про курку, про бичка. Що добрий гетьман був із Остряниці і що хазяїн добрий з Вишняка (Кост. 3, 43);

в) **утилітарну оцінку** – хорошиий [СУМ, XI, 129], *путящий*: Кум його, коваль *путящий*, Був тоді у кузні саме... (Грінч., I, 155);

г) **функціональну придатність об'єктів, механізмів** – справний [СУМ, IX, 594]: *Справний* *служака*, *унтер-офіцер Сич*, зрозумів цю мову як наказ, висловлений у *делікатній формі* (Смол., 601); – *Ти, правда, хлопак справний, в боях авторитет здобув... І грамотніший за багатьох із нас, і медалі тобі недурно навішано...* (Гонч., I, 328);

г) **інтелектуальні стани, пов'язані зі здатністю вдумливо й розважливо діяти, мислити**, – *серйозний* [СУМ, IX, 138]: *Богдан Рубчак чи не найкращий з наших молодих літературознавців; він серйозний дослідник рідної літератури...* (Ю. Тарнавський) (УС 1, III, 287);

д) **зовнішні ознаки предметів, явищ, істот і їх естетичну оцінки** – *гарний* [СУМ, II, 34], *прекрасний* [СУМ, VII, 534]: *Одне слово, хороші сторожі, кваліфіковані і з чималим стажем* (Вишня, V, 10); – *Я, мовляв, ніколи не помилюсь! – з сумом казав мені оце якось прекрасний, досвідчений, старий уже мисливець* (Вишня, IV, 158);

е) **спосіб застосування, призначення об'єктів** – *провідний* [СУМ, VII, 133]: *Провідний інженер*;

є) **відношення до поняття, названого твірною основою**, – *діловий* [СУМ, II, 305], *практичний* [СУМ, VII, 514] (у вторинній номінації виражає значення «який має життєвий досвід, добре розбирається на якихось справах»): *Диспетчер був людина ділова, досі він нічого не наплутав, і Семен Ларивонович на цьому заспокоївся* (СУМ; II, 305); *Хіба ж Тоня, його розумна, твереза, практична Тоня, сіла б із ним в каючок, якби і її не штовхало оте чортеня зваби, бісеня спокуси, жадання торкнутися чогось заборонного, що досі було за сімома печатями?* (Гонч., V, 200).

Мікроконтекстом для елементів угруповання зі спільним значенням «який має належну кваліфікацію» слугують іменники-назви осіб за родом діяльності.

Зрідка, здебільшого у публіцистичному стилі мовлення, трапляється уживання

прикметників *професійний* [СУМ, VIII, 331], *фаховий* з семантикою «кваліфікований» (останнього в цьому значенні не фіксують лексикографічні джерела): *Одних [міністрів] вважають недостатньо професійними, інших – такими, що проявили слабкодухість, панікерські настрої...* (ВЗ, 2009, 12 лют., 4); *Тим не менше, я був здивований цим матеріалом, оскільки там є кілька пасажів, які не можуть бути притаманними настільки фаховій людині, якою повинен бути міністр фінансів* (ВЗ, 2009, 29 січ., 3).

Додатковою семою «ступінь вияву ознаки» ускладнена значеннева структура ад’єктивів *висококваліфікований* [СУМ, I, 494], *високопрофесійний* [ВТССУМ, 112] та діалектизму *дубильтовий* [УДЛ, 112]: *Франц Малецький був висококваліфікованим столяром, тож родина жила порівняно заможна* (УС 1, III, 452); *Кажуть, що він майстер дубильтовий* [УДЛ, 112].

Група прикметників з домінантою *вправний* [СУМ, I, 754] указує на наявність певних навичок, тобто опанування до автоматизму способами використання засобів діяльності шляхом систематичного, повторюваного чи постійного виконання однотипних операцій, завдань, та ідентифікується семемою «який, маючи певні навички, виконує роботу добре і швидко»: *Як старий, вправний дипломат, ... він [Піпер] здогадувався, що Карло противної гадки...* (Лепк. 2, 188). Конституентами цієї мікрогрупи є ад’єктиви *умілий (вмілий)* [СУМ, X, 440], *майстерний* [СУМ, IV, 600], *зугарний (розм.)* [ВТССУМ, 388], *вдатний (діал.)* [СЗПГ, I, 46] та лексеми, які виражають інтегральну ознаку на основі вторинної номінації прикметників зі значенням:

а) *статико-динамічних та вібраційних характеристик – повороткий* [СУМ, VI, 691]: *Повороткий... Грицько, і не сподіваєшся, як оджене свинку і знову стане у ямці* (СУМ, VI, 691);

б) *утилітарних оцінок – зручний (розм.)* [СУМ, III, 718]: [2-й левіт:] *Неволя, брате! Начальник каже, що над іудеїв нема зручніших до рахунку* (Укр, III, 151);

в) *зовнішніх ознак предметів, істот, їх естетичної оцінки – ладний (рідко)* [СУМ, IV, 435]: *Ладний господар.*

Диференційними семантичними множниками «спеціалізація умінь, навичок» та «надзвичайна, виняткова майстерність» ускладнена значеннева структура

прикметника *віртуозний* [СУМ, I, 682] у первинному значенні. У переносному вживанні сема спеціалізації умінь, навичок нейтралізується: *Н. Паганіні – віртуозний скрипаль; Але як прекрасно пошиті сукні, безперечно – в найвіртуозніших кравців, чия робота коштує дуже дорого* (Слаб., 28).

До опозиційної групи зі значенням «який не має достатнього досвіду, знань, належної підготовки для якої-небудь діяльності» належать прикметники з домінантою *недосвідчений* [СУМ, V, 298]: *ненавчений* [СУМ, V, 341], *некваліфікований* [СУМ, V, 327], *неграмотний, безграмотний, незнаючий* [СУМ, V, 321], *непідготовлений* [СУМ, V, 354], *наївний* [СУМ, V, 94]: *Адже в тому «феномені доби» (...) було і таке його втілення, засвідчене свідомістю людини, хай незрілої, недосвідченої, але по-юнацькому чесною і щирою* (М. Коцюбинська) (УС 2, IV, 277-278). Периферію групи становлять рідковживані ад'єктиви (*неспокушений* [СУМ, V, 387], *недосвідний* [СУМ, V, 298]), а також одиниці розмовного стилю, основне значення яких указує на ознаки, не пов'язані з оцінкою інтелектуальних властивостей особи, а переносне ідентифіковане семемою «про молоду, недосвідчену, без життєвого досвіду людину». Це, зокрема, прикметники, що позначають:

а) ***щось досі небачене, невидане, незвичайне*** – *небувалий* [СУМ, V, 250]: *Одна Христя дивилася на те з цього становища. Їй, молодій та небувалій, близько все те доходило до серця, будило нерозгадані думки у її голові* (Мирн., II, 393);

б) ***стадію достиглості фруктів, ягід, злаків*** – *незрілий* [СУМ, V, 322]: *Адже в тому «феномені доби» (...) було і таке його втілення, засвідчене свідомістю людини, хай незрілої, недосвідченої, але по-юнацькому чесною і щирою* (М. Коцюбинська) (УС 2, IV, 277-278);

в) ***зовнішні ознаки тварин, птахів*** – *жовторотий* [СУМ, II, 541], *неоперений* [СУМ, V, 349]: *Що б там не говорили скептики жовтороті, а коли Вірунька після прохідної ступає на територію заводу, що вранішньо гримить, стугонить і вирує димами, вона почуває гордість у душі* (Гонч., VII, 150);

г) ***колір*** – *зелений* [СУМ, III, 554]. Значення оцінки розумових можливостей людини виникає на основі двоступеневої метафоризації: «кольорова ознака → стадія недозрілості фруктів, ягід, насіння → ступінь компетенції, досвідченості у певній

сфері виробничої чи інтелектуальної діяльності»: *Здається, трагедія була за наркома Балицького, коли той сам (...) приймав заарештованого Андрія – тоді ще зеленого юнака, глибоко певного, що в цій країні все належить йому, його переможному класу...* (Багр. 1, 54);

г) **ознаки, що свідчать про хворобливі стани людини, – сопливий (знев.)** [СУМ, IX, 462], **шмаркатий (знев.)** [СУМ, XI, 498]: *Вам, сопливі гарненькі дівчата, які сьорбають чорну каву, а потім, приязно усміхаючись в об'єктиви телекамер, починають витанцьовувати* (Ю. Щербак) (УС 2, IV, 148);

д) **фізичний стан об'єктів як результат спрямованої на них дії – небитий** [СУМ, V, 248].

Прикметник *необстріляний* [СУМ, V, 345] має значення «недосвідчений» і містить додаткову сему «спеціалізація обізнаності, життєвого досвіду», яка зазнає нейтралізації у вторинній номінації: – *Що свіженький, з училища?.. – І таки видно, що необстріляний?* (Гонч., I, 53); *Адже Черниш теж, звичайно, хотів би мати у себе людей вивірених, досвідчених... Але він згодився забрати собі весь цей необстріляний молодняк* (Гонч., I, 357).

Складові групи з домінантою *невправний* об'єднані інтегральною ознакою «який не володіє достатніми навичками, досвідом у чому-небудь» – *невправний* [СУМ, V, 271], *невмілий (неумілий)* [СУМ, V, 268], *незугарний* [СУМ, V, 324], *недотепний (розм.)* [СУМ, V, 301], *нездалий (діал.)* [СУМ, V, 315] та прикметник лексико-семантичної парадигми зі значенням «зовнішні ознаки людини» у вторинній номінації *безрукий* [ВТССУМ, 45]: ... *Галя була ще дуже молоденька, невміла, недосвідчена* (Вовч., 283); *Біда в тому, що й до сьогодні ти ще вважав поета мовби своїм підлеглим, з котрим можна повестися абияк, виставити його у світлі смішному, невмілим, безпорадним...* (О. Гончар) (УС 1, III, 39); [Квятковська:] ... *Перше, як гнав її [Лучицьку], – то й незугарна, і неталановита, і приндя, а тепер уже й талан розшукав богорівний?* (Стар., 309).

3.1.3.3. Прикметники, які характеризують людину за широтою її кругозору як результату розвитку здібностей, інтересів, набуття знань

Окрему підгрупу формують лексичні одиниці, ідентифіковані інтегральним

компонентом «характеристика людини за обсягом, широтою уявлень, знань, інтересів». Значення «який має різноманітні інтереси, здібності, знання» мають прикметники *багатогранний* [ВТССУМ, 31], *широкоглядний* у вторинній номінації: *Отоді власть віддали й царювання над всіми богами Широкоглядному Зевсу...* (Фр. 1, VIII, 338).

Група ад'єктивів з негативною конотацією кількісно переважає антонімічну. Домінантою цього синонімічного ряду є дієприкметник *обмежений* [СУМ, V, 536] у вторинній, прикметниковій функції – «який позбавлений широти кругозору»: *Та більше: дуже люблю театр, розуміюся добре й на малярстві. Але чому міщанин доконче мусить бути дурним і обмеженим?* (Підм., 673). Навколо нього об'єднуються конститuentи, які передають інтегральне значення групи на основі вторинної номінації прикметників (або їх частин), а первинний ЛСВ позначає:

а) **просторові ознаки** – *недалекий* [СУМ, V, 281]: ... *держав [Шавкун] тепер цілий повіт у своїх руках, заправляючи ним по своїй хіті, замість недалекого й ледачого «предводительського синка»* (Мирн., I, 583);

б) **фізіологічні особливості людини** – *вузьколобий (знев.)* [СУМ, I, 785]: *Не тих дубів, що є національними святинями, є національною пам'яттю народу... А отого національного чортополоху – «дубів» зелених і червоних, широкопиких і вузьколобих, рядових і керівних!..* (Є. Дудар) (УС 2, IV, 646);

в) **ступінь розвитку чого-небудь, його складності** – *примітивний* [СУМ, VII, 675]: *Цей тайожник, хоч примітивний і простолінійний хлопчина, був чуткий, як вовк, як дикий, гордий, свободолюбивий горал* (Багр. 2, 153);

г) **лінійні параметри** – *вузький* [СУМ, I, 784] та у складі композита *вузькоглядний* [СУМ, I, 785], *вузькодумний (рідко)* [МТВ]; *Так уявляти його [щастя] можуть лише вузькі, обмежені люди, які ніколи не були бійцями і не мали свого полку і свого прапора* (Гонч., I, 324); ... *бере його [поета] непереможний сміх, коли він бачить, як грубо, недотепно та незграбно можуть виражатись ті ідеї у вузькодумних сучасників* (Укр., II, 188);

г) **характеристика людини за її соціальним становищем** – *убогий* як компонент складного прикметника *убогодухий* [СУМ, X, 358].

Периферію аналізованого угруповання складають також лексичні одиниці, вживання яких обмежене належністю до книжного стилю (*убогодухий* [СУМ, X, 358]) або до архаїзмів (*обмежований* [СУМ, V, 536]).

Другу підгрупу становлять прикметники, що характеризують тип мислення, спосіб думання, який виявляється у життєвій позиції, світоглядних переконаннях, внутрішніх настановах, спрямованості особистості.

Характеристику людини з системою поглядів, яка ґрунтується на вірі в існування надприродних сил, у долю, ворожіння, віщування, у прикмети, зокрема в те, що деякі дії, явища, істоти є запорукою удачі чи невдачі в чому-небудь, містять прикметники *забобонний* [СУМ, III, 25], *марновірний* [СУМ, IV, 631]: *Смійтеся, називайте мене марновірним, забобонним або ще по-якомусь, бо надворі, бачите, друга половина двадцятого століття,... а я, проте, признаюся, що коли трапляється проходити вночі повз Бабині ворота, то відчуваю, що мене проймає мороз* (Фед. 1, 86-87).

Вторинне значення «якому властиві застарілі погляди та уявлення» ідентифікує прикметник *відсталий* [СУМ, I, 641]. Семантично спорідненими з ад'єктивом *відсталий* є лексичні одиниці синонімічних рядів з домінантами *старомодний*, *консервативний*. Прикметники *старомодний* [СУМ, IX, 661], *старосвітський* [СУМ, IX, 662], *старозавітний (заст.)* [СУМ, IX, 660] шляхом зміни об'єкта оцінного значення виражають семантику «який дотримується старих поглядів, звичаїв, правил».

Конституент *консервативний* [СУМ, IV, 263], набуваючи значення якісного прикметника, експлікує архісему ряду «який обстоює, захищає старе, віджиле»: *Очевидно, консервативна матінка, яка косо дивилася на це доньчине захоплення [жіночим рухом], вирішила не показувати таких моментів читачеві* (Слаб., 221). Ад'єктиви *закоснілий* [СУМ, III, 160], *закостенілий* [СУМ, III, 160], *затхлий* [СУМ, III, 367] вторинними ЛСВ уточнюють інтегральний компонент семою «який зупинився у своєму розвитку».

Антонімічне значення позитивної оцінки мають прикметники *передовий* [СУМ, VI, 172], *прогресивний* [СУМ, VIII, 159] та хронологічно маркований

конституент *поступовий* (заст.) [СУМ, VIII, 386]: *Батько Богдана був людиною освіченою і прогресивною* (М. Ільницький) (УС 1, I, 241).

3.2. Словотвірна структура прикметників лексико-семантичного поля інтелектуальних характеристик людини

Дериваційна система кожної частини мови характеризується властивими їй словотворчими засобами та закономірностями словотвору [169, 18]. Невід'ємною складовою частиною цієї підсистеми є прикметниковий словотвір одиниць лексико-семантичного поля прикметників на позначення інтелектуальних характеристик особи. Лексеми названого поля формувалися на основі використання наявних в українській мові засобів, на них поширюється теза про системність словотвірної структури мови, що виявляється у способах та принципах творення слів, тобто визначається власне словотвірними критеріями [232, 13]. Упорядкування і систематизація прикметникових дериватів зі значенням інтелектуальної характеристики людини пов'язана з виявленням генетичних зв'язків з іншими частинами мови як твірними основами, з'ясуванням ролі словотвірних формантів та загальних закономірностей творення цієї підсистеми в загальній системі мови.

З погляду словотворення всі прикметники названого поля продукуються за морфологічними типами: суфіксальним, префіксальним, суфіксально-префіксальним, основоскладанням або є наслідком морфолого-синтаксичного способу. Найпродуктивнішим у творенні слів на позначення інтелектуальних характеристик особи є морфологічний спосіб, який полягає в поєднанні кореневої частини з афіксальними морфемами за певними словотвірними моделями, правилами, властивими українській мові.

3.2.1. Прикметники зі значенням інтелектуальних характеристик особи, утворені морфологічним способом

3.2.1.1. Суфіксальні похідні зі значенням інтелектуальних характеристик особи

Серед афіксальних способів словотвору прикметників зі значенням

інтелектуальних характеристик найпродуктивнішим є суфіксація. Похідні лексеми, утворені за допомогою суфіксів, поділяють на похідні, що виникли внаслідок дії дериваційних процесів (типу прикметник → прикметник), та похідні, що виникли внаслідок дії процесів рекатегоризації [72, 114-115], кінцевим результатом якої стало пристосування іменникової, дієслівної та іншої семантики для вираження ознак, пов'язаних з оцінкою інтелектуальної діяльності й інтелектуальних здібностей особи.

Відповідно до частиномовної належності твірної основи та суфіксальних дериваційних морфем можна виділити такі словотвірні типи утворення досліджуваних слів:

1. Морфологічно нечленовані прикметники;
2. Утворення типу «іменникова твірна основа + словотвірний формант (-н-, -уват-, -овит-, -альн-, -ивн-, -ов-, -ичн-, -ист-)»;
3. Утворення типу «дієслівна твірна основа + словотвірний формант (-ив- (-лив-), -н-, -уч- (-юч-), -к-)»;
4. Утворення типу «прикметникова твірна основа + словотвірний формант (-уват-, -еньк-, -есеньк-)».

Морфологічно нечленовані прикметники зі значенням інтелектуальних характеристик людини

Серед якісних прикметників зі значенням інтелектуальних характеристик особи виділяють такі, які не підлягають аналізу з погляду словотвірних відношень з вихідними формами. Одним із шляхів дослідження їх внутрішньої структури є «етимологічний аналіз і встановлення за його результатами колишніх дериваційних складників, які внаслідок функціонального перерозкладу і обмеженої продуктивності втратили своє первісне значення і не сприймаються на сучасному етапі функціонування відповідних лексичних одиниць» [72, 109-110]. Зіставлення праформ слугує підставою виділення в сучасних прикметниках колишніх дериваційних формантів (т. зв. мертвих суфіксів) – **-*p-**, **-*r-**, **-*n-** (*глупий, мудрий, пильний*).

Словотвірна структура відсустантивних дериватів зі значенням інтелектуальних характеристик особи

Десубстантиви з суфіксом -н-. Одним із найпродуктивніших є словотвірний тип «іменникова твірна основа + суфікс -н-» (18 дериватів) (*віртуозний, грамотний, досвідний (заст.), дурний, забобонний, інтелігентний, кебетний, компетентний, культурний, логічний* (у вторинній функції якісного прикметника), *майстерний, нестямний, освітній (заст.), письменний, розумний, серйозний, уважний, шалапутний*). Твірними аналізованих похідних є основи іменників, які позначають абстрактні ознаки, якості, властивості (*розум, кебета, компетенція, культура, серйоз* (*розм.*, те саме, що *серйозність*), *увага*, або називають осіб за різними ономасіологічними характеристиками (*віртуоз, інтелігент, майстер, шалапут*). Прикметники, утворені за цим типом, набувають спільного значення «якому властиві якості, названі твірною основою» (*розумний, компетентний, серйозний*), «якому властиві якості особи, названої словом-мотиватором» (*віртуозний, інтелігентний, майстерний, шалапутний*).

Десубстантиви з суфіксом -лив-. Суфікс -лив- виконує функцію словотвірного форманта для похідних *кебетливий, уважливий (вважливий)*, об'єднаних значенням «сповнений того, що названо твірною основою». Похідні зазначеного типу є синонімічними десубстантивам із суфіксом -н- й утворені від абстрактних іменників *кебета, увага*.

Десубстантиви з суфіксами -уват- (-куват-), -овит-. За допомогою словотвірних афіксів -уват- (-куват-), -овит- утворено 25 похідних прикметників із загальним значенням «який за своїми якостями схожий на особу, названу твірною основою», «якому притаманні ознаки, властивості, названі основою-мотиватором»: *бандуроватий (діал.), башковитий, всевмійкуватий [МТВ], всезнайкуватий [МТВ], галайкуватий (діал.), діловитий, забудькуватий, йолопуватий, мешигінуватий (діал.), мізковитий, мізкуватий, недоумкуватий, придуркуватий, прителепкуватий, прителепуватий, пришелепкуватий, пришелепуватий, роззявкуватий, талановитий, толковитий (заст.), тямовитий, фандеруватий (діал.)*.

Ад'єктив *планитуватий* має специфічне значення «який розуміється в тому,

що названо мотивувальною основою».

Аналізовані десубстантивні прикметники містять оцінну сему позитивної / негативної характеристики особи, яка наявна в слові-мотиваторові (*всезнайко, йолоп, недоумок, придурок, талан* (у знач. *хист*), *толк*).

Десубстантиви *вітруватий, тумануватий*, виражаючи спільне словотвірне значення «такий, що характеризується подібністю до названого мотивувальною основою», зазнають метафоризації.

Більшість основ, від яких утворено прикметники, є похідними.

Десубстантиви з суфіксом -ист-. Суфікс -ист- виконує функцію словотвірного форманта для чотирьох похідних, поєднуючись з іменниками-назвами осіб за якісними характеристиками та іменниковими основами з абстрактним значенням: *дженджуристий, оглядистий, придурчистий* (діал.), *смикавистий*.

Десубстантиви з суфіксом -ов-. Суфікс -ов- виявляє низьку активність у творенні похідних зі значенням інтелектуальної характеристики особи. Це похідні від основ абстрактних іменників (2 деривати): *передовий, толковий*.

Десубстантиви з суфіксом -ивн-. Цей словотвірний тип представлений двома дериватами зі значенням інтелектуальних характеристик людини (*консервативний, прогресивний*), твірними основами для яких є абстрактні іменники іншомовного походження – назви процесів, ідеологічних напрямків.

Десубстантиви з суфіксом -альн- (-уальн-). За допомогою словотвірного афікса -альн- (-уальн-), сформованого від латинського за походженням форманта *alis* і прикметникового суфікса -н- (<ьн) [72, 132], утворено похідні *геніальний, інтелектуальний, раціональний*, для яких власне якісна функція є здебільшого вторинною. Твірними основами для них є загальні іменники іншомовного походження – абстрактні назви та назви осіб.

Десубстантиви з суфіксом -ичн- (-ічн-). Складний суфікс -ичн- (-ічн-) (утворений з -ик- та -н-) репрезентований у ЛСП інтелектуальних характеристик дериватами *енциклопедичний, раціоналістичний, титанічний*, які набувають якісного значення, переходячи з розряду відносних прикметників. Для аналізованих ад'єктивів твірними є основи іншомовних слів.

Віддієслівні деривати зі значенням ІХО

Одним із напрямків рекатегоризації у процесі словотворення прикметників ЛСП ІХО є пристосування дієслівних основ для вираження ознакових (якісних) функцій. Специфіка твірних основ з процесуальним значенням впливає і на дериваційні значення прикметникових похідних – «схильний до дії, названої основою-мотиватором», «такий, який характеризується якою-небудь дією або станом як постійною чи потенційною здатністю».

Девербативи з суфіксом -лив- (-ив-). Зазначений словотвірний тип є найпродуктивнішим в утворенні віддієслівних прикметників інтелектуальної характеристики людини (26 дериватів). Суфікс **-лив-**, за допомогою якого утворилися ад'єктиви від основ предикатів мисленнєвої діяльності, вказує на властивість, притаманну особі: *вдумливий, вигадливий, винахідливий, догадливий, допитливий, доскіпливий, думливий, забутливий, замітливий, здогадливий, кмітливий, мисливий, обачливий, пам'ятливий, передбачливий, питливий, примітливий, помітливий, понятливий, прозорливий (прозірливий), проникливий, розважливий, роздумливий, розсудливий, спостережливий, сприйнятливий*.

Твірними для ад'єктивів віддієслівного походження є: 1) похідні від основ доконаного і недоконаного виду з префіксами **при-** (*примітливий*), **за-** (*замітливий*), **по-** (*помітливий, понятливий*), **до-** (*догадливий, допитливий, доскіпливий*), **ви-** (*вигадливий, винахідливий*), **про-** (*проникливий*), **в-** (*вдумливий*), **роз-** (*розважливий, роздумливий, розсудливий*), **з-** (*здогадливий*), **о-** (*обачливий*) та суфіксами **-а-**, **-ува-**, **-и-**; 2) непрефіксовані твірні основи з суфіксальними формантами **-и-** (*мисливий*), **-а-** (*думливий, питливий*), **-ува-** (*кмітливий*). У процесі творення прикметників дієслівні суфікси усикаються, а в кореневій морфемі спостерігається чергування голосних звуків.

Девербативи з суфіксом -н- є синонімічними з погляду словотворення до віддієслівних прикметників з формантом **-лив-**. Вони мотивовані здебільшого діє-словами мисленнєвої діяльності з префіксальними основами (префікси **роз-**, **о-**, **в-**), ускладненими суфіксами **-а-**, **-и-** (*вправний, второпний, обачний* (від *обачати* – заст. Побачити, помітити [ВТССУМ, 629], *оглядний, розважний* (від *розважати-4* –

Роздумувати, розмірковувати над чим-небудь [СУМ, VIII, 621]), *розторопний*), рідше непрефіксованими основами (*бачний* (діал.)) чи складними основами (*легковажний*).

Девербативи з суфіксом -к-. Відповідний словотвірний тип є непродуктивним і представлений трьома дериватами (*бережкий* (від *берегтися-2* – Бути пильним, обережним; *остерігатися* [СУМ, I, 159], *пам'яткий*, *тямкий*), які утворені від непрефіксованих дієслівних основ зі значенням мисленнєвої діяльності та поведінки.

Девербативи з суфіксами -уч- (-юч-), -ач- (-яч-). Аналізований словотвірний тип зі значенням «здатний виконувати дію, названу мотивувальною основою» репрезентують прикметники дієприкметникового походження, мотивовані основами з суфіксами -а- (*пам'ятуций*), -и- (*тямучий*, *тямуций*).

Відприкметникові похідні ЛСП ІХО

Лексеми зі значенням інтелектуальної характеристики особи, похідні від прикметників (прикметник → прикметник), представлені трьома дериваційними типами: «прикметникова основа + суфікс -уват-, -овит-», «прикметникова основа + -еньк-», «прикметникова основа + -есеньк-».

Відприкметникові похідні модифікують базову ознаку, позначаючи неповний чи досить значний її вияв, часто ускладнений суб'єктивно-оцінними відтінками.

Деад'єктиви з суфіксам -уват-, -овит-. Словотвірний тип прикметників зі значенням неповноти вияву ознаки з формантом -уват- об'єднує похідні, утворені від основ з суфіксом -н- (*дурнуватий*), -к- (*тямковитий*) та етимологічними суфіксами (*благуватий*, *глупуватий*, *пильновитий*), які набувають спільного значення «частково виявляє ознаку, на яку вказує твірна основа».

Деад'єктиви з суфіксом -еньк-. Формант -еньк- дослідники зараховують до групи суфіксів збільшувальної семантики, який, проте, має додатковий стилістично-зменшувальний відтінок та емоційне забарвлення пестливості. Він виражає найменший ступінь величини ознаки, що майже еквівалентний нейтральному його вияву [171, 61]. Значення таких прикметників співвідносне з конструкцією «такий, як названо твірною основою», але з позитивною конотацією.

Твірними для аналізованих дериватів є основи з суфіксом -н- (*дурненький*,

розумненький) та етимологічним суфіксом *-*p-* (*глупенький*).

Деад'єктиви з суфіксом *-есеньк-*, виражаючи дещо більший ступінь інтенсивності ознаки порівняно з прикметниками на *-еньк-*, що передається конструкцією «такий, як названо твірною основою», майже нейтралізують емоційно-зменшувальне забарвлення, надають йому іронічного відтінку.

Твірними для аналізованих деад'єктивів є основи з суфіксом *-н-* (*дурнесенький, розумнесенький*).

3.2.1.2. Префіксальні деривати зі значенням інтелектуальних характеристик особи

Префіксальний спосіб творення прикметників на позначення інтелектуальних властивостей представлений набором кількох формантів, серед яких **напів-**, **пре-**, **веле-** та **не-**. Префікси модифікують значення твірної основи в діапазоні «неповний вияв ознаки – інтенсивний вияв ознаки – заперечення ознаки».

Деад'єктиви з префіксом **напів-** представлені трьома дериватами (*напівграмотний, напівписьменний, напівосвічений*), утвореними відповідно від прикметникової основи з суфіксом *-н-* (*-енн-*) та дієприкметникової основи на *-н-*.

Деад'єктиви з префіксом **пре-**. Зазначений словотвірний тип у структурі ЛСП інтелектуальних характеристик особи реалізований у дериваті *премудрий*. Ад'єктив, утворений від прикметникової основи з етимологічним суфіксом *-*r-*, передає найвищий ступінь вияву ознаки.

Деад'єктиви з префіксом **веле-** передають високий ступінь вияву ознаки. Цей словотвірний тип репрезентований хронологічно маркованим ад'єктивом *велемудрий*. Функцію твірної основи виконує прикметник з етимологічним суфіксом *-*r-*.

Деад'єктиви з префіксом **не-** є найбільшою групою з-поміж префіксальних похідних (54 деривати) і виражають значення, яке заперечує семантику мотивувальної основи.

За структурою твірних основ відприкметникові деривати зі словотвірним формантом **не-** більш різноманітні. Більшість деад'єктивів зазначеного словотвірного типу утворено від префіксованих та непрефіксованих основ прикметників з суфіксами *-лив-* (*недогадливий, недотитливий, нездогадливий,*

некмітливий, необачливий, непам'ятливий, непередбачливий, непрозорливий (непрозірливий), нерозважливий, нерозсудливий, несприйнятливий, неухважливий (невважливий)), -н- (невправний, неграмотний, недалекоглядний, недотепний, недурний, нездарний, нездібний, незугарний, неінтелігентний, некомпетентний, некультурний, необачний, неписьменний, нерозважний, нерозторопний, нерозумний, несерйозний, неспосібний, неухважний). Менш продуктивні прикметникові основи з суфіксами **-к-** (*нетямкий*), **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**) (*незнаючий, немудрячий (немудрящий), нетямуций (нетямучий)*), **-овит-** (*нетямовитий*), з етимологічним суфіксом **-*г-** (*немудрий*).

Значну активність у формуванні словотвірної парадигми з префіксом **не-** виявляють ад'єктивовані дієприкметникові основи з суфіксом **-н-** (*некваліфікований, непоінформований, необдарований, необізнаний, неодокований (заст.)*); **-ен-** (*невтаємничений, невчений (неучений), недосвідчений, ненавчений, неосвічений, невідготовлений, непросвічений (заст.), неосвячений, нерозвинений*); **-л-** (*невмілий (неумілий), нездалий (діал.)*).

3.2.1.3. Префіксально-суфіксальні деривати ЛСП ІХО

Префіксально-суфіксальний спосіб, або конфіксація, представлений у прикметниках зі значенням інтелектуальної характеристики особи дериватами таких словотвірних типів:

1. Префіксацією з нульовою суфіксацією іменникової основи – **«без- + -о-»**.
2. Префіксацією з матеріально-вираженою суфіксацією: а) **«без- + -н-»**; б) **«без- + -ов-»**; в) **«недо- + -н-»**.

Десубстантиви з префіксом **без-** і нульовою суфіксацією. Модель засвідчена дериватами *безглуздий, безклепкий (діал.)*.

Похідні з префіксом **без-** і суфіксом **-н-**. Зазначений словотвірний тип є найпродуктивнішим в утворенні префіксально-суфіксальних прикметників ЛСП інтелектуальних характеристик особи і представлений 11 дериватами: *безграмотний, бездарний, бездумний, безкебетний, безпам'ятний, безрозсудний, безрозумний, безтямний, безухважний, безумний, безшабашиний*. При цьому префікс

без- кваліфікують як прийменниковий, а твірні основи як прийменниково-відмінкові форми іменників: *безрозумний* – *без розуму*.

Функцію твірних основ виконують здебільшого абстрактні іменники з ментальним значенням (*глузд, кебета, розум, ум*).

Модель «субстантивна основа + префікс **без-** + суфікс **-ов-**» репрезентована прикметником *безтолковий* з твірною основою – непохідним абстрактним іменником.

Десубстантиви з префіксом **недо-** і суфіксом **-н-**. Префікс **недо-** і суфікс **-н-** виконують функцію словотвірних формантів для ад'єктива *недоумний*.

3.2.1.4. Складні прикметники зі значенням ІХО

Серед прикметників-комполітів зі значенням інтелектуальної характеристики особи виділяють шість продуктивних типів:

1) складні прикметники, утворені на основі іменниково-прикметникового словосполучення;

2) складні прикметники, утворені поєднанням прислівникової та прикметникової основ;

3) складні прикметники, одним з компонентів яких є прислівникова, а іншим – дієприкметникова основа;

4) складні прикметники, першим компонентом яких є займенникова, а другим – дієприкметникова основа;

5) складні прикметники, утворені від основ дієслів у сполученні з прислівниками;

6) складні прикметники, одним з компонентів яких є іменник, а іншим – дієслово.

СТ «прикметник + іменник». До комполітів першого типу належать лексеми, утворені як чистим основоскладанням (*дубоголовий* (перша основа зазнає усічення), *дурноверхий, дурноголовий, дурнолобий, міднолобий, пильноокий, пустоголовий, твердоголовий, твердолобий, тупоголовий, туполобий, убогодухий*), так і ускладнені суфіксацією (*бистроумний, великорозумний, легкодушний, малорозумний, малоумний, слабоумний, тупоумний*). Синтаксичними еквівалентами складних слів

цього типу є словосполучення на основі підрядного зв'язку «прикметник + іменник у називному відмінку» (або сполучення слів «хтось + прийменник з + прикметник + іменник в орудному відмінку»). Похідним названої групи властиве спільне словотвірне значення «об'єкт (другий компонент) має якість, визначену першим компонентом». Значення інтелектуальної характеристики людини, що виникає у сполуках цього типу, є наслідком метафоризації однієї чи обох основ.

СТ «прислівник + прикметник». Другу групу композитів становлять прикметники, утворені способом поєднання прислівникової та прикметникової основ: *високопрофесійний, високоталановитий, малограмотний, малоздібний, малокомпетентний, малокультурний, малописьменний*. Першою частиною виступають прислівники типу **вузько, мало, високо**, а другим компонентом – відіменникові (*-грамотний, -компетентний, -культурний*) основи. Спільним значенням складних слів цього типу є «який певною мірою володіє ознакою, названою другою основою».

СТ «прислівник + дієприкметник». Складні прикметники типу *великорозвинений, великоучений, високоерудований, висококваліфікований, високоосвічений, здоровислячий, малоосвічений, малопідготовлений, малорозвинений, слаборозвинений, широкоосвічений* формують третій тип композитів. Перші частини їх співвідносні з прислівниками, а другі – з пасивними дієприкметниками минулого часу, зрідка – активними дієприкметниками теперішнього часу. Окремі дослідники [УРСС] визначають ад'єктив *висококваліфікований* як прикметниково-іменниковий похідний, проте доречніше його кваліфікувати як прислівниково-дієприкметниковий, оскільки друга основа утворена за типовою моделлю деривації дієприкметників від дієслівних основ (*кваліфікувати* + суфікс **-н-**).

СТ «займенник + дієслово». На основі підрядної залежності утворено прикметники *всевідаючий, всезнаючий (усезнаючий)*, першим елементом яких виступає займенникова, а другим – дієприкметникова основа. Його синтаксичним еквівалентом є словосполучення, першим компонентом якого є дієслово, що виражає дію, скеровану на об'єкт, позначуваний другим компонентом – займенником у

знахідному відмінку: *всезнаючий* – «той, що знає усе».

СТ «прислівник + дієслово» репрезентують ад'єктиви *вузькоглядний, вузькодумний, глибокодумний, далекоглядний, легкодумний, туподумний, широкоглядний*, процес творення яких супроводжується пристосуванням другої (дієслівної) основи до вираження ознакових функцій шляхом її суфіксації (-н-). Синтаксичними еквівалентами таких композитів є словосполучення, компоненти якого поєднані зв'язком прилягання.

СТ «іменник + дієслово» представлений прикметником *знаттєлюбний*, утвореним від словосполучення, компоненти якого поєднані зв'язком керування, з суфіксацією другої основи.

Зазначимо, що прислівники з кількісно-оцінним значенням (*мало, високо, широко* і под.), уживаючись у функції перших компонентів складних слів, нейтралізують частково свої лексичні значення і «стають виразниками значень предиката кількості, оскільки вказують на ступінь, міру вияву ознаки» [20, 25]. Мовознавці кваліфікують такі основи як префіксоїди [ІСУМ; ОСРЯ; 22].

3.2.2. Морфолого-синтаксичний спосіб творення дериватів інтелектуальної характеристики особи

Морфолого-синтаксичний спосіб виявляє високу продуктивність у словотвірній структурі ЛСП інтелектуальної характеристики особи щодо процесу ад'єктивації, зокрема в напрямку дієприкметник → прикметник.

Процес ад'єктивації може бути закріплений мовним узусом (такі похідні сприймають на сучасному етапі функціонування мови винятково як прикметники: *досвідчений, освічений, умілий (вмілий), учений (вчений), шалений*) або виникати ситуативно за певних позиційних умов.

У клас прикметників транспоновані активні дієприкметники теперішнього часу на **-яч-**, **-юч-** (*знаючий, мислячий, розуміючий*), пасивні дієприкметники минулого часу з суфіксами **-н-** (*загуканий, затурканий, інформований, кваліфікований, метикований, начитаний, обдарований, одукований (заст.), поінформований, поміркований, розміркований*), **-ен-** (*замислений, зачумлений*,

звихнений, навчений (научений), недовчений, обзнайомлений, обмежений, розмислений,) та активні дієприкметники минулого часу на -л- (зачумілий, здурілий, обезумілий, одурілий, отупілий, очманілий), -т- (чокнутий). Дієприкметники внаслідок ад'єктивації втрачають значення процесуальності й позначають постійну ознаку.

3.3. Валентнісні моделі реалізації прикметникової семантики «оцінка інтелектуальних властивостей особи»

Прикметники зі значенням інтелектуальних властивостей особи в атрибутивній функції не виявляють активних валентних ознак [73, 7]. Дослідники синтаксису визначають їхню залежність від іменника пасивною [240, 11]. У своїй основній, типовій синтаксичній позиції ад'єктиви є одновалентними одиницями. Здатність підпорядковувати прийменникові та безприйменникові форми іменників (займенників) прикметники набувають у вторинній предикативній чи напівпредикативній функції, формуючи елементарні двоскладні речення з предикатами якості.

Одновалентні реалізації прикметників IXO репрезентовані у схемі S – P (Adj), P (Adj) – S. У семантико-синтаксичній структурі речення прикметники зі значенням IXO передбачають лівобічну (у позиції присудка) чи правобічну (в атрибутивній функції) облігаторну суб'єктну синтаксему – суб'єкта якості, який є пасивним носієм статичної ознаки [202, 49]. Відповідно до диференційної семантико-синтаксичної ознаки синтаксеми суб'єкта якості цю позицію заповнюють іменники на позначення людей за різними ономасіологічними характеристиками, назви сукупностей осіб (*генерація, колектив, народ, юрба* тощо); субстантиви-назви частин людського організму (*голова, мозок, обличчя*), найменування масових об'єднань людей (*аудиторія, клас*) чи абстрактних понять (*розум*), які вказують на метонімічну особу; займенники, наприклад: ... *Він* [Джалаліта] *боявся, об'явивися, налякати на смерть старого бібліотекаря, знаючи, що бібліотекар забобонний і має злу жінку* (Е. Андієвська) (УС 1, III, 231); [Дмитро:] ... *Моя Олена – Це не така, як інші жінки: Мов січовик, і сміла, і розумна, Письменна ще, бо батько піп навчив...*

(Грінч., II, 345); ... *тоді й Меріме мав рацію, коли писав, що Богдан Хмельницький – великий полководець, але не став всесвітньо відомим ще й через те, що належав до темного народу* (Л. Костенко) (УС 2, IV, 30); *Обличчя деспотичні й затуркані, (...) розумні й тупі...* (А. Любченко) (УС 2, II, 542).

Двовалентні предикативні прикметники зі значенням IXO поєднуються з одним облігаторним суб'єктивним та факультативним (рідше облігаторним) об'єктивним компонентом із семантикою обмеження чи уточнення, наявність якого мотивована комунікативними завданнями, зокрема потребою уточнити, доповнити базову інформацію. Основна модель двовалентних прикметників IXO S–P (Adj)–Obj реалізована у кількох структурних типах.

Перший тип семантико-синтаксичної структури речень представлений предикатом якості, який прогнозує лівобічну суб'єктивну синтаксему – носія ознаки – і правобічну об'єктивну синтаксему з семантикою обмеження. Морфологічним варіантом об'єктивної синтаксеми є безприйменниковий орудний відмінок обмеженого кола іменників-назв частин тіла людини та назв абстрактних понять, за якими характеризують людину (*розум*). Форма орудного відмінка позначає предмет, яким обмежується названа прикметником внутрішня якість або позначається якась частина зовнішньої вираженої ознаки людини [203, 78], що є метафоризованим виявом інтелектуальних спроможностей. Роль предиката виконують переважно ад'єктиви у переносному значенні (*багатий, тверезий, убогий* тощо), які разом із словоформою орудного утворюють фразеологічні звороти. Об'єктивний поширювач у конструкціях є обов'язковим: *В багрянці довгополій Ходив по храміні, ходив, Аж поки, лобом неширокий, В своїм гаремі одинокий, Саул сердега одурів* (Шевч., II, 312); *В світлиці панувала поважна тиша, бо обсідалися на лавах значні козаки, (...) неквапливі в балаці, тверезі розумом і сповнені самоповаги* (Мушк. 2, 71).

Функціональними еквівалентами речень з орудним приад'єктивним (N₁–Adj–N₅) зі значенням обмеження є речення, що репрезентують модель N₁–Adj–на–N₄: *Тільки вищий [розум], на розум багатий, зможе дух твій угору підняти* (Грінч., I, 74). Зрідка поширювальними компонентами в реченнях з прикметниковими предикатами IXO виступають усталені сполуки *на вдачу, на вигляд*: *Та й на вдачу він*

був легковажний – в його було на тиждень сім п'ятниць (СУМ, IV, 464); Помічник його [чергового], досить дурнуватий на вигляд парубійко, гордо й тріумфально оглянув Андрія... (Багр. 1, 97).

У художніх текстах поодинокими є конструкції, у яких наявна словоформа орудного при ад'єктиві того самого кореня (тавтологія). «Цей орудний, що виник на ґрунті інструментального, слугує засобом вираження значення посилення дії чи якісної характеристики дії» [204, 141]. У реченнях із предикативними прикметниками ІХО він є надлишковим. Наявність таких форм зумовлена індивідуально-авторськими стилістичними потребами. Пор.: ...Мені ж, своєму соратникові, звелів сидіти у Тракаї і допомагати спокоєм – неспокійному, честю марнославному, досвідом недосвідченому (Іван., I, 35); Ще кращим, ніж за життя здавався тепер він [Сергій] для них. Мудрий мудрістю молодого (Гонч., IV, 582).

Позицію об'єкта з обмежувальним відтінком заповнює прийменниково-відмінкова форма в малопродуктивній моделі N_1 -Adj-(не) по- N_6 : Не по літах серйозний, він [Толя] здавався нам зовсім дорослим... (Дім., 121).

У семантико-синтаксичній структурі речень другого типу ад'єктивний предикат ІХО передбачає лівобічну позицію суб'єктної синтаксеми і правобічну – об'єктної із функцією уточнення. Морфолого-синтаксичне втілення цього типу різне, бо об'єктна позиція реалізується у формах непрямих безприйменникових та прийменникових відмінків, утворюючи ряд варіантів.

Конститутивним елементом моделі N_1 -Adj-з- N_5 є прикметники *обізнаний, необізнаний*, об'єднані значенням «який знається / не знається на чому-небудь, добре ознайомлений з чимось». Об'єкт, що вказує на сферу обізнаності, представлений іменниками не власне предметного змісту (*робота, наслідки, наука, історія, культура та ін.*): З сакраментальною «магічною прозою» я обізнаний не так і добре, на жаль, щоб судити про неї кваліфіковано (Є. Гуцало) (УС 1, III, 359); Це поважна гільдія людей, які борються проти невірних і обізнані з багатьма науками (Загр. 1, 518).

Організаційним центром моделі N_1 -Adj-у(в)- N_6 виступають прикметники на позначення вроджених здібностей, таланту (*талановитий*), набутих розумових

якостей (*вправний, досвідчений, компетентний, невірний, обізнаний, освічений, учений* та ін.), широти кругозору (*примітивний*), рідше – ад’єктиви зі значенням загальної здатності до розмірковування, швидкості перебігу розумових операцій (*поміркуваний, тямковитий, тямущий*) та загальної оцінки інтелектуальних якостей (*мудрий*). Об’єктна спрямованість представлена абстрактними іменниками часто процесуальної семантики, що конкретизують сферу вияву інтелектуальних спроможностей, та займенниками: «...він [Палладій] (...) досвідчений в цих мирських справах, чоловік з розумом, вчений...», – думав Єремія (Н.-Лев. 2, II, 602); *Мовчав Данило, понуривши голову, перед очима постав його колишній дружинник-піснетворець, письма навчений і в книгах тямущий* (Іван., II, 264); *Опанасові навчителі не похваляться ним: такий дошпетний хлопець, вправний у чистотисанні, і в латині, і в грецькій мові* (Мушк. 1, 240). Морфологічне оформлення поширювача субстантивами-назвами внутрішнього стану суб’єкта актуалізує в утворюваних конструкціях семи «час», «причина» й «умова» і, встановлюючи темпорально-каузально-умовні відношення [240, 82], надає поширювачу функції обставинного детермінанта: [Сінон:] *Давно, пророчице, тоді ще Пелід наш був живий. Та пам’ятливий у гніві Діомед...* (Укр., IV, 75).

Предикативним ядром моделі $N_1-Adj-N_2$ є ад’єктиви *свідомий, несвідомий*: *Козацькі полки порядкувалися воєнним ладом, щоб не показати себе перед шведами безладною купою і зборищем людським, несвідомим військового строю* (Лепк. 3, 64).

Морфологічним утіленням предиката в семантико-синтаксичній структурі речення, побудованого за схемою $N_1-Adj-до-N_2$, є прикметники, що характеризують людину за наявністю в неї вроджених здібностей, таланту (*допетний, здатний, здібний, удатний; бездарний, нездатний, нездібний* та ін.), за індивідуально-психологічними якостями мисленнєвої діяльності (*пильний, сприйнятливий, уважний; несприйнятливий, неуважний, тупий* тощо): *Тому до пісні, танку, мистецтва рід цей здібний...* (Н. Королева) (УС 1, I, 443); *Повільний, тупий до книжки, тяжкий на думання, він [о. Зварич] мав велику охоту до різних механічних праць...* (Фр. 2, 93); *Він [Ю. Мушкетик] завжди пильний до тих процесів, що завершуються в реальній дійсності* (В. Шевчук) (УС 1, III, 141). Модель $N_1-Adj-до-$

N_2 конкурує з конструкцією, в якій позицію об'єкта заповнює неморфологізована форма – інфінітив (N_1 –Adj–Inf). Невласне-іменники, хоча й виражають значення реальної предметності, проте заступають позицію власне-іменників як зумовлені валентністю прикметникового предиката [202, 49]. Ядро прикметникових предикатів конструкції N_1 –Adj–Inf становлять ад'єктиви, що вказують на вроджені здібності, талант людини, а периферію – ознакові слова на позначення індивідуально-психологічних якостей мисленнєвої діяльності (*цікавий*), набутих розумових здібностей (*компетентний*) та загальних інтелектуальних якостей (*розумний*): *І хто сього не знає і не відчуває... – той хіба не може бути компетентним говорити про твори мистецтва* (М. Євшан) (УС 1, III, 574); *Наближаючися до рідного села, я пригадав собі толоку і був цікавий побачити, які поступи зробила за той час будякова армія* (Фр. 3, II, 474); – *Ти розумний вказувати, а попробуй сам* (Тют. 1, 12).

Чотирикомпонентна структура S–Adj–Obj₁–Obj₂ виявляє низьку продуктивність і представлена моделлю: N_1 –Adj–z– N_5 –z– N_2 (на– N_6). Предикативний прикметник програмує синтаксему із функцією суб'єкта – носія ознаки – та дві факультативні об'єктні синтаксеми, одна з яких має відтінок уточнення, а друга вказує на спосіб набуття якості, названої предикатною синтаксемою: *Та ловити він [Андрій] і не збирається, – він бачить, що це провокатор, який ніколи не був з ним знайомий, лише добре натасканий, обізнаний з його життям зі спеціального, може, власного вивчення, а може, на матеріалах, яких не бракує в цій установі про нього* (Багр. 1, 487).

Предикати якості зі значенням ІХО, крім суб'єктної синтаксеми, поширюють структуру речення обставинним детермінантом, формуючи відповідно три- та чотирикомпонентні структурні схеми. У ролі адвербіального поширювача, який є необхідним для повної реалізації семантики предиката, виступають:

а) обставини способу дії – ... *Іван Оскарович з подивом це відкриває для себе: «Кожен народ мудрий, але мудрий по-своєму...»* (О. Гончар) (УС 1, III, 35);

б) обставинний поширювач зі значенням якісної конкретизації ознаки: *Зараз засуджені більш юридично грамотні* (ВЗ, 2011, 15-21 грудня, 22);

в) обставини часу: *Вдень вони [учні] тихі, пильні, вчать* (Фр. 3, II, 412); ... а

Даруся навіть малою була степенна, розважлива, неначе стара жінка (Мат. 4, 17);

г) обставини причини – ... *Богородиця двічі плакала: коли він* [отець Георгій], (...) *майже безумний від болю...*, *переступив поріг Її скромної Обителі...* (Тар., 75); [Фаон:] *Сапфо! Яка ж бо ти з досади нерозумна!* (Укр., VI, 388);

г) поширювачі з порівняльним значенням – *Але скоро по тому скацаннів волхвиний народ, погналися за багатством, вдарилися в політику, а в результаті – став, як усі, темний і непонімуций* (Тар., 57); *А цей пливе. А з ним іще десяток таких непоміrkованих, як він* (Кост. 2, 422).

Прикметникові предикати зі значенням ІХО в семантико-синтаксичній структурі речення можуть передавати:

а) безвідносну міру ознаки (у синтетичній (рідше) та аналітичній формах недостатнього та надмірного ступеня її інтенсивності): *Він* [Петро] *щиро вірив би в сказане і здавався б собі дуже обачним, проникливим і надзвичайно обережним* (В. Петров) (УС 2, II, 115); *Марко бачив, що дівчина дуже неосвічена* (Грінч., I, 352);

б) співвідносний ступінь вияву ознаки (в аналітичних та синтетичних формах вищого і найвищого ступенів порівняння). Уживання прикметникових предикатів у формах співвідносної міри якості передбачає додавання правобічного партнера – іменникового компонента у функції об'єкта порівняння, що надає предикату додаткового значення зіставлення, порівняння і дозволяє його кваліфікувати як предикат якості-відношення [46, 104], а відповідні сполуки – як ад'єктивно-порівняльні [259, 92]: [Кассандра:] ... *хочу щиро порадитись тебе, – ти наймудріший з усіх братів, гнучкий і тонкий розум у тебе, як вогонь* (Укр., IV, 58); *Годі ж кривитись на фабричну: предтеча завше мени талановитий за месії* (П. Тичина) (УС 1, I, 559); [Перебійний:] ... *Старий Богдан уже ж був не дурніший від нас з тобою...* (Леся Українка) (УС 1, I, 110); ... *Неписьменний торговець може бути в життєвих справах освіченішим чоловіком від доктора філософії* (Фр. 2, 60).

Висновки до розділу 3

Отже, розгляд лексико-семантичного поля прикметників на позначення інтелектуальних характеристик особи з погляду ієрархічної будови засвідчує

розподіл ЛСП на мікрополя на основі спільних (інтегральних) та диференційних сем. Співвідношення основних та факультативних сем зумовлює виділення в межах аналізованих мікрополів ядерних та периферійних зон – лексем, основний лексико-семантичний варіант яких містить інтегральну сему «оцінка розумової діяльності», а також лексем, основний ЛСВ яких позначає реалії, явища, ознаки, що підлягають чи не підлягають оцінюванню, але останні на основі потенційних сем здатні розвивати переносні конотативні значення оцінки розумової діяльності.

До периферійної зони досліджуваного ЛСП увіходять:

- 1) прикметники з загальним значенням «фізичні властивості об'єктів», а саме:
 - а) лексеми на позначення властивостей предметів, які сприймаються органами зору;
 - б) лексеми на позначення зовнішніх характеристик фізичних об'єктів, які сприймаються тактильно;
 - в) лексеми зі значенням статико-динамічних, вібраційних відчуттів;
- 2) лексеми на позначення фізичних станів речовин;
- 3) лексеми на позначення фізичних станів людини, особливостей її тілобудови;
- 4) лексеми зі значенням морально-етичної оцінки особи;
- 5) прикметники, що характеризують людину за її матеріальним становищем, соціальним статусом тощо.

Семантика усіх одиниць ЛСП інтелектуальних характеристик особи багатопланова і мобільна. Ця лексико-семантична парадигма об'єднує лексеми як із прямим, так із переносним значенням, які репрезентують складну ієрархічну будову компонентного складу аналізованої підсистеми лексики сучасної української мови.

Лексико-семантичне поле прикметників зі значенням інтелектуальних властивостей людини виявляє своєрідність у формуванні цієї підсистеми в українській мові, у способах та засобах творення за допомогою афіксів та семантичних і граматичних змін у похідних прикметникових одиницях.

Найбільша продуктивність у творенні дериватів ЛСП ІХО властива іменниковим та дієслівним основам з ментальним значенням, субстантивам-назвам

осіб, які, ускладнюючись суфіксальними формантами, зазнають процесу рекатегоризації. Активно поповнюють склад аналізованої лексико-семантичної парадигми складні слова та дієприкметники.

Особливістю багатьох прикметників досліджуваного лексико-семантичного поля є їхній зв'язок із визначенням похідними словами характеристик людини, що градууються. Тому афіксальний спосіб та основоскладання безпосередньо впливає на формування і виявлення семи тієї чи тієї властивості, стає виявом категорії кількісної градації ознаки, названої похідними якісними прикметниками. Суфікси, префікси, а також перші основи композитів, приєднуючись до твірних основ (здебільшого прикметникових), розчленовують названу в мові ознаку, модифікують її в напрямі зростання, збільшення або послаблення, неповноти чи повного заперечення.

Прикметники зі значенням ІХО функціонують у реченні як одно-, дво-, рідко – тривалентні предикати якості. Відкриваючи позицію суб'єкта, суб'єкта і об'єкта, суб'єкта і двох об'єктів, вони формують такі мінімальні структури речення: S–P; S–P–Obj; S–P–Obj₁–Obj₂, S–P–(Obj)–Adv. Суб'єкт як носій відповідної ознаки морфологічно оформлений іменниками – назвами людини чи сукупності людей за різними ономасіологічними характеристиками та метонімічними назвами осіб. Правобічну валентну позицію об'єкта зі значенням обмеження чи уточнення заповнюють здебільшого іменники – назви неістот, що позначають абстрактні поняття, рідше – найменування конкретних предметів.

ВИСНОВКИ

Прикметники зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини є результатом своєрідного відображення мовної картини світу в аспекті якісних характеристик об'єктивних реалій людиною. Безпосередній значеннєвий зв'язок прикметникових номінацій зі сферою внутрішнього світу людини, якому властива велика соціальна зумовленість і водночас багатоаспектність оцінних виявів, зумовлює те, що мікросистема зі значенням морально-етичних та інтелектуальних властивостей у сучасній українській мові представлена значною кількістю одиниць (1200 та 480 відповідно). Вона належить до масиву найбільш уживаної лексики, активно поповнюється новими конститuentами. У лексичному складі сучасної української мови ад'єктиви морально-етичної та інтелектуальної сигніфікації ідентифікуються комплексними семантико-граматичними та функціональними ознаками: 1) належністю до значеннєво-граматичного розряду якісних (відносно-якісних) прикметників; 2) суб'єктністю (персональністю, антропоцентричністю), тобто орієнтованістю на суб'єкт – особу, яка може бути представлена активним виразником чи пасивним носієм певних якостей, властивостей; 3) семантичним синкретизмом, що виявляється у тісному зв'язку з прикметниками зі значенням поведінки, мовлення, емоцій, почуттів, вольових рис; 4) оцінністю.

Базисом об'єднання лексем у лексико-семантичне поле слугує наявність у семантиці ад'єктивів спільного інваріантного семантичного компонента «оцінка розумової діяльності», «оцінка людини з погляду моралі», який є диференційною ознакою для більш загального лексико-семантичного угруповання, або лексико-семантичного поля. Ознакові слова *розумний, мудрий, дурний; чесний, моральний, нечесний, непорядний* і под., у значеннєвій структурі яких домінантною є ознака, що збігається з інтегральним поняттям, становлять ядро лексико-семантичних полів і є родовими поняттями для центральних прикметників кожного парадигматичного ряду їхньої структури. Інші семантичні складники, пов'язані з гетерогенністю позначуваних якостей, властивостей та зі здатністю основної

ознаки виражатись більшою або меншою мірою, займають субординативну позицію й визначають стратифікацію прикметників на менші лексико-семантичні парадигми – мікрополя, групи, синонімічні ряди (лексико-семантичне поле морально-етичних характеристик людини: «ставлення людини до праці, трудової діяльності», «ставлення особи до норм права, до прав і свобод інших людей», «ставлення до вимог дисципліни, правил поведінки, обов'язків», «схильність людини до шкідливих звичок, до розпусти», «вірність своєму обов'язку, поглядам, почуттям, здатність викликати довіру», «ставлення до шлюбу, сім'ї, кохання», «спосіб, манера поведінки в суспільстві, ставлення до інших людей» тощо; лексико-семантичне поле інтелектуальних характеристик людини: «високий (достатній) ступінь вияву інтелекту», «недостатній вияв, певне обмеження або повна відсутність розуму», «загальні властивості пам'яті», «особливості розвитку уваги», «особливості сприймання та цілеспрямованого спостереження», «здатність до спрямованого пізнання», «швидкість перебігу мисленнєвих операцій», «характеристика вроджених здібностей, таланту та набутих інтелектуальних якостей»). Вичленування найменших ланок аналізованої мікросистеми відбувається з урахуванням комплексу диференційних ознак, кожна з яких зумовлює протиставлення однієї мікрогрупи прикметників іншим.

Лексико-семантичні поля морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи виявляють складну організацію, що ґрунтується на ідентичності, близькості чи контрастності семного складу їх конститuentів. За ідентичністю, близькістю сем виділяються гіперо-гіпонімічний (*мудрий – кмітливий, освічений, досвідчений, проникливий; добрий – доброзичливий, приятний, чуйний, щирий*), синонімічний (*забудькуватий, непам'ятливий, забутливий, безпам'ятний; вірний, відданий, незрадний, щирий, постійний, певний*), градуальний (*здібний – талановитий, обдарований – геніальний, високоталановитий; зарозумілий, гордий – гордуватий – бундючний, пихатий, чванливий, пиндючний*) зв'язки та перетин мікрополів. На контрастності значень формується антонімічний зв'язок (*уважний – неуважний, розсіяний; щирий – лицемірний*).

Наявність диференційної оцінної семи позитиву та негативу передбачає чітку поляризацію семантики лексичних одиниць, які передають інтегральне значення відповідності / невідповідності суспільним нормам, забезпечує антитетичність їх функціонування, зумовлює явище антонімії у межах лексико-семантичних полів та поліцентричність будови лексико-семантичних парадигм. Несиметричність структури підгруп позитивної та негативної оцінки пояснюється складністю й багатоаспектністю понять *інтелект*, *мораль*, у яких узагальнена сукупність соціально важливих якостей і властивостей суб'єкта, а також різнофункціональністю відповідних прикметників у комунікативному процесі: якщо для прикметників, що називають ознаки, які відповідають загальноприйнятим нормам і правилам, основне завдання – інформувати, то для ад'єктивів з негативною конотацією першорядною є прагматична функція – вони не стільки називають ознаку, скільки негативно характеризують, оцінюють її, а опосередковано й суб'єкт оцінки.

Ієрархічність будови лексико-семантичних полів морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини визначає виділення в їхніх межах ядерних (центральної) та периферійних компонентів. До центру входять найуживаніші слова, які є носіями основних значень. Периферійну зону, яка співвідноситься з ядерною як 2:1, формують одиниці з конкретним значенням (з більшою кількістю сем у семемі), малочастотні та стилістично марковані. Проникнення їх у сферу номінацій інтелектуальних та морально-етичних характеристик людини часто пов'язане з метафоризацією первинної семантики, зміною об'єкта оцінного судження у напрямках тварина → людина, нежива природа → людина, фізичні характеристики предметів і речовин → людина, просторові характеристики → людина та набуттям відносними прикметниками якісного значення (*інтелектуальний* → *розумний*, *діловий* → *кваліфікований*, *знаючий*, *крутійський* → *хитрий*, *сердечний*, *душевний* → *добрий*, *чуйний*, *щирий*). Вторинні номінації кількісно переважають первинні і спричиняють нечіткість у розмежуванні лексико-семантичних парадигм ад'єктивів морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи, взаємне проникнення, перетин, накладання їх з елементами

інших лексико-семантичних угруповань: лексико-семантичною групою простору, утилітарних властивостей предметів, кольору, лексико-семантичною групою прикметників зі значенням фізичних властивостей об'єктів, людини тощо.

Ознакові слова морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи з погляду словотворення утворюють своєрідну мікросистему в дериваційній системі сучасної української літературної мови. Ця специфіка полягає в частиномовній належності твірних основ, у їхніх ономасіологічних характеристиках, словотвірних типах дериватів, комплексі представлення словотвірних значень.

Аналізовані ад'єктиви відображають дериваційні спроможності різних частин мови і є результатом процесів модифікації і транспозиції прикметникових, іменникових, дієслівних (дієприкметникових), займенникових основ. Процес модифікації характерний для дериваційних перетворень у напрямку прикметник → прикметник, а транспозиція має місце у пристосуванні основ субстантивів та вербативів для вираження власне ознакових функцій. Наслідком процесу рекатегоризації є утворення похідних, які зберігають у своїй семантиці вказівку на найменування сутності або динамічної ознаки, покладеної в основу номінації, але відрізняються непередметністю, позачасовістю, завдяки чому їхня базова ознака набуває статусу постійної, панхронічної властивості.

Роль морфологічних та неморфологічних способів словотворення (суфіксації, префіксації, конфіксації, основоскладання, ад'єктивації) у творенні прикметників морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи неоднакова. Основним словотвірним засобом у формуванні дериваційної парадигми ад'єктивів є суфіксація. Поєднуючись із основами іменників, дієслів, прикметників, суфікси (-н-, -лив-, -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-), -к-, -альн-, -уват- (-овит-), -ист-) утворюють регулярні й нерегулярні похідні зі словотвірними значеннями: «якому притаманні ознаки, властивості, названі твірною основою», «який своїми якостями нагадує особу, названу словом-мотиватором», «сповнений того, що названо твірною основою», «такий, який характеризується якою-небудь дією або станом як постійною чи потенційною

здатністю; схильний до дії або стану, названого мотивувальною основою», а у сполученні з прикметником грабують базову ознаку, вказуючи на недостатній, високий, надмірний ступінь інтенсивності або на суб'єктивну оцінку якості. Префіксація та ад'єктивація мають обмеження щодо творення: можуть мотивуватися лише прикметниковими та дієприкметниковими основами відповідно та виявляють специфіку словотвірної семантики. Значна продуктивність у формуванні дериваційної парадигми ад'єктивів морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини сучасної української літературної мови властива основокладанню.

Аналіз семантико-структурних властивостей твірних основ дозволив встановити типологічні ознаки мотиваторів, які беруть участь у процесі деривації похідних зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи. Високий ступінь словотвірної спроможності в утворенні зазначених ад'єктивів демонструють абстрактні іменники на позначення властивостей і характерологічних ознак, почуттів та психічних процесів, назви осіб за якісними, процесуальними ознаками, родом занять, рідше найменування органів і частин людського тіла та організму тварин, назви тварин. Активно виступають у ролі основ-мотиваторів дієслова ставлення, мовлення, мислення, поведінки, психологічного впливу на об'єкт.

Синтагматичні потенції твірних основ різні. На вираженні словотвірного значення «схильний до дії або стану, названого мотивувальною основою», спеціалізується 7 суфіксів, у формуванні значення «який своїми якостями, властивостями нагадує особу, названу словом-мотиватором» беруть участь 6 суфіксів. З-поміж виявлених моделей актуалізації словотвірного значення виокремлюються ядерні (основні, регулярні) та периферійні (неосновні, нерегулярні), яким властива також певна стильова закріпленість.

Прикметники зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини наділені здатністю виявляти свої валентнісні можливості, які є їхньою іманентною ознакою. Валентна активність цього пласту ад'єктивів зумовлена їхньою інформативністю (автосемантичністю чи синсемантичністю),

комунікативними інтенціями мовця та роллю в синтаксичній організації речення. Активних валентісних спроможностей прикметники морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини набувають, переміщуючись у вторинну для них присудкову позицію або перебуваючи у складі напівпредикативних структур. Функціонування ад'єктивів у первинній для дієслова ролі зумовлює регулярну і передбачувану сполучуваність із залежними правобічними і лівобічними синтаксемами.

Одновалентні прикметники морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи є кількісно найбільшою групою. Свої інтенційні можливості вони реалізують у позиції атрибута та предиката якості. Двовалентні прикметники у функції предикатів якості визначають лівобічну суб'єктну синтаксему зі значенням носія ознаки та правобічну об'єктну синтаксему, які є облігаторними компонентами структури речення (*байдужий, вірний, відданий, винний*), або облігаторну суб'єктну і факультативну власне-об'єктну чи об'єктну з семантикою уточнення, обмеження чи рідше поширювача предиката зі значенням способу дії, причини, мети (*досвідчений, компетентний, обізнаний, дотепний, цікавий, розумний, чесний, добродушний*). Двовалентні ад'єктиви можуть набувати в синтаксичних конструкціях тривалентної реалізації через приєднання другої об'єктної синтаксеми (*вдячний*).

Широкий діапазон функціонування прикметників зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи засвідчує функціонально-прагматичні особливості їх як оцінних номінацій, задіяних у мисленневих процесах пізнання людиною об'єктивної дійсності та в практичній діяльності, відображаючи специфіку української мови у сфері вираження інтелекту і моральних норм українського етносу. Перспективним видається вивчення лексико-семантичних полів прикметників у художньому мовленні сучасної української літературної мови в аспекті з'ясування стилістичних особливостей як засобів образності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. СПЕЦІАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики / В. Г. Адмони. – М. ; Л. : Наука, 1964. – 105 с.
2. Азарова Л. Є. Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція «золотої» пропорції / Л. Є. Азарова. – Вінниця : «УНІВЕРСУМ – Вінниця», 2000. – 222 с.
3. Алимбиева Р. В. Семантическая значимость слова и структура лексико-семантической группы: на материале прил-х-цветообозначений рус. яз. / Р. В. Алимбиева. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 177 с.
4. Апресян Ю. Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля / Ю. Д. Апресян // Лексикографический сборник / [редкол. : С. Г. Бардахуров (глав. ред.) и др.]. – М. : ГИС, 1962. – Вып. 5. – С. 52-72.
5. Апресян Ю. Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова / Ю. Д. Апресян // Проблемы структурной лингвистики. 1972 : [сб. науч. статей] / [ред. : С. К. Шаумян]. – М. : Наука, 1973. – С. 279-325.
6. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
7. Апресян Ю. Д. Лексические антонимы и преобразования с ними / Ю. Д. Апресян // Проблемы структурной лингвистики. 1972 : [сб. науч. статей] / [ред. : С. К. Шаумян]. – М. : Наука, 1973. – С. 326-348.
8. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка / И. В. Арнольд. – М. ; Л. : Просвещение, 1966. – 346 с.
9. Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексических значений / Н. Д. Арутюнова // Аспекты семантических исследований : [сб. науч. тр.] / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова и А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1980. – С. 156-249.
10. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.

11. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 338 с., [1] с.
12. Арутюнова Н. Д. Функциональная семантика: оценка, экспрессивность, модальность / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1996. – 168 с.
13. Багрянская Н. В. Развитие модально-экспрессивной коннотации фразеосочетаний со значением оценки лица / Н. В. Багрянская, В. И. Милехина // Семантические процессы в системе языка : [межвуз. сб. науч. тр.] / [редкол. : З. Д. Попова (отв. ред.) и др.] – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 87-91.
14. Баран Т. С. Система средств выражения степени признака в украинском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Баран Татьяна Степановна. – К., 1987. – 201 с.
15. Базилая Н. А. Семасиологический анализ бинарных метафорических словосочетаний / Н. А. Базилая. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1971. – 78 с.
16. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львів : Світ, 1997. – 392 с.
17. Бездетко В. И. Системные отношения в лексико-семантической группе прилагательных со значением моральных качеств человека : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Бездетко Валентина Ивановна. – Х., 1988. – 221 с.
18. Бездітко В. І. Семантична структура синонімічного ряду прикметників / В. І. Бездітко // Українське мовознавство : [респ. міжвід. наук. зб.] / [відп. ред. І. К. Кучеренко]. – Вип. 15. – К. : Вид-во при Київ. держ. ун-ті видавн. об'єдн. «Вища школа», 1988. – С. 15-21.
19. Бездітко В. І. Системність лексичного складу української мови крізь призму синонімії / В. І. Бездітко // Вісник Львів. ун-ту : [зб. наук. праць]. Серія філологічна. – Вип. 34. – Ч. І. – Львів, 2004. – С. 275-279.
20. Безпояско О. К. Морфеміка української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1987. – 212 с.

21. Белова Н. Н. Семантика оценки в именах прилагательных : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Н. Н. Белова. – М., 2011. – 27 с.
22. Береговенко Л. М. Формування дериваційної системи прикметників в українській мові (якісні прикметники) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Береговенко Лілія Миколаївна. – К., 1994. – 287 с.
23. Бессонова О. Л. Оценка как семантический компонент лексического значения слова (на материале существительных-наименований лица в английском, французском и украинском языках) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Бессонова Ольга Леонидовна. – Донецк, 1995. – 184 с.
24. Богуславская О. Ю. Откуда ты знаешь, что она умная? / О. Ю. Богуславская // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левантина]. – М. : «Индрик», 1999. – С. 64-72.
25. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти / Н. І. Бойко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – 552 с.
26. Бондар І. Словесні характеристики мисленевих категорій (на матеріалі англійських прикметників) / І. Бондар // Сучасні проблеми лінгвістичних досліджень і методика викладання іноземних мов професійного спілкування у вищій школі : [зб. наук. праць] / [ред. : В. Т. Сулима, С. Н. Денисенко]. – Ч. 1. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 13-16.
27. Бондарко А. В. Опыт лингвистической интерпретации соотношения системы и среды / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. – 1985. – № 1. – С. 13-23.
28. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1976. – 255 с.
29. Бондарко А. В. Функциональная грамматика / А. В. Бондарко. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. – 133 с.
30. Буткова Г. В. Структура синонімічного ряду і його семантичний простір / Г. В. Буткова // Стилїстика української мови : [зб. наук. праць] / [ред. кол. : Л. І. Мацько та ін.]. – К., 1990. – С. 46-53.

31. Быстрова Л. В. К вопросу о принципах и методах выделения лексико-семантических групп слов / Л. В. Быстрова, Д. Н. Капатрук, В. В. Левицкий // Филологические науки. – 1980. – № 6. – С. 75-78.
32. Васильев Л. М. Семантические классы русского глагола (глаголы чувства, интеллектуальной деятельности, речи, поведения) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Л. М. Васильев. – Л., 1977. – 38 с.
33. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л. М. Васильев. – М. : Высш. шк., 1990. – 175 с.
34. Васильев Л. В. Теория семантических полей / Л. В. Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105-113.
35. Васильева А. В. Эмоционально-оценочные прилагательные в современном английском языке (парадигматический и синтагматический анализ) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / А. В. Васильева. – Калинин, 1975. – 22 с. ; 1 л. табл.
36. Ващенко В. С. Слово та його значення / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДДУ ім. 300-річчя Возз'єднання України з Росією, 1976. – 39 с.
37. Вежбицкая А. Семантика грамматики / А. Вежбицкая. – М. : ИНИОН, 1992. – 31 с.
38. Вейнрейх У. Опыт семантической теории / У. Вейнрейх // Новое в зарубежной лингвистике : [сб. ; пер. с разн. яз.] / [сост., общ. ред. и вступ. ст. В. А. Звегинцева]. – Вып. X. Лингвистическая семантика. – М. : Прогресс, 1981. – С. 50-176.
39. Вендлер З. О слове good / З. Вендлер // Новое в зарубежной лингвистике : [сб.; пер. с разн. яз.] / [сост., общ. ред. и вступ. ст. В. А. Звегинцева]. – Вып. X. Лингвистическая семантика. – М. : Прогресс, 1981. – С. 531-554.
40. Вердиева З. Н. Семантические поля в современном английском языке : учеб. пособие для пед. ин-тов / З. Н. Вердиева. – М. : Высш. шк., 1986. – 120 с.
41. Винарьюва Л. А. Особливості функціонування семантичних дериватів у тексті / Л. А. Винарьюва // Мовознавство. – 1986. – № 1. – С. 65-67.

42. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слов / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды : Лексикология и лексикография / [отв. ред. В. Г. Костомаров]. – М. : Наука, 1977. – С. 162-189.
43. Виноградов В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды : Исследования по русской грамматике / [ред. тома Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1975. – С. 166-220.
44. Висоцький А. В. Склад та структура лексико-семантичних груп якісних прикметників в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А. В. Висоцький. – К., 1998. – 18 с.
45. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
46. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
47. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1971. – 120 с.
48. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
49. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
50. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
51. Вільчинська Т. П. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Вільчинська Тетяна Пилипівна. – Львів, 1996. – 177 с.
52. Войнова Л. А. Эмоционально-психологическая и морально-этическая лексика в повествовательной прозе последней трети XVIII в. / Л. А. Войнова // Процессы формирования лексики русского литературного языка (от Кантемира до

- Карамзина) : [сб. науч. статей] / [отв. ред. Ю. С. Сорокин]. – М. ; Л. : Наука, 1966. – С. 205-236.
53. Вольф Е. М. Грамматика и семантика прилагательного : на материале иберо-романских языков / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1978. – 200 с.
54. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 228 с.
55. Гайсина Р. М. Имена прилагательные с релятивным значением и их отношение к семантической структуре предложения / Р. М. Гайсина // Исследования по семантике. Семантические аспекты синтаксиса : [межвуз. науч. сб.]. – Уфа : Изд. Башкир. гос. ун-та им. 40-лет. Октября, 1985. – С. 76-86.
56. Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле отношения в современном русском языке : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Р. М. Гайсина. – Уфа, 1982. – 41 с.
57. Гак В. Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова / В. Г. Гак // Вопросы описания лексико-семантической системы языка : тезисы докладов. – М., 1971. – Ч. 1. – С. 95-98.
58. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. 1971 : [сб. науч. статей] / [отв. ред. С. К. Шаумян]. – М. : Наука, 1972 – С. 367-395.
59. Гак В. Г. К типологии лингвистических номинаций / В. Г. Гак // Языковая номинация: общие вопросы / [отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – С. 230-294.
60. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 768 с.
61. Гарская Л. В. Семантические транспозиции в лексико-семантической группе / Л. В. Гарская, В. В. Дудченко, Н. А. Маковецкая // Семантические процессы в системе языка : [межвуз. сб. науч. тр.] / [редкол. : З. Д. Попова (отв. ред.) и др.]. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 70-77.
62. Гиндулина А. Ф. К вопросу о деривационных значениях прилагательных с суффиксами *-ив-/-лив-/-чив-* / А. Ф. Гиндулина // Исследования по семантике.

Лексическая и синтаксическая семантика : [межвуз. науч. сб.] / [редкол. : Л. М. Васильев (отв. ред.) и др.]. – Уфа : Изд-во Башкирского ун-та им. 40-летия Октября, 1981. – С. 22-27.

63. Голубовська І. Формалізований аналіз лексичної семантики у світлі концепції лексичного значення слова / І. Голубовська // Мова та історія : [період. зб. наук. праць]. – Вип. 6. – К., 1995. – С. 1-4.

64. Гора М. С. Некоторые семантические особенности фразеологических единиц, характеризующих человека / М. С. Гора // Русское языкознание : [респ. междувед. науч. сб.] – К. : Вища школа. – Вып. 10. – 1985. – С. 28-33.

65. Горная П. Г. Адъективные словосочетания современного украинского и русского языков : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.660 / Горная Пелагея Григорьевна. – Винница, 1972. – 275 с.

66. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1981. – 200 с.

67. Городецкий Б. Ю. К проблеме семантической типологии / Б. Ю. Городецкий. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 564 с.

68. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.

69. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1998. – 189 с.

70. Гринберг Л. Г. Нравственные отношения (природа и структура) / Л. Г. Гринберг. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1971. – 38 с.

71. Гринчишин Д. Г. Явище субстантивації в українській мові (субстантивація прикметників) / Д. Г. Гринчишин. – К. : Наук. думка, 1965. – 112 с.

72. Грищенко А. П. Морфемна структура прикметника української мови (суфіксальний словотвір) / А. П. Грищенко // Морфологічна будова сучасної української мови : монографія / [ред. кол. : М. А. Жовтобрюх та ін.]. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 96-140.

73. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 208 с.

74. Грищенко А. П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. (Синтаксичні категорії і зв'язки) / [ред. колегія : д-р філол. наук М. А. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 120-131.
75. Грищенко А. П. Якісні прикметники в історії української мови / А. П. Грищенко // Мовознавство.– 1978. – № 1. – С. 49-57.
76. Гулыга Е. В. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс. – М. : Просвещение, 1969. – 184 с.
77. Гюббенет И. В. Выделение «семантических полей» как общая основа компонентного анализа лексики / И. В. Гюббенет // Основы компонентного анализа : учебное пособие / [под ред. Э. М. Медниковой]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – С. 45-64.
78. Грещук В. В. Нариси з основоцентричної дериватології / В. В. Грещук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Паславська ; за ред. В. В. Грещука. – Івано-Франківськ : Місто Н. В., 2007. – 348 с.
79. Грещук В. В. Типологія відприкметникового словотвору в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Грещук Василь Васильович. – К., 1993. – 36 с.
80. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 206 с.
81. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики / С. П. Денисова. – К., 1996. – 294 с.
82. Дідківська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л. П. Дідківська, Л. О. Родніна. – К. : Наук. думка, 1982. – 170 с.
83. Долгих Н. Г. Теория семантического поля на современном этапе развития семасиологии / Н. Г. Долгих // Филологические науки. – 1973. – № 1. – С. 89-98.
84. Доленко М. Т. Складні прикметники в сучасній українській літературній мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Доленко Митрофан Терентійович. – Львів, 1953. – 333 с.

85. Дробницький О. Г. Понятіє морали. Историко-критический очерк / О. Г. Дробницький. – М. : Наука, 1974. – 388 с.
86. Дятчук В. В. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В. В. Дятчук, А. О. Пустовіт. – К. : Наук. думка, 1983. – 156 с.
87. Единицы морфологии и синтаксиса в семантическом аспекте : [межвуз сб. науч. тр.] / [отв. ред. В. П. Малащенко]. – Ростов-на-Дону : РГПИ, 1979. – 119 с.
88. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике : [сб.] / [науч. ред. В. А. Звегинцев]. – Вып. 2. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – С. 117-136.
89. Ермакова О. П. Словообразовательная цепь в семантическом аспекте / О. П. Ермакова // Актуальные проблемы русского словообразования : [сб. науч. статей] / [отв. ред. А. Н. Тихонов]. – Ташкент : Укитувчи, 1982. – С. 39-41.
90. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
91. Жайворонок В. В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 32-46.
92. Железняков Ю. Н. Коммуникативный статус оценочных антропоцентрических словосочетаний в английском языке / Ю. Н. Железняков // Вісник Харківського університету. Теоретичні і прикладні аспекти комунікативної діяльності. – 1994. – № 382. – С. 64-58.
93. Живов В. М. Центр и периферия в языке в свете языковых универсалий / В. М. Живов, Б. А. Успенский // Вопросы языкознания. – 1973. – № 5. – С. 24-35.
94. Жилко Ф. Т. Про семантичні поля української мови / Ф. Т. Жилко // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 12. – С. 25-32.
95. Загальна психологія : підручник / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. – К. : Либідь, 2005. – 464 с.
96. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
97. Звегинцев В. А. Семасиология / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 322 с.

98. Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1968. – 336 с.
99. Зверев А. Д. Словотвірне значення в семантичній структурі похідних / А. Д. Зверев // Мовознавство. – 1988. – № 1. – С. 21-27.
100. Земская Е. А. Современный русский язык: словообразование / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.
101. Зубовская Н. К. Специфика прилагательных размера и способы экспликации их семантических свойств : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01. «Русский язык» / Н. К. Зубовская. – Минск, 1990. – 17 с.
102. Иванова Н. Ф. Прилагательные с суффиксом *-оват-* (*-еват-*) в сопоставлении с прилагательными на *-еньк-* (*-оньк-*) / Н. Ф. Иванова // Русский язык в школе. – 1966. – № 1. – С. 70-74.
103. Івасишина Т. А. Синонімія словотворчих афіксів : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Івасишина Тетяна Анатоліївна. – К., 1998. – 167 с.
104. Ивин А. А. Основания логики оценок / А. А. Ивин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 230 с.
105. Ильдарова А. И. Прилагательные со значением нравственной оценки человека в русском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Ильдарова Альбина Ильдаровна. – Махачкала, 2007. – 133 с.
106. Калинин В. С. Природа нравственных убеждений / В. С. Калинин. – Горький : Волго-Вятское кн. изд-во, 1990. – 148 с.
107. Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости / З. И. Калмыкова. – М. : Педагогика, 1981. – 200 с., ил.
108. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с. с ил.
109. Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 3-10.
110. Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотворчих одиниць / Є. А. Карпіловська. – К. : Наук. думка, 1990. – 156 с.

111. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999. – 298 с.
112. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение / С. Д. Кацнельсон. – М. ; Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1965. – 110 с.
113. Ким Т. Я. К вопросу об установлении системной организации лексико-семантической группы слов / Т. Я. Ким // Семантика и структура предложения : лексическая синтаксическая семантика : [сб. статей] / [редкол. : Н. Д. Гарипова (отв. ред.) и др.]. – Вып. I – Уфа : БГУ, 1978. – С. 55-63.
114. Кириллова В. Н. Направленность оценки в синонимии (на материале прилагательных современного английского языка) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Кириллова Вера Николаевна. – К., 1996. – 167 с.
115. Киселева Л. А. Вопросы теории речевого воздействия / Л. А. Киселева. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1978. – 160 с.
116. Клименко Н. Ф. Взаємозв'язки словотвірної і лексичної семантики слів / Н. Ф. Клименко // Мовознавство. – 1982. – № 3. – С. 38-45.
117. Клименко Н. Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К. : Наук. думка, 1998. – 161 с.
118. Клименко Н. Ф. Морфологічна будова композитів / Н. Ф. Клименко // Морфологічна будова сучасної української мови / [ред. кол. : М. А. Жовтобрюх та ін.]. – К. : Наук. думка, 1975. – 208с. – С. 5-34.
119. Клименко Н. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / Н. Ф. Клименко, М. М. Пешак, І. Ф. Савченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 250 с.
120. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 251 с.
121. Клобукова Л. П. Специфика парадигматических отношений в словообразовании (на материале словообразовательной парадигматики прилагательных) / Л. П. Клобукова // Вестник Московского университета : [сб. статей] / [сост. А. А. Целер и др.]. Серия 9. Филология.– 1981. – № 6. – С. 19-27.
122. Клобукова Л. П. Характер валентности как фактор формирования деривационной парадигмы русского прилагательного / Л. П. Клобукова

- // Деривация и семантика: слово – предложение – текст : [межвуз. сб. науч. трудов] / [науч. ред. Л. Н. Мурзин]. – Пермь : ПГУ, 1986. – С. 64-70.
123. Коваленко Н. В. О связи значения и контекста / Н. В. Коваленко // Реализация значения и контекст : [сб. науч. статей] / [под ред. А. Л. Афанасьевой]. – Л., 1975. – С. 130-135.
124. Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. І. Ковалик. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – 81 с.
125. Ковбасюк Л. А. Сучасні лінгвістичні теорії : навч.-метод. посібник / Л. А. Ковбасюк, Н. В. Романова. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – 96 с.
126. Кодухов В. И. Контекст как лингвистическое понятие / В. И. Кодухов // Языковые единицы и контекст : [сб. науч. трудов] / [под ред. проф. В. И. Кодухова]. – Л. : ЛГПИ, 1973. – С. 7-32.
127. Кодухов В. И. Лексико-грамматические группы слов / В. И. Кордухов. – Л. : ЛГПИ, 1955. – 28 с.
128. Коломиец В. Т. Прилагательные с суффиксами *-ат-* (*-оват-*), *-ит-* (*-овит-*), *-аст-*, *-ист-* в славянских языках / В. Т. Коломиец // Л. А. Булаховский и современное языкознание. К 100-летию со дня рождения : [сб. науч. тр.] / [пред. редкол. Т. Б. Лукинова]. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 191-197.
129. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова / Н. Г. Комлев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 192 с.
130. Коробейникова В. А. Развитие переносных значений имен прилагательных / В. А. Коробейникова // Теория слова и функционирование словарных единиц : [межвуз. сб. науч. трудов] / [отв. ред. Н. Я. Сердобинцев]. – Саратов, 1981. – С. 123-134.
131. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки / Т. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
132. Космеда Т. Денотат, конотація й аксіосемантика у проєкції на лексико-семантичні відповідники російської та української мов / Т. Космеда // Мовознавство. – 1997. – № 4-5. – С. 58-63.

133. Космеда Т. Категорія оцінки в українському мовознавстві / Т. Космеда // Українська філологія: школи, постаті, проблеми : [зб. наук. праць Міжнар. конф., присв. 150-річчю від дня заснув. каф. укр. словесності у Львів. ун-ті] / [редкол. : Т. Ю. Салига (відп. ред.) та ін.] : в 2 ч. – Ч. 2. – Львів : Світ, 1999. – С. 138-146.
134. Коссек Н. В. Имена прилагательные с отрицательными префиксами в современном русском литературном языке / Н. В. Коссек // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии : материалы IX зон. конф. кафедр рус. яз. вузов Урала / [отв. ред. М. А. Генкель]. – Пермь, 1972. – С. 244-247.
135. Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость / Н. З. Котелова. – Л. : Наука, 1975. – 164 с.
136. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і антонімія / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 28-37.
137. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і лексико-семантичне поле / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1980. – № 6. – С. 26-35.
138. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність як засіб розмежування значень слова / М. П. Кочерган // Українська мова та література в школі. – 1978. – № 11. – С. 19-26.
139. Кочерган М. П. Слово і контекст: лексична сполучуваність і значення слова / М. П. Кочерган. – Львів : Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1980. – 183 с.
140. Кретов А. А. Принципы выделения ядра лексико-семантической системы / А. А. Кретов // Семантика слова и синтаксических конструкций : [межвуз. сб. науч. трудов] / [редкол. : проф. З. Д. Попова (отв. ред.) и др.]. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1987. – С. 84-93.
141. Кривченко Е. Л. К понятию «семантическое поле» и методам его изучения / Е. Л. Кривченко // Филологические науки. – 1973. – № 1. – С. 99-103.
142. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.
143. Кубрякова Е. С. О словообразовательном значении и описании смысловой структуры производных суффиксального типа / Е. С. Кубрякова, З. А. Харитончик

- // Принципы и методы семантических исследований : [сб. науч. тр.] / [науч. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Наука, 1976. – С. 202-233.
144. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1978. – 116 с.
145. Кузнецов А. М. Структурно-семантические параметры в лексике (на материале английского языка) / А. М. Кузнецов. – М. : Наука, 1980. – 160 с.
146. Кузнецова А. И. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования / А. И. Кузнецова. – М. : Изд-во МГУ, 1963. – 58 с.
147. Кузнецова А. И. Структурные методы анализа языка на семантическом уровне / А. И. Кузнецова // Актуальные проблемы лексикологии : тезисы докладов лингвист. конф. 5–8 мая 1967 г. – Новосибирск, 1967. – С. 19-21.
148. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. – М. : Высш. шк., 1989. – 216 с.
149. Кузнецова Э. В. Метод ступенчатой идентификации в описании лексико-семантической группы слов / Э. В. Кузнецова // Проблемы моделирования языка : [сб. статей] / [ред. Х. Рятсеп]. – Тарту, 1969. – Вып. 228. – № 3. – Ч. 2. – С. 50-58.
150. Кузнецова Э. В. О пересекающемся характере лексико-семантических групп слов / Э. В. Кузнецова // Семантика и структура предложения: Лексическая и синтаксическая семантика : [сб. статей] / [редкол. : Н. Д. Гарипова (отв. ред.) и др.]. – Вып. 1. – Уфа, 1978. – С. 7-13.
151. Кузнецова Э. В. О путях выделения компонентов значений слов при описании лексико-семантических групп / Э. В. Кузнецова // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии : материалы IX зон. конф. кафедр рус. яз. вузов Урала / [отв. ред. М. А. Генкель]. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1972. – С. 259-263.
152. Кузнецова Э. В. Части речи и лексико-семантические группы слов / Э. В. Кузнецова // Вопросы языкознания. – 1975. – № 5. – С. 78-86.
153. Куликова И. С. Сочетаемость слов как минимальный контекст лексического значения слова / И. С. Куликова // Языковые единицы и контекст : [сб. науч. трудов] / [науч. ред. В. И. Кодухов]. – Л. : ЛГПИ, 1973. – С. 33-47.

154. Кунець І. І. Словотвір прикметників із суфіксом *-ян-* у східнослов'янських мовах / І. І. Кунець // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 29-31.
155. Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики / І. К. Кучеренко ; упоряд. З. Терлак. – Львів : Світ, 2003. – 228 с.
156. Кучеренко І. К. Семантична основа ад'єктивних слів / І. К. Кучеренко // Українське мовознавство : [респ. міжв. наук. зб.] / [відп. ред. І. К. Кучеренко]. – Вип. 14. – К., 1987. – С. 51-60.
157. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія / І. К. Кучеренко. – Ч. I-II. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961-1964.
158. Лаврова Л. В. Лексико-семантические группы слов, характеризующие человека : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Л. В. Лаврова. – Саратов, 1984. – 22 с.
159. Левицкий В. В. Изучение смысловой структуры слова с помощью ассоциативной методики / В. В. Левицкий // Вопросы описания лексико-семантической системы языка : тезисы докладов. – Ч. II. – М., 1971. – С. 14-17.
160. Левицкий В. В. Семасиология / В. В. Левицкий. – Винница : НОВА КНИГА, 2006. – 512 с.
161. Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала / К. А. Левковская. – М. : Высш. шк., 1962. – 296 с.
162. Лексическая и синтаксическая семантика русского языка: [сб. науч. тр.] / [отв. ред. М. А. Брицын]. – К. : КГПИ, 1982. – 149 с.
163. Леснова В. В. Номінація людини та її рис у східнословобожанських українських говірках : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Леснова Валентина Володимирівна. – К., 1999. – 520 с.
164. Линник Т. Г. Параметричні прикметники і їх становлення / Т. Г. Линник. – К. : Наук. думка, 1982. – 198 с.
165. Лисицына Н. А. Лексико-семантическая группа социально-оценочных прилагательных в современном русском языке : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Н. А. Лисицына. – К., 1985. – 23 с.

166. Лисиченко Л. А. Багатозначність у лексико-семантичній системі : структурний, семантичний, когнітивний аспекти / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вид. група «Основа», 2008. – 272 с.
167. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вид-во Харк. держ. пед. ін-ту ім. Г. С. Сковороди, 1997. – 131 с.
168. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вид. група «Основа», 2009. – 191 с.
169. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика: проблемы и принципы описания / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1977. – 315 с.
170. Лукенчук А. В. Прилагательные оценки в современном английском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Лукенчук Антонина Васильевна. – Черновцы, 1993. – 177 с. : табл.
171. Майданник З. М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах / З. М. Майданник // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58-64.
172. Майданник З. М. Структура відіменникових прикметників української, російської та англійської мов (історико-типологічне дослідження) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Майданник Зоряна Модестівна. – К., 1996. – 212 с.
173. Малахов В. А. Етика: курс лекцій : навч. посібник / В. А. Малахов. – К. : Либідь, 1996. – 304 с.
174. Маркелова Т. В. Выражение оценки в русском языке / Т. В. Маркелова // Русский язык в школе. – 1995. – № 1. – С. 76-81.
175. Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания / Э. М. Медникова. – М. : Высш. шк., 1974. – 202 с.
176. Межжерина А. В. Прилагательные со значением моральной оценки лица (на древнерусском хронологическом срезе) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». / А. В. Межжерина. – К., 1992. – 16 с.

177. Мельник Р. М. Прикметники зі значенням «старанний, працьовитий» у німецькомовній картині світу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Р. М. Мельник. – Львів, 2007. – 20 с.
178. Метафора в языке и тексте : [сб. науч. ст.] / [В. Г. Гак, В. Н. Телия, Е. М. Вольф, и др.] ; отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Наука, 1988. – 174, [2] с.
179. Митяй З. Словотвірні засоби вираження неповноти вияву ознаки прикметників / З. Митяй // Мова та історія : [період. зб. наук. праць]. – Вип. 34. – К., 1997. – С. 7-11.
180. Минина Н. М. Пособие по лексике немецкого языка / Н. М. Минина. – М. : Высш. шк., 1973. – 142 с.
181. Мовчан В. Історія і теорія етики. Курс лекцій : навч. посібник / В. І. Мовчан. – Дрогобич : Коло, 2003. – 512 с.
182. Мордвина-Щодро О. А. Антонимо-синонимические блоки прилагательных, называющих черты характера человека: лингвокультурологический аспект : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Мордвина-Щодро Ольга Арвидовна. – СПб., 2007. – 272 с.
183. Моренець В. В. Атрибутивні словосполучення в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Моренець Вікторія Володимирівна. – К., 1963. – 406 с.
184. Морфемная и словообразовательная структура слова : [межвуз. темат. сб.] / [отв. ред. Р. Г. Зятковская]. – Калинин : КГУ, 1979. – 130 с.
185. Мюллер Герт. Лингвистическая статистика и структура языковых полей // Методика преподавания иностранных языков за рубежом : [сб. статей] / [пер. с англ., франц. и нем. сост. М. М. Васильева и Е. В. Синявская]. – М. : Прогресс, 1967. – С. 351-361.
186. Навроцька І. В. Слова і фраземи російської мови на позначення інтелектуальних якостей людини (ономасіологічний та семасіологічний аспекти) / автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / І. В. Навроцька. – Х., 1998. – 16 с.

187. Нарижный Ю. А. Введение в этику : учебно-методическое пособие / Ю. А. Нарижный. – Дніпропетровськ : ВАТ «Дніпрокнига», 2005. – 448 с.
188. Немов Р. С. Психология : в 3 кн. / Р. С. Немов – Кн. 1. – М. : Просвещение. Владос, 1995. – 576 с.
189. Немченко В. Н. Современный русский язык. Словообразование / В. Н. Немченко. – М. : Высш. шк., 1984. – 256 с.
190. Нестерская Л. А. Взаимодействие лексико-семантических групп прилагательных / Л. А. Нестерская // Вестник Моск. ун-та : [сб. науч. тр.]. Филология. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1978. – С. 68-74.
191. Нікітіна Ф. О. Виділення і визначення лексико-семантичних полів / Ф. О. Нікітіна // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 11-15.
192. Нікітіна Ф. О. Лінгвістичні рівні і парадигматизація семантики / Ф. О. Нікітіна // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 3-9.
193. Нижегородцева-Кириченко Л. А. Лексико-семантическое поле «Интеллектуальная деятельность»: опыт концептуального анализа (на материале существительных современного английского языка) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Нижегородцева-Кириченко Лариса Алексеевна. – К., 2000. – 257 с.
194. Никитевич В. М. Основы номинативной деривации / В. М. Никитевич. – Минск : Вышэйшая школа, 1985. – 157 с.
195. Никитин В. М. Лексическое значение слова / В. М. Никитин. – М. : Высш. шк., 1983. – 127 с.
196. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке / Л. А. Новиков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 290 с.
197. Новиков Л. А. Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – М. : Высш. шк., 1982. – 272 с.
198. Овезова М. Фразеологизмы адъективной семантики со значением качества лица / М. Овезова // Русский язык в школе. – 1986. – № 1. – С. 68-70.
199. Олексієнко Л. А. Структурні властивості словосполучень «прикметник+іменник» у сучасній українській літературній мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Олексієнко Людмила Антонівна. – К., 1969. – 332 с.

200. Основи методології та організації наукових досліджень / [за ред. А. Є. Конверського]. – К. : Центр навч. л-ри, 2010. – 352 с.
201. Павлов Б. В. Контекстуальна синонімія як вид семантичної еквівалентності / Б. В. Павлов // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 62-65.
202. Пасічник І. А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Пасічник Ірина Анатоліївна. – Луцьк, 1998. – 219 с.
203. Плющ М. Я. Ад'єктивні словосполучення з залежною словоформою орудного відмінка / М. Я. Плющ // Українське мовознавство : [республ. міжвід. наук. зб.] / [відп. ред. І. К. Кучеренко]. – 1981. – № 9. – С 76-81.
204. Плющ М. Я. Граматика української мови : у 2 ч. / М. Я. Плющ. – Ч. 1. – К. : Вища школа, 2005. – 285 с.
205. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.
206. Плющ М. Я. Способи словотвору в сучасній українській літературній мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Плющ Марія Яківна. – К., 1956. – 277 с.
207. Полевые структуры в системе языка / [З. Д. Попова, И. А. Стернин, Е. И. Беляева и др. ; науч. ред. З. Д. Попова]. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 196, [2] с.
208. Полюга Л. М. Взаємозумовленість лексико-семантичних явищ / Л. М. Полюга // Українська історична та діалектна лексика : [зб. наук. праць]. – К. : Наук. думка, 1995. – Вип. 2. – С. 104-110.
209. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
210. Поцелуевский Е. А. Нулевая степень качества и описание значения качественных прилагательных и некоторых сочетаний с ними / Е. А. Поцелуевский // Проблемы семантики : [сб. науч. тр.] / [отв. ред. В. М. Солнцев]. – М. : Наука, 1974. – С. 229-247.

211. Прохорова В. Н. Тематические группы слов как микросистемы / В. Н. Прохорова // Вопросы русского языкознания / [посвящ. памяти проф. Т. П. Ломтева]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – Вып. 2. – С. 160-166.
212. Психологія / [за ред. Г. С. Костюка]. – К. : Рад. школа, 1968. – 568 с.
213. Психологический словарь / [под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова]. – М. : Педагогика – Пресс, 1999. – 440 с.
214. Радзієвська Т. В. Ціннісні орієнтації у семантиці мовних одиниць / Т. В. Радзієвська // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 14-19.
215. Ретунская М. С. Оценочный потенциал словосочетаний «прилагательное+существительное» / М. С. Ретунская // Семантико-синтаксическая структура словосочетания и предложения : [межвуз. сб. науч. трудов] / [редкол. : В. Е. Щетинкин (отв. ред.) и др.]. – Горький : ГГПИ, 1988. – С. 98-104.
216. Родіна Л. О. Семантичні відтінки словотворчих синонімів / Л. О. Родіна // Мовознавство. – 1969. – № 6. – С. 66-70.
217. Рудик Т. З. Англійські прикметники морально-етичної сигніфікації у лексикографії та міжчастиномовних зв'язках : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Рудик Тетяна Захарівна. – Львів, 1995. – 165 с.
218. Рудяков А. Н. Лингвистический функционализм и функциональная семантика / А. Н. Рудяков. – Симферополь : Таврия-Плюс, 1998. – 224 с.
219. Рудяков А. Н. Опыт целостного описания лексико-семантической группы / А. Н. Рудяков // Исследования по семантике : [межвуз. науч. сб.] / [редкол. : Л. М. Васильев (отв. ред.) и др.]. – Вып. 9. Общие вопросы семантики. – Уфа : БГУ, 1983. – С. 122-127.
220. Рудяков О. М. Системний опис лексико-семантичної групи (ядро, периферія, «середовище») / О. М. Рудяков // Мовознавство. – 1987. – № 2. – С. 23-27.
221. Русанівський В. М. Семантична глибина слова / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 3-7.
222. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.

223. Селиванов Ф. А. Оценка и норма в моральном сознании / Ф. А. Селиванов. – М. : Знание, 1977. – 64 с.
224. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
225. Селіванова О. О. Засади сучасної лінгвометодології // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку української науки на початку третього тисячоліття», 14-16 грудня 2011 року : [зб. наук. праць]. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 172-175.
226. Сентенберг И. В. Семантика единиц и семантика отношений в лексико-семантической группе / И. В. Сентенберг // Вопросы описания лексико-семантической системы языка : тезисы докладов. – Ч. II. – М., 1971. – С. 129-132.
227. Сергеева Л. А. Качественные прилагательные со значением оценки в современном русском языке : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык»./ Л. А. Сергеева. – Саратов, 1980. – 22 с.
228. Сергеева Л. А. О соотношении объективных и субъективных факторов в значении эмоционально-оценочных прилагательных в современном русском языке / Л. А. Сергеева // Исследования по семантике : [межвуз. науч. сб.] / [редкол. : Л. М. Васильев (отв. ред.) и др.]. – Вып. 8. Лексическая и фразеологическая семантика. – Уфа : Изд-во Башкир. гос. ун-та им. 40-летия Октября, 1982. – С. 14-18.
229. Сердобинцев Н. А. Семантическая структура слова и его коннотации / Н. А. Сердобинцев // Теория слова и функционирование словарных единиц : [межвуз. сб. науч. тр.] / [отв. ред. Н. Я. Сердобинцев]. – Саратов, 1981. – С. 4-25.
230. Серета Ф. Я. Прикметники на *-кий* у східнослов'янських мовах / Ф. Я. Серета // Українське мовознавство : [республ. міжвід. наук. зб.] / [відп. ред. І. К. Кучеренко]. – 1981. – Вип. 9. – С. 30-36.

231. Слободянюк Т. В. Реализации семантики слов с переносным значением / Т. В. Слободянюк // Русский язык и литература в иностранной аудитории : [сб. науч. тр.] / [отв. ред. М. П. Муравицкая] – К., 1990. – С. 77-87.
232. Словотвір сучасної української літературної мови / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.
233. Смолянская Т. И. Роль микроконтекста в реализации значений полисемантического слова / Т. И. Смолянская // Реализация значения и контекст : [сб. статей] / [ред. А. Л. Афанасьева]. – Л., 1975. – С. 145-152.
234. Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия / П. А. Соболева. – М. : Наука, 1980. – 294 с.
235. Современный русский язык / [под ред. В. А. Белошапковой]. – М. : Высш. шк., 1989. – 800 с.
236. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж. П. Соколовская. – К. : Наук. думка, 1990. – 184 с.
237. Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике / Ж. П. Соколовская. – К. : Вища школа, 1979. – 189 с.
238. Соколовська Ж. П. Модель семантичних відношень у лексиці / Ж. П. Соколовская // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 38-43.
239. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование / В. М. Солнцев. – М. : Наука, 1977. – 342 с.
240. Степаненко М. І. Прикметниково-іменникові словосполучення у сучасній українській літературній мові (формально-синтаксичний і семантичний аналіз) / М. І. Степаненко. – Полтава : Полтава, 1992. – 104 с.
241. Степанова Г. В. Введение в семасиологию русского языка / Г. В. Степанова, А. Н. Шрамм. – Калининград : Калинингр. гос. пед. ин-т, 1980. – 298 с.
242. Степанова М. Д. Теория валентности и валентный анализ / М. Д. Степанова. – М. : Высш. шк., 1973. – 110 с.
243. Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. шк., 1978. – 258 с.

244. Степанова О. И. Типология и функционирование имен прилагательных со значением интенсивного признака в современном русском языке (в сопоставлении с украинским) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.02 / Степанова Ольга Ивановна. – К., 1992. – 176 с.
245. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 171 с.
246. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 156 с.
247. Стоянов И. А. Глаголы умственной деятельности в болгарском языке / И. А. Стоянов. – К. : Наук. думка, 1977. – 127 с.
248. Сучасна українська літературна мова : підручник / [за ред. А. П. Грищенка]. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.
249. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1980. – 440 с.
250. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
251. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
252. Сэпир Э. Градуирование / Э. Сэпир // Новое в зарубежной лингвистике : [сб. ; пер. с разн. яз.] / [под общ. ред. Е. В. Падучевой]. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 43-78.
253. Тараненко О. О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії / О. О. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1980. – 115 с.
254. Тараненко О. О. Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах / О. О. Тараненко // Українська мова і література в школі. – 1977. – № 1. – С. 32-39.
255. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах: основные семантические процессы / А. А. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.
256. Телия В. Н. Вторичная номинация и ее виды / В. Н. Телия // Языковая номинация: Виды наименований / [отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – С. 129-221.

257. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
258. Теория функциональной грамматики / [под ред. А. В. Бондарко]. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1987. – 347, [1] с.
259. Терлак З. М. Ад'єктивні сполуки з залежною словоформою в родовому відмінку / З. М. Терлак // Українське мовознавство : [республ. міжвід. наук. зб.] / [відп. ред. І. К. Кучеренко]. – 1981. – № 9. – С. 88-95.
260. Тимкова В. А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Тимкова Валентина Андріївна. – Вінниця, 1997. – 174 с.
261. Тимошенко Т. М. К вопросу о качественной оценке как лингвистической категории / Т. М. Тимошенко, А. В. Ребрий // Вісник Харк. ун-ту. Теоретичні і прикладні аспекти комунікативної діяльності. – Х., 1994. – № 382. – С. 127-133.
262. Тимченко М. Ф. Качественные отсубстантивные прилагательные в украинском языке : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Тимченко Марія Филипповна. – К., 1979. – 253 с.
263. Тимченко М. П. Словотворчо-семантична і функціональна характеристика якісних відіменникових прикметників із суфіксом *-н-* у сучасній українській мові / М. П. Тимченко // Українське мовознавство : [республ. міжвід. наук. зб.] / [відп. ред. І. К. Кучеренко]. – 1981. – Вип. 9. – С. 57-62.
264. Тондл Л. Проблемы семантики / Л. Тондл. – М. : Прогресс, 1975. – 484 с.
265. Тропіна Н. П. До питання про сутність лексико-семантичної деривації / Н. П. Тропіна // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 54-59.
266. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2000. – 752 с.
267. Улуханов И. С. Мотивация в словообразовательной системе русского языка / И. С. Улуханов. – М. : ООО «Издательский центр «Азбуковник», 2005. – 312 с.
268. Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / И. С. Улуханов. – М. : Наука, 1977. – 256 с.

269. Уфимцева А. А. Лексика / А. А. Уфимцева // Общее языкознание. Внутренняя структура языка / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М., 1972. – 565 с.
270. Уфимцева А. А. Лексическое значение : принципы семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 240 с.
271. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы / А. А. Уфимцева. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 287 с.
272. Уфимцева А. А. Семантика слова / А. А. Уфимцева // Аспекты семантических исследований : [сборник] / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова и А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1980. – С. 5-80.
273. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1968. – 272 с.
274. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Езиковедски изследованија в чест на акад. Ст. Младенов. – София, 1957. – С. 524-538.
275. Формановская Н. И. О коммуникативно-семантических группах и функционально-семантических полях / Н. И. Формановская // Русский язык за рубежом. – 1986. – № 3. – С. 71-77.
276. Харитончик З. А. Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современного английского языка / З. А. Харитончик. – Минск : Высшэйшая школа, 1986. – 96 с.
277. Цыганенко Г. П. Состав слова и словообразование в русском языке / Г. П. Цыганенко. – К. : Рад. школа, 1978. – 152 с.
278. Чернышева И. И. Изменение значения слов как путь развития словарного состава / И. И. Чернышева // Проблемы общего и частного языкознания : [сборник] / [под ред. Т. А. Дегтерева]. – М. : Изд-во ВПШ и АОН, 1960. – С. 86-116.
279. Черська Ж. Б. Прикметники зі значенням «егоїстичний» – «альтруїстичний» : системно-квантитативні аспекти функціонування в німецькомовній картині світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Ж. Б. Черська. – Чернівці, 2008. – 20 с.

280. Чеснович Е. П. Полисемия и контекст / Е. П. Чеснович // Реализация значения и контекст : [сб. науч. статей] / [редкол. : А. А. Афанасьева (науч. ред.) и др.]. – Л. : ЛГПИ, 1975. – С. 102-108.
281. Чупилина Е. И. Системная организация синонимической группы слов (на материале английского языка) / Е. И. Чупилина // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии : материалы IX зон. конф. кафедр рус. яз. вузов Урала / [отв. ред. М. А. Генкель]. – Пермь, 1972. – С. 469-473.
282. Шамота А. М. Переносне значення слова в мові художньої літератури / А. М. Шамота. – К. : Наук. думка, 1967. – 126 с.
283. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка : пособие для студентов пед. ин-тов / Н. М. Шанский. – М. : Просвещение, 1972. – 328 с.
284. Шанский Н. М. Лексическая деривация в русском языке / Н. М. Шанский // Русский язык в школе. – 1977. – № 3. – С. 27-31.
285. Швейцер А. Д. Системность и вариативность в лексике / А. Д. Швейцер // Вопросы описания лексико-семантической системы языка : тезисы докладов. – М., 1971. – Ч. II. – С. 163-167.
286. Шевчук О. С. Відіменникові прикметники в сучасній українській літературній мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Шевчук Ольга Степанівна. – К., 1956. – 212 с.
287. Шипіцина Г. М. Семантичні категорії прикметників в аспекті ознак системності : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Г. М. Шипіцина. – Дніпропетровськ, 1993. – 34 с.
288. Шипицына Г. М. Об эволюции лексико-семантических групп прилагательных со значением «злой» в русском языке / Г. М. Шипицына // Слово и словосочетание как компоненты структуры предложения : [лингвист. сб.] / Моск. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. – М. : Б. и., 1978. – Вып. 12. – С. 140-154.
289. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1964. – 244 с.
290. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.

291. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных / А. Н. Шрамм. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1979. – 134 с.
292. Щербак Ф. Н. Мораль как духовно-практическое отношение / Ф. Н. Щербак. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 174 с.
293. Щукина Н. Ф. Роль периферийных лексем в семантических процессах лексико-семантического поля / Н. Ф. Щукина // Семантические процессы в системе языка : [межвуз. сб. науч. тр.] / [отв. ред. З. Д. Попова]. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1984. – С. 67-70.
294. Щур Г. С. Теория поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М. : Наука, 1974. – 255 с.
295. Cruse D. A. Lexical semantics / D. A. Cruse. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – 320 p.
296. Dixon R. M. W. Adjective Classes. A Cross-linguistic Typology / R. M. W. Dixon, A. Y. Aikhenvald. – Oxford : University Press, 2006. – 370 p.
297. Leech G. The Study of Meaning / G. Leech. – London : Penguin Books, 1990. – 383 p.
298. Mc Nally L. Adjectives and Adverbs. Syntax, Semantics, and Discourse / L. Mc Nally, C. Kennedy. – Oxford : University Press, 2008. – 354 p.
299. Rabeiga-Wiśniewska J. Formalny opis derywacji w języku polskim. Rzeczowniki i przymiotniki / J. Rabeiga-Wiśniewska. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2006 – 280 s.

II. ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

300. Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка / [под ред. Л. А. Чешко]. – 5-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1986. – 600 с.
301. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000.
302. Башнякова Н. П. та ін. Російсько-український словник синонімів / [за ред. М. М. Пилинського]. – К. : Освіта, 1995. – 265 с.
303. Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
304. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь : в 2 т. / [под ред. С. И. Соболевского]. – М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1958.
305. Загоруйко О. Я. Великий універсальний словник української мови / О. Я. Загоруйко. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 768 с.
306. Етимологічний словник української мови : в 6 т. / [редкол. : О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.]. – Т. 1-6. – К. : Наук. думка, 1983-2012.
307. Ефремова Т. Ф. Современный словарь русского языка : Три в одном : Орфографический. Словообразовательный. Морфемный / Т. Ф. Ефремова. – М. : Астрель. АСТ : Полиграфиздат, 2010. – 699, [5] с.
308. Інверсійний словник української мови / [уклад. С. П. Бевзенко (відп. ред.), О. І. Бондар, З. І. Волосевич та ін.]. – К. : Наук. думка, 1985. – 811 с.
309. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західнополіських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика : [зб. наук. праць] / [ред. колегія : І. Г. Матвіяс (голова), П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипко]. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62-267.
310. Короткий тлумачний словник української мови / [за ред. Д. Г. Гринчишина]. – 2-е вид., переробл. і доп. – К. : Рад. школа, 1988. – 320 с.
311. Литвинов В. Д. Латинсько-український словник / В. Д. Литвинов. – К. : Українські пропілеї, 1998. – 712 с.

312. Львов М. Р. Словарь антонимов русского языка / М. Р. Львов ; [под ред. Л. А. Новикова]. – М. : Русский язык, 1978. – 400 с.
313. Обратный словарь русского языка. Около 125000 слов. – М. : Советская энциклопедия, 1974. – 944 с.
314. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984.
315. Полюга Л. М. Морфемний словник: близько 36000 слів / Л. М. Полюга. – К. : Рад. школа, 1983. – 464 с.
316. Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови / Л. М. Полюга. – 4-е вид. – К. : Довіра, 2008. – 510 с.
317. Полюга Л. М. Словник українських синонімів і антонімів / Л. М. Полюга. – К. : Довіра, 2007. – 575 с.
318. Русский семантический словарь / [под общ. ред. Н. Ю. Шведовой] – М. : Азбуковник, 1998 – 2007. – Т. 1-4.
319. Русский семантический словарь: опыт автомат. построения тезауруса: от понятия к слову / [отв. ред. С. Г. Бархударов]. – М. : Наука, 1982. – 566 с.
320. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Освіта, 1995. – 256 с.
321. Словарь української мови : в 4 т. / НАН України ; збір. ред. журн. «Кіевская Старина» ; [упор. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К. : Наук. думка, 1996 – 1997.
322. Словник афіксальних морфем української мови / [Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим]. – К., 1998. – 435 с.
323. Словник синонімів української мови : в 2 т. / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та інші]. – К. : Наук. думка, 2001.
324. Словник української мови : в 11 т. / [редкол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
325. Словник української мови : у 20 т. / [гол. ред. В. М. Русанівський ; наук. кер. проекту В. А. Широков]. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 2010. – 912 с.

326. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. : В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
327. Сучасний словник іншомовних слів / [уклали : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
328. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : в 2 т. / А. Н. Тихонов. – М. : Русский язык, 1990.
329. Фразеологічний словник української мови / [укл. : В. М. Білоноженко та ін. ; ред. кол. : Л. С. Паламарчук (голова) та ін.] : у 2 кн. – К. : Наук. думка, 1993.
330. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Наук. думка, 2005. – 263 с. : табл.

III. СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- СЗПГ – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000.
- ВТССУМ – Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
- ДРС – Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь : в 2 т. / [под ред. С. И. Соболевского]. – М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1958.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 6 т. / [редкол. : О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.]. – Т. 1-6. – К. : Наук. думка, 1983 – 2012.
- ІСУМ – Інверсійний словник української мови / [уклад. С. П. Бевзенко (відп. ред.), О. І. Бондар, З. І. Волосевич та ін.]. – К. : Наук. думка, 1985. – 811 с.
- УДЛ – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західнополіських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика : [зб. наук. праць] / [ред. колегія : І. Г. Матвіяс (голова), П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипко]. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62-267.
- ЛУС – Литвинов В. Д. Латинсько-український словник / В. Д. Литвинов. – К. : Українські пропілеї, 1998. – 712 с.
- ОСРЯ – Обратный словарь русского языка. Около 125000 слов. – М. : Советская энциклопедия, 1974. – 944 с.
- СБГ – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984.
- УРСС – Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Освіта, 1995. – 256 с.
- СГ – Словарь української мови : в 4 т. / НАН України ; зібрала редакція журн. «Кієвская Старина» ; [упор. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К. : Наук. думка, 1996 – 1997.
- ССУМ – Словник синонімів української мови : в 2 т. / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та інші]. – К. : Наук. думка, 2001.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / [ред. колегія : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / [уклад. : В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.

ССІС – Сучасний словник іншомовних слів / [уклали : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

ССРЯ – Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : в 2 т. / А. Н. Тихонов. – М. : Русский язык, 1990.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / [укл. : В. М. Білоноженко та ін. ; ред. кол. : Л. С. Паламарчук (голова) та ін.] – К. : Наук. думка, 1993.

ШСССУМ – Шкільний словотвірний словник сучасної української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Наук. думка, 2005. – 263 с.: табл.

Ант.-Дав. – Антоненко-Давидович Б. Д. Смерть ; Сибірські новели ; Завищені оцінки: повісті, новели, оповідання / Б. Д. Антоненко-Давидович. – К. : Рад. письменник, 1989. – 559 с.

Багр. 1 – Багряний І. Сад Гетсиманський / Іван Багряний. – К. : Школа, 2008. – 512 с.

Багр. 2 – Багряний І. Тигролови: роман ; Чому я не хочу вертатись до СРСР? : памфлет / І. Багряний. – Кіровоград : Степова Еллада, 2000. – 240 с.

Барка – Барка Василь. Поезія. Жовтий князь / Василь Барка. – К. : Наук. думка, 2008. – 304 с.

Вин. 1 – Винниченко В. Краса і сила / В. Винниченко. – К. : Дніпро, 1989. – 752 с.

Вин. 2 – Винниченко В. К. Сонячна машина: роман / В. К. Винниченко. – К. : Дніпро, 1989. – 619 с.

Вишня – Вишня Остап. Твори : в 5 т. / Остап Вишня. – К. : Дніпро, 1974–1975.

Вільде 1 – Вільде І. Повісті та оповідання / І. Вільде. – Львів : Каменяр, 1983. – 231 с.

- Вільде 2 – Вільде І. Сестри Річинські : Роман / І. Вільде. – К. : Гамазин, 2010. – 640 с.
- Вовч. – Вовчок Марко. Оповідання. Казки. Повісті. Роман / Марко Вовчок. – К. : Наук. думка, 1983. – 640 с.
- Гонч. – Гончар О. Т. Твори : в 7 т. – К. : Дніпро, 1987–1988.
- Грінч. – Грінченко Б. Д. Твори : в 2 т. / Б. Д. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1990.
- Дім. – Дімаров А. А. Прожити й розповісти: повість про сімдесят літ / А. А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1997. – 319 с.
- Довж. – Довженко О. Кіноповісті. Оповідання / О. Довженко. – К. : Наук. думка, 1986. – 712 с.
- Загр. 1 – Загребельний П. А. Роксолана: роман / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1983. – 583 с.
- Загр. 2 – Загребельний П. А. Я, Богдан (Сповідь у славі): роман (Початок). / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1984. – 287 с.
- Загр. 3 – Загребельний П. А. Я, Богдан (Сповідь у славі): роман (Закінчення). / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1984. – 281 с.
- Іван. – Іваничук Р. І. Твори : в 3 т. / Р. І. Іваничук. – К. : Дніпро, 1988.
- ІУЛ – Історія української літератури ХХ ст. : у 2 кн. / [за ред. В. Г. Дончика]. – К. : Либідь, 1995.
- Карп.-Кар. – Карпенко-Карий І. К. Драматичні твори / І. К. Карпенко-Карий. – К. : Наук. думка, 1989. – 608 с.
- Кв.-Осн. – Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Г. Квітка-Основ'яненко. – К. : Наук. думка, 1982. – 544 с.
- Коб. – Кобилянська О. Вибрані твори / О. Кобилянська. – К. : Дніпро, 1974. – 544 с.
- Кос. – Косинка Г. Гармонія: оповідання. Публіцистика. Спогади про Григорія Косинку / Г. Косинка. – К. : Дніпро, 1988. – 605 с.
- Кост. 1 – Костенко Л. В. Берестечко: історичний роман / Л. В. Костенко. – К. : Укр. письменник, 1999. – 157 с.

- Кост.2 – Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
- Кост. 3 – Костенко Л. Поезія / Л. Костенко, О. Олесь, В. Симоненко, В. Стус. – К. : Наук. думка, 1998. – 224 с.
- Котл. – Котляревський І. П. Вибрані твори / І. П. Котляревський. – К. : Дніпро, 1976. – 280 с.
- Коц. – Коцюбинський М. М. Твори : в 2 т. / М. М. Коцюбинський. – К. : Наук. думка, 1988.
- Коч. – Кочерга І. Драматичні твори / І. Кочерга. – К. : Наук. думка, 1989. – 736 с.
- Кроп. – Кропивницький М. М. Драматичні твори / М. М. Кропивницький. – К. : Наук. думка, 1990. – 608 с.
- Кул. М. – Куліш М. П'єси / М. Куліш. – К. : Наук. думка, 2001. – 362 с.
- Кул. П. – Куліш П. О. Чорна рада: хроніка 1663 року: роман / П. О. Куліш. – К. : Молодь, 1990. – 168 с.
- Лепк. 1 – Лепкий Б. Мотря / Б. Лепкий. – Львів : Червона калина, 1991. – 390 с.
- Лепк. 2 – Лепкий Б. Не вбивай. Батурин / Б. Лепкий. – Львів : Червона калина, 1991. – 452 с.
- Лепк. 3 – Лепкий Б. Полтава / Б. Лепкий. – Львів : Червона калина, 1991. – 408 с.
- Мат. 1 – Матіос М. Майже ніколи не навпаки / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 176 с.
- Мат. 2 – Матіос М. Москалиця ; Мама Маріца – дружина Христофора Колумба / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2008. – 64+48 с.
- Мат. 3 – Матіос М. Нація / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2011. – 256 с.
- Мат. 4 – Матіос М. Солодка Даруся / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 188 с.
- Мат. 5 – Матіос М. Чотири пори життя / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2011. – 264 с.
- Мирн. – Мирний Панас. Твори : в 2 т. / Панас Мирний. – К. : Наук. думка, 1989.
- Мушк. 1 – Мушкетик Ю. М. На брата брат: історичний роман / Ю. М. Мушкетик. – К. : Рада, 1995. – 319 с.

- Мушк. 2 – Мушкетик Ю. М. Яса : Роман / Ю. М. Мушкетик. – К. : Дніпро, 1990. – 831 с.
- Нест. – Нестайко В. Тореадори з Васюківки / В. Нестайко. – К. : «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2010. – 544 с.
- Н.-Лев. 1 – Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1965 – 1968.
- Н.-Лев. 2 – Нечуй-Левицький І. С. Твори : в 2 т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1985-1986.
- Підм. – Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Романи / В. П. Підмогильний. – К. : Наук. думка, 1991. – 800 с.
- Розд. 1 – Роздобудько І. Він: ранковий прибиральник. Вона: шості двері. Романи / Ірен Роздобудько. – К. : НОРА-ДРУК, 2007. – 312 с.
- Розд. 2 – Роздобудько І. Гра в пацьорки. Оповідання / Ірен Роздобудько. – К. : НОРА-ДРУК, 2010. – 240 с.
- Розд. 3 – Роздобудько І. Зів'ялі квіти викидають / Ірен Роздобудько. – К. : НОРА-ДРУК, 2006. – 208 с.
- Свидн. – Свидницький А. П. Роман. Оповідання. Нариси / А. П. Свидницький. – К. : Наук. думка, 1985. – 575 с.
- СП – Святе письмо Старого та Нового Завіту. – Мадрид, 1990.
- Сим. – Симоненко В. Берег чекань / В. Симоненко. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 310 с.
- Слаб. – Слабошпицький М. Марія Башкирцева (Життя за гороскопом) / Михайло Слабошпицький. – К. : Ярославів Вал, 2008. – 272 с.
- Смол. – Смолич Ю. К. Дитинство ; Наші тайни ; Вісімнадцятилітні: повість, романи / Ю. К. Смолич. – К. : Наук. думка, 1987. – 752 с.
- Стар. – Старицький М. П. Поетичні твори ; Драматичні твори / М. П. Старицький. – К. : Наук. думка, 1987. – 576 с.
- Стельмах – Стельмах Я. М. Запитай колись у трав...: п'єси / Я. М. Стельмах. – К. : Рад. письменник, 1986. – 276 с.

- Стус – Стус В. С. Дорога болю: поезії / В. С. Стус. – К. : Рад. письменник, 1990. – 222 с.
- Тар. – Тарасюк Г. Храм на болоті: новочасна притча / Г. Тарасюк. – К. : Відродження, 2007. – 222 с.
- Тют. 1 – Тютюнник Г. М. Вир: роман / Г. М. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1995. – 565 с.
- Тют. 2 – Тютюнник Григір. Холодна м'ята : Оповідання, повісті, твори для дітей / Григір Тютюнник. – К. : Укр. письменник, 2009. – 843 с.
- Укр. – Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975–1977.
- УС 1 – Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : у 3 кн. – К. : Рось, 1993–1994.
- УС 2 – Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : в 4 кн. – К. : Аконіт, 2001.
- Фед. 1 – Федорів Р. М. Жорна: роман (Початок) / Р. М. Федорів. – К. : Дніпро, 1984. – 221 с.
- Фед. 2 – Федорів Р. М. Жорна: роман (Закінчення) / Р. М. Федорів. – К. : Дніпро, 1984. – 281 с.
- Фр. 1 – Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – Т. 1-10. – К. : Наук. думка, 1976–1977.
- Фр. 2 – Франко І. Перехресні стежки : повість / І. Франко. – Кіровоград : Степова Еллада, 2000. – 256 с.
- Фр. 3 – Франко І. Я. Твори : в 2 т. / І. Я. Франко. – К. : Дніпро, 1981.
- Шевч. – Шевченко Т. Твори : в 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1978–1979.
- Шевчук – Шевчук В. О. Дім на горі: роман-балада / В. О. Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1983. – 487 с.
- Янов. – Яновський Ю. Оповідання. Романи. П'єси / Ю. Яновський. – К. : Наук. думка, 1984. – 576 с.

Періодичні видання

ВЗ – Високий замок (газ.). – 2003–2013.

День – День (газ.). – 2003–2013.

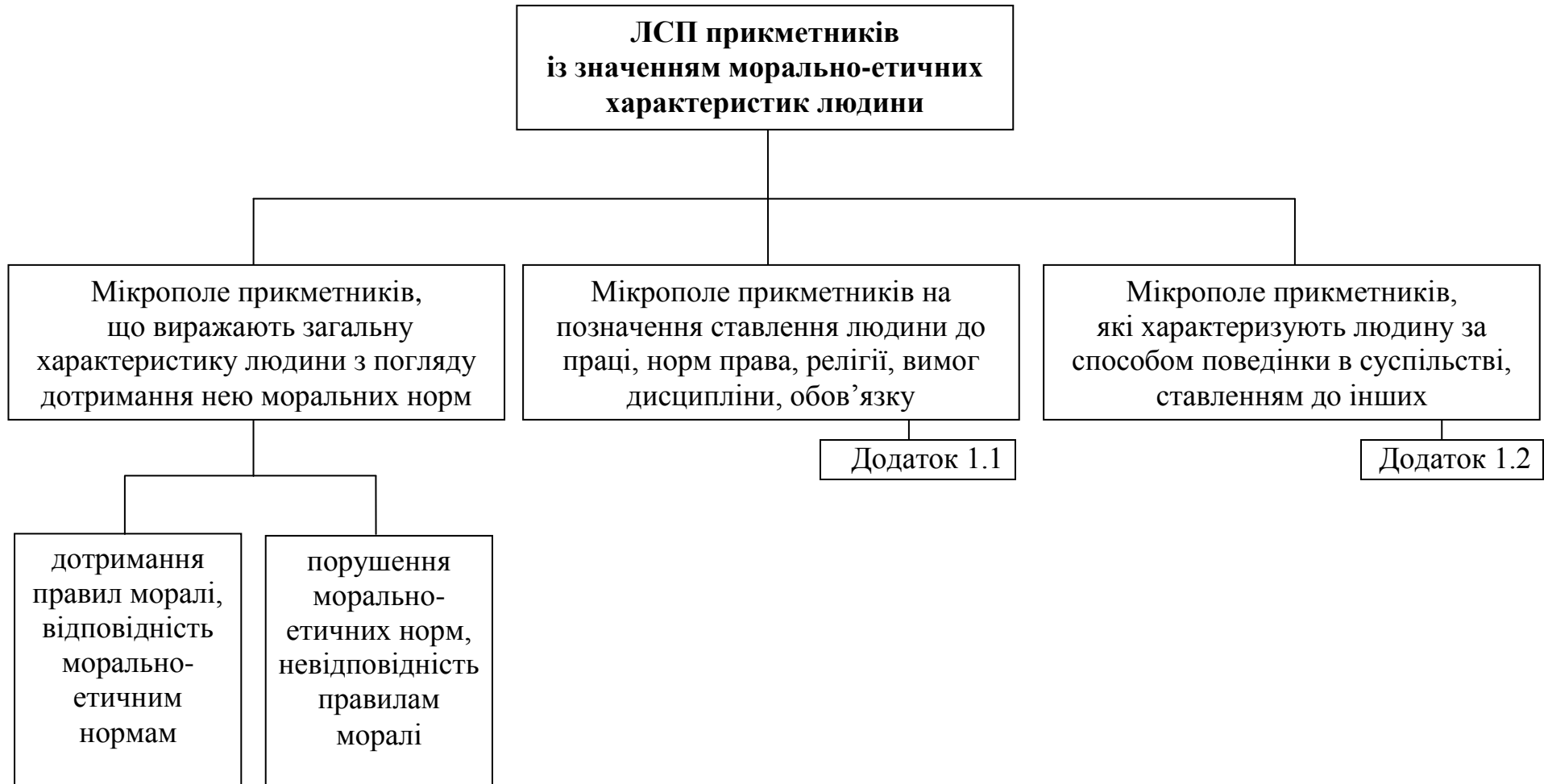
Експр. – Експрес (газ.). – 2003–2013.

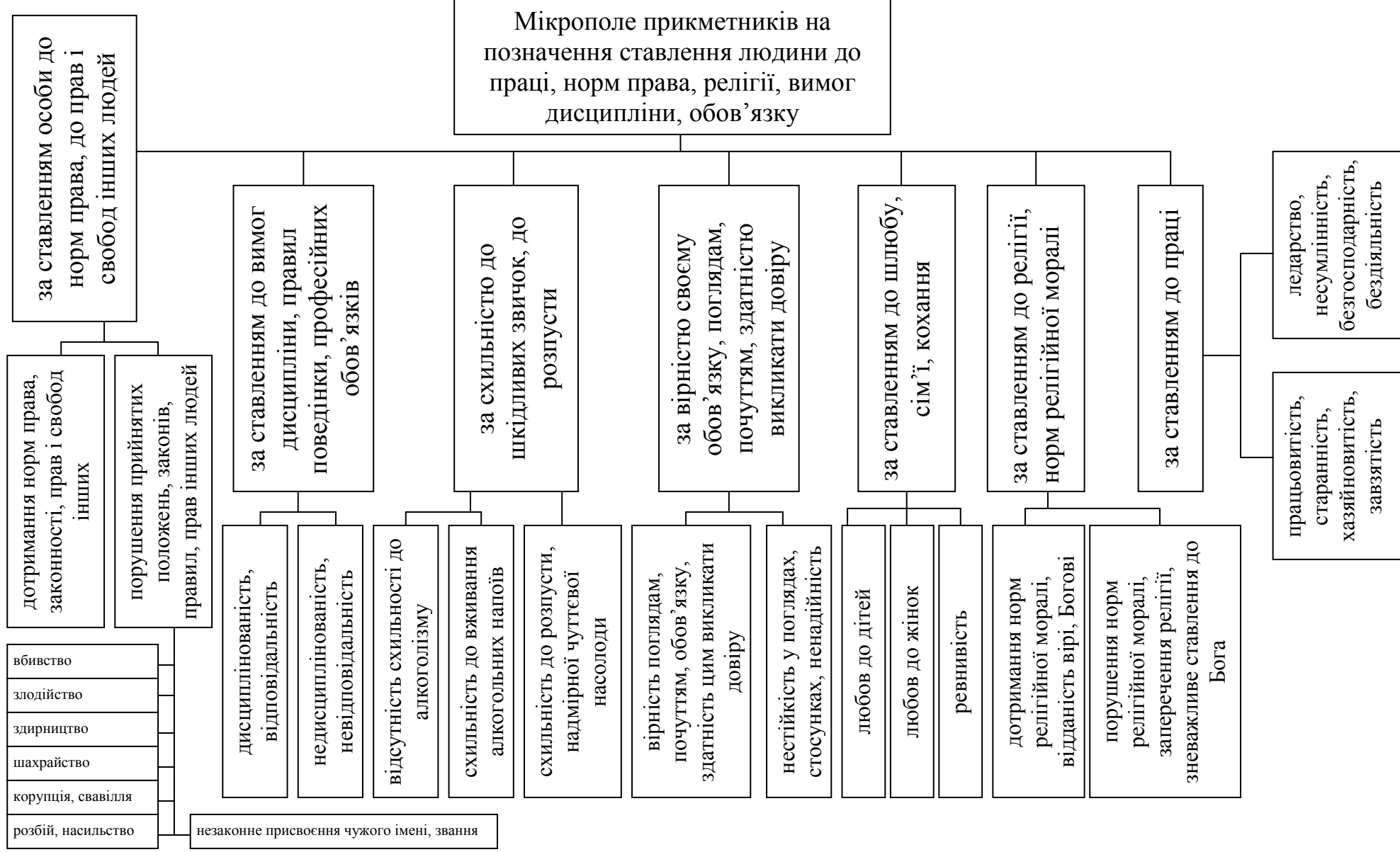
ЛУ – Літературна Україна (газ.). – 2003–2013.

УТ – Український тиждень (журн.) – 2008–2013.

ДОДАТКИ

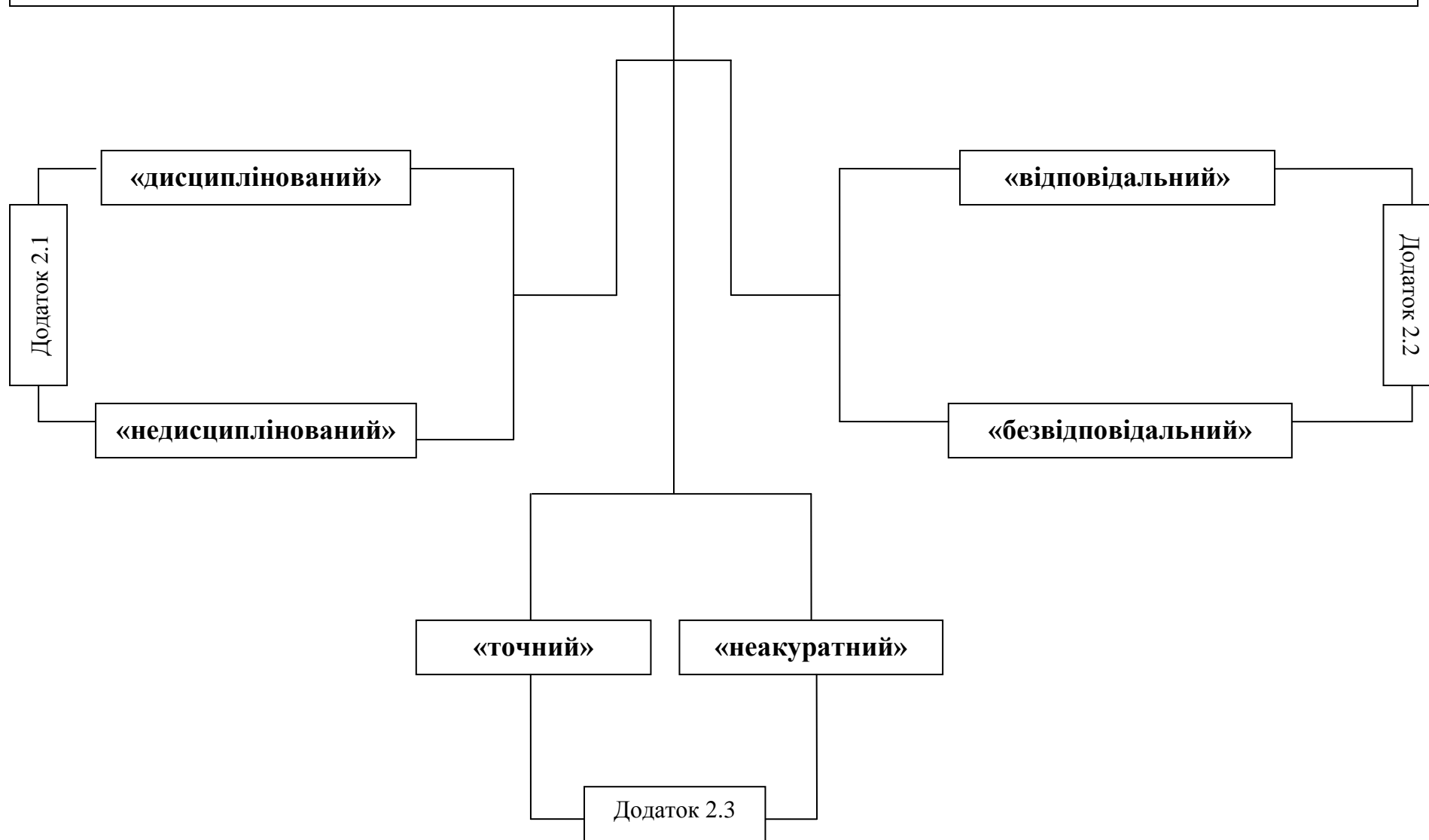
Додаток 1

Прикметники зі значенням ставлення особи до вимог дисципліни, правил поведінки, обов'язків

Прикметники зі значенням ставлення особи до вимог дисципліни, правил поведінки, обов'язків

«дисциплінований»

«який незмінно дотримується вимог дисципліни, правил поведінки і т. ін.»

+ «який систематично з'являється на роботу, не пропускає навчання без поважних причин»

Ядро

дисциплінований
[СУМ; II, 287]

безпрогульний
[СУМ; I, 143]

Периферія

організований
[СУМ; V, 739]

підтягнений (розм.)
[СУМ; VI, 518]

об'єднаний
[СУМ; V, 494]

підтягнутий (розм.)
[СУМ; VI, 518]

«недисциплінований»

«який не дотримується вимог дисципліни, правил поведінки, порушує порядок»

+ «який порушує дисципліну»
(здебільшого про дітей)

Ядро

недисциплінований
[СУМ; V, 284]

бешкетний
[СУМ; I, 164]

Периферія

неорганізований
[СУМ; V, 349]

розхристаний (розм.)
[СУМ; VIII, 855]

розхлябаний (розм.)
[СУМ; VIII, 851]

Прикметники зі значенням ставлення особи до вимог дисципліни, правил поведінки, обов'язків

«відповідальний»

«який несе або усвідомлює відповідальність за покладені на нього обов'язки виконувати певну ділянку роботи»

Ядро

відповідальний
[СУМ; I, 620]

«безвідповідальний»

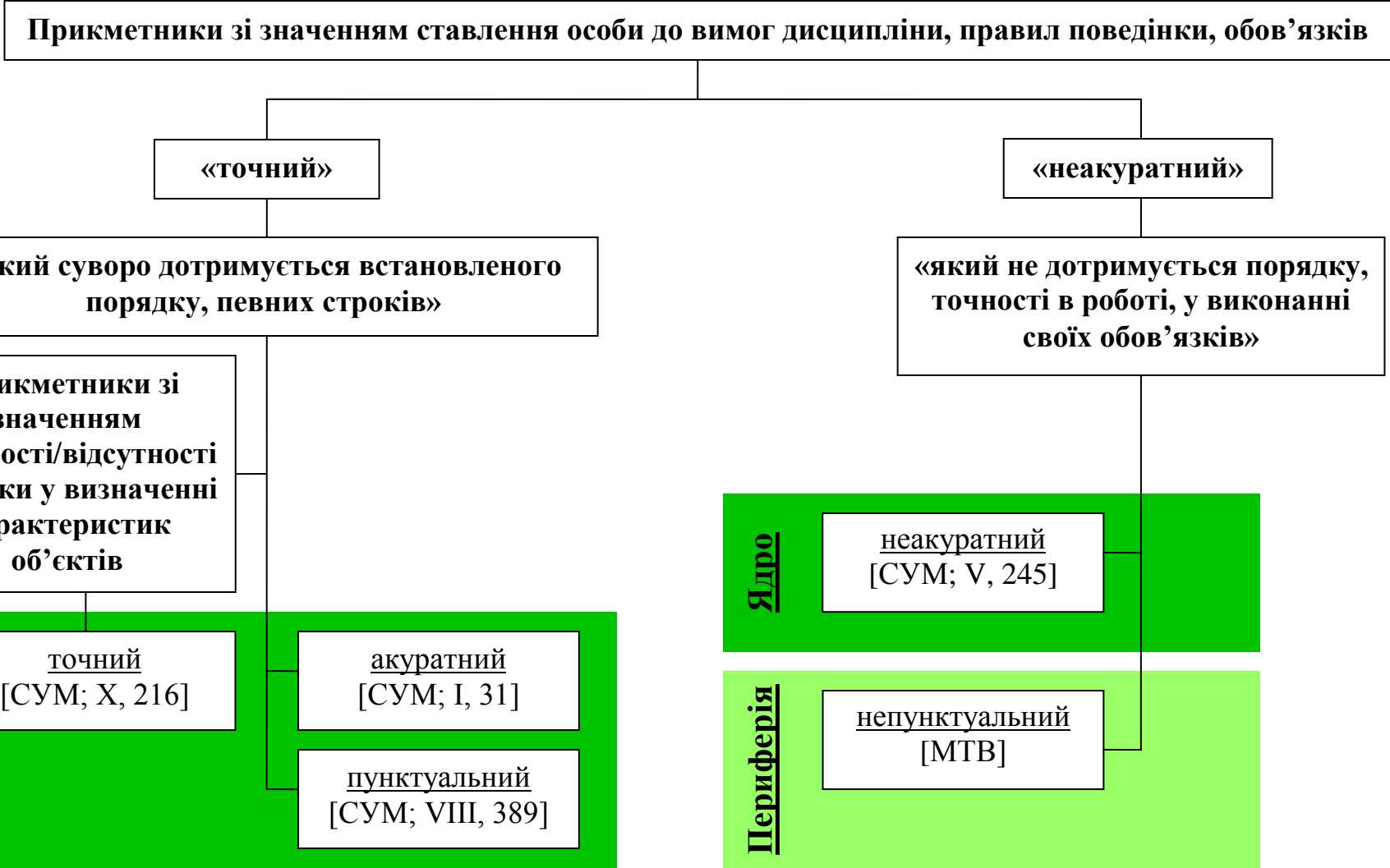
«який не несе, не усвідомлює відповідальності за покладені на нього обов'язки виконувати певну ділянку роботи»

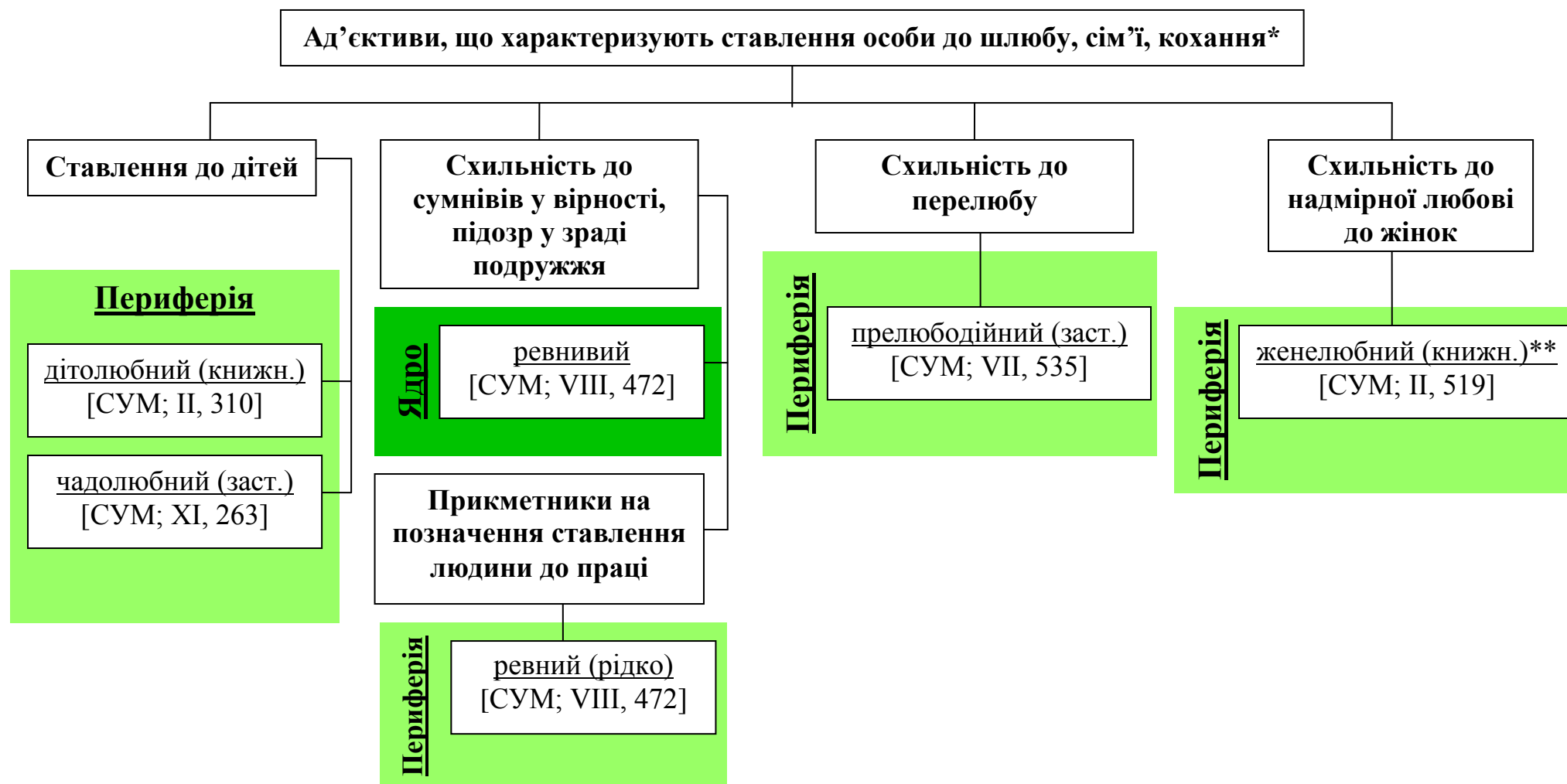
Ядро

безвідповідальний
[СУМ; I, 121]

Периферія

невідповідальний
[МТВ]

Примітки

* Характерною особливістю прикметників цієї групи є відсутність лексичних відповідників за ознакою «позитивна – негативна оцінка».

** Ад'єктив *женелюбний* імплікує полюс оцінки (позитивну чи негативну конотацію) за певних контекстуальних умов.

